

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ

**МОВО-
ЗНАВ-
СТВО**

16

1989

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський орденa Леніна і орденa Жовтневої Революції
державний університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 16

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання
«Вища школа»
1989

У збірнику вміщені дослідження з питань фонетики, лексики і стилістики, історії мови, діалектології. Висвітлюються проблеми функціонування української мови в іншомовному середовищі.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

В сборнике помещены исследования по вопросам фонетики, лексики и стилистики, истории языка, диалектологии. Освещаются проблемы функционирования украинского языка в иноязычной среде.

Для преподавателей, научных работников, студентов.

Редакційна колегія: О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), А. П. Грищенко, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., Л. О. Кадомцева, канд. філол. наук, доц (заст. відп. ред.), І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф., Т. І. Панько, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Л. І. Шевченко, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар)

Адреса редакційної колегії: 252017 Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15

Т. Б. ЛУКІНОВА, канд. філол. наук, Ін-т мовознавства АН УРСР

**Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ПРОБЛЕМ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

У багатогранній і різноманітній спадщині Л. А. Булаховського україністичні праці займають особливе місце. І не тільки тому, що в 1944—1961 рр. він був директором Інституту мовознавства Академії наук Української РСР і кілька років очолював кафедру української мови Київського університету. Хоча, безумовно, ці посади, що передбачають особисту відповідальність за спрямування наукових досліджень у республіці і за підготовку науково-педагогічних кадрів, відіграли свою роль. Однак не ці, по суті, зовнішні обставини були визначальними. Головне — постійний внутрішній інтерес ученого до проблем української мови, яку він розглядав у широкому контексті слов'янського мовознавства.

Упродовж усього життя в діяльності Л. А. Булаховського як україніста якнайтісніше перепліталися, збагачуючи одна одну, дві лінії: лінія академічних, суто наукових досліджень і лінія, що була виявом соціальної активності вченого, визначалася гострими потребами і запитами життя.

У 20-ті роки для Л. А. Булаховського, інтелігента, професора університету з дореволюційного часу, проблеми «з ким бути?» не існувало: усі свої знання і вміння він поставив на службу новому суспільству, зокрема справі ліквідації неписьменності, залучення вчорашніх селян, робітників, червоноармійців до грамотності і культури. Він викладає на робітфаці, пише шкільні підручники, посібники, програми, методичні поради, довідники, огляди спеціальної літератури для вчителів тощо. Відомий підручник Л. А. Булаховського з української мови для старшого концентру трудових шкіл — у співавторстві з О. І. Білецьким і іншими авторами (вийшов двома виданнями — в 1927 і 1928 рр.).

У «Курсі української мови для вчителів», що видавався в 1927 р. окремими лекціями, Л. А. Булаховському належить лекція, присвячена наголосу; такий же розділ і в іншій книзі — під назвою «Загальний курс української мови», яка вийшла в 1929 р. за його редакцією і перевидавалася чотири рази. Він був також редактором «Підвищеного курсу української мови», підготовленого в 1929 р. Центральними заочними курсами українознавства (у новому виданні 1931 р. Л. А. Булаховський — автор розділу «Дієслово»), «Нарисів української сти-

лістики» (1931), «Курсу української мови для службовців» (1930); виступав з численними рецензіями на підручники з української мови інших авторів — М. Йогансена, О. Н. Синявського, М. Сулими, Є. К. Тимченка, М. Ф. На-конечного.

Деякі посібники, створювані за найактивнішою участю Л. А. Булаховського, стосувалися викладання не тільки мови, а й літератури, наприклад праця «Мова й література в масовій школі профосу» (1929, у співавторстві з М. Баженовим, І. Капустянським та ін.), посібник «Методика мови і літератури» (1930) та ін.

Отже, Л. А. Булаховський у 20-ті роки був у перших рядах тих, хто створював практичну і наукову граматику сучасної української мови, а згодом очолив цю роботу. Уже в післявоєнний час, у 1951 р. за редакцією Л. А. Булаховського і за його безпосередньою участю як автора вийшов двотомний «Курс сучасної української літературної мови», де вперше були представлені всі грані структури мови — лексика, фонетика, морфологія, наголос, синтаксис. Майже два десятиліття цей курс був основним посібником для студентів-філологів республіки. Разом з активною викладацькою і культурно-освітньою роботою Л. А. Булаховський розгортає серйозні наукові дослідження. На неозорій ниві науки про українську мову йому в багатьох ділянках доводилося прокладати перші борозни. Це стосується і найбільш загальних проблем походження і розвитку української мови, і таких спеціальних галузей, як акцентологія, ритмомелодика, історичний синтаксис.

З перших кроків дослідницької діяльності Л. А. Булаховський заявляє про себе як компаративіст-акцентолог. Так, у руслі порівняльно-історичних акцентологічних студій виконано розвідку «Наголос українських прикметників» (1927), що започаткувала серію статей, присвячених глибокому вивченню української прикметникової акцентуації. Широким струменем вводять ці праці український матеріал у слов'янську порівняльно-історичну акцентологію, а для українського читача дають переконливі обґрунтовані відповіді на численні *чому?* щодо особливостей наголосу як окремих українських слів, так і цілих їх категорій.

Опрацювавши мовний масив прикметників, Л. А. Булаховський звертається до іменникової акцентуації, присвятивши їй ряд праць: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу» (1928), «З історичних коментаріїв до українського наголосу» (1946) та ін. Акцентологічні дослідження Л. А. Булаховського і досі залишаються унікальними і за багатством залученого мовного матеріалу, і за фундаментальністю його обробки.

Чи не першим в українському мовознавстві Л. А. Булаховський звернув увагу на такий бік мови, як ритмомелодика. Інтерес до пов'язаної з нею проблематики, ґрунтовне знайомство з літературою, що визначала розвиток напрямку, ідеї і

спостереження в цій галузі забезпечили Л. А. Булаховському провідне в свій час місце серед радянських мовознавців у розумінні процесів, що відбуваються в живій мові, їх механізму і структури.

У тісному зв'язку з ритмомелодикою Л. А. Булаховський розглядав пунктуацію, неодноразово зазначаючи недосконалість існуючих засобів передачі на письмі ритмомелодійної сторони мови.

Зазначимо принагідно, що той, хто добре знає праці Л. А. Булаховського, особливо давні або архівні матеріали, не міг не помітити певної своєрідності у вживанні розділових знаків самим ученим, особливо це стосується тире і двокрапки. Фраза у Л. А. Булаховського, як правило, складна, багата на відтінки, логічні і семантичні наголоси, і сприйняття своєї думки, змісту речення автор намагався полегшити читачеві за допомогою пунктуаційних знаків. Не раз пригадувалося знамените горьківське «Море — сміялося», де всупереч шкільним правилам між підметом і присудком стоїть тире. Сучасною редакційною обробкою ця особливість стилю Л. А. Булаховського, на жаль, значною мірою нівельована.

Більшість положень Л. А. Булаховського у його дослідженнях з ритмомелодики, за свідченням спеціаліста в цій галузі А. Й. Багмут, залишається актуальною і сьогодні¹.

У вересні 1960 р. у керованому Л. А. Булаховським Інституті мовознавства АН УРСР для дослідження особливостей живого мовлення, у тому числі й його ритмомелодики, було створено Лабораторію експериментальної фонетики, яка стала провідною на Україні установою у вивченні ритмомелодійних і інтонаційних характеристик української мови. Публікації працівників Лабораторії значною мірою продовжують, розвивають і уточнюють ідеї Л. А. Булаховського в цій галузі.

Плідним саме для україністичних досліджень Л. А. Булаховського був короткий, але насичений період евакуації в Уфі. У ці роки він лишив оглядову працю «Українська мова серед інших слов'янських» (1942); значно поглиблена і розширена, вона переросла в розвідку «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (1948) і разом з останньою стала основою фундаментальної монографії «Питання походження української мови». В уфимський період учений створює і оригінальне дослідження, що розкриває одну з таємниць художньої майстерності великого Кобзаря, — «Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка» («Інтимізуючі займенники» — 1942, «Звертання» — 1943). Своєрідним відгомном Уфи, коли особливо міцними були творчі контакти Л. А. Булаховського з українськими письменниками², можна вважати його статтю «Максим Рильський — поет-патріот» (1946), що стисло, але дуже виразно характеризує як образну систему поезій великого майстра, так і багату політру його художніх мовних засобів.

У період евакуації і в наступні роки велась також інтенсивна робота над Російсько-українським словником і проєктом «Українського правопису». Після широкого кількарізного обговорення проєкт «Правопису» у 1945 р. був затверджений; і незначними змінами і доповненнями він діє до цього часу. За створення нового правопису Л. А. Булаховський був відзначений подякою Ради Народних Комісарів УРСР.

У повоєнний час, у 1946—1948 рр. виходять друком три великі статті Л. А. Булаховського, присвячені історичному синтаксису української мови. Як зазначає дослідник цієї частини наукової спадщини вченого С. П. Бевзенко, «у цих статтях уперше в нашій науці глибоко і всебічно висвітлюється низка питань історичного синтаксису української мови у ділянці простого і особливо складного речення. Вони також вражають багатим фактичним матеріалом, здобутим як із численних староукраїнських пам'яток XIV—XVIII ст. різних жанрів, так і з давніших, староруських, який під рукою видатного ученого-дослідника одержав висококваліфіковане наукове опрацювання й глибоку інтерпретацію. Ці статті заклали міцні підвалини під споруду історичного синтаксису української мови, відчутно просунули вперед його опрацювання і послужили інтенсифікуючим поштовхом для розгортання досліджень у цій маловивченій до того ділянці українського історичного мовознавства. Не одне з теоретичних положень цих статей міцно ввійшло в золотий фонд науки про історію української мови, стало її справжнім надбанням»³.

Спільна назва згаданих статей — «З історичних коментаріїв до української мови» — свідчить про те, що вони становили відповідний розділ книги, над якою вчений працював досить довгий час; було опубліковано її автореферат (1946), надруковано чимало частин. Але праця залишилася незавершеною.

Л. А. Булаховський — творець своєрідного жанру лінгвістичних досліджень — історичних коментаріїв до фактів сучасної мови. Цей жанр справедливо розглядається як новий напрямок наукових розробок. Нещодавно перекопливо це показав колишній учень Л. А. Булаховського, нині доктор філологічних наук О. Б. Ткаченко⁴. Плідність нового напрямку доводять коментарі Л. А. Булаховського до двох мов — української і російської. Хоча й незавершені, друковані окремими статтями в різний час і в різних виданнях «Історичні коментарі до української мови» є не тільки найбільшою за обсягом україністичною книгою вченого, а й першою в українському мовознавстві працею з історичної фонетики і граматики, що охоплювала всі головні розділи; висвітлені в ній питання опрацьовані автором із властивою йому глибиною. Довгий час вона була важливим посібником з курсу історичної граматики української мови для студентів-філологів. Відповідно упорядкована, доповнена архівними матеріалами, ця праця опублікована в цілісному вигляді в п'ятитомному виданні «Вибраних праць» ученого.

Найвизначніше місце в творчому доробку Л. А. Булаховського як україніста займає монографія «Питання походження української мови» (К., 1956). У книзі ґрунтовно висвітлюються головні проблеми, пов'язані з виникненням і розвитком української мови та її стосунками з іншими слов'янськими, даються вичерпні для тогочасного стану філологічної науки відповіді на кардинальні для української філології питання про мову стародавнього Києва та Київщини, про риси української мови в пам'ятках різних століть, про час остаточного формування української мови та ін. Авторську аргументацію побудовано на широкому використанні мовних даних та історичних фактів; критично розглядаються також археологічні дослідження.

Розкриті в монографії і початкові етапи виникнення української літературної мови, поява і розвиток якої відбивали процес формування української нації і становили разом з тим один із факторів цього формування. Характерною рисою дослідження є його насиченість фактичним матеріалом (переважно з пам'яток), при цьому не тільки традиційним для подібних праць фонетичним — широко залучаються автором і факти морфологічні, лексичні, словотворчі, почасти також синтаксичні, акцентологічні. У теоретичному плані методологічно важливою ідеєю, що її Л. А. Булаховський послідовно провадить у цій книзі, є визнання великої ролі інтеграційних процесів у житті мов. Отже й розвиток української мови розглядається не тільки як утвердження й поступове збільшення (внаслідок внутрішнього розвитку) індивідуальних українських мовних рис, що є відображенням процесу диференціації колишньої давньоруської єдності, а й як насичення української мови різноманітними елементами тих мов, з якими вона активно взаємодіяла і продовжує взаємодіяти.

Скрупульозний відбір достовірних даних дозволив Л. А. Булаховському твердити, що окремі діалектизми давньоруської мови, які можна кваліфікувати як майбутні українські риси, починають з'являтися в писемності з XII ст., однак у цей період вони ще тільки «просвічуються». Лише з XIV ст. їх кількість у південноруських пам'ятках настільки зростає, що можна говорити про відбиття в писемності уже нової, української мови.

Працею «Питання походження української мови» користуються не лише мовознавці, а й історики, етнографи, літературознавці. Вона добре відома російським і білоруським ученим і була високо оцінена в науковій літературі. Один з найкращих знавців проблем формування східнослов'янських мов Ф. П. Філін, аналізуючи стан розробки цих проблем у 50—60-х роках, писав: «З робіт загального характеру, присвячених утворенню окремих східнослов'янських мов, перше місце належить книзі Л. А. Булаховського «Питання походження української мови»⁵. Рецензент книги відомий український мовознавець Б. В. Кобилянський зазначав: «Академік Л. А. Булаховський провів як дослідник-лінгвіст довгі роки біля тих джерел, де народжують-

ся слов'янські, і зокрема — східнослов'янські мови, звів дав трудності проникнення в глибини складання систем мовних потоків і суворість тривалої боротьби за пізнання законів наростаючих нових якостей мов, що розвиваються...» «Книгу характеризує глибокий історизм...» Їй «властива наукова обережність у виборі матеріалу і ще більша — у висновках»⁶.

Монографія «Питання походження української мови» є своєрідним синтезом здобутків української філології у відповідній проблематиці. Як образно висловився Б. В. Кобилянський, «Питання» — то глибоко переоране і перекультивоване поле, що на ньому автор знищив чимало бур'яну і засіяв здорове зерно»⁷. І це здорове, повноцінне зерно дає добрі сходи в сучасному українському мовознавстві, де продовжується розробка різних сторін проблеми походження української мови і її історичних зв'язків з іншими слов'янськими.

Відзначалася велика різноманітність методів дослідження, застосовуваних Л. А. Булаховським⁸. Хоча він відомий насамперед як компаративіст і історик мови, у його спадщині чимало зразкових описових праць. У галузі україністики важливим є опис синтаксичної системи сучасної української мови, поданий ученим у серії розвідок, що по суті становили фрагменти монографії «Просте речення в українській літературній мові»: «Питання синтаксису простого речення в українській мові» (у кн.: «Дослідження з синтаксису української мови». М., 1958), «Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення» (К., 1958), «Підмет і присудок в українській літературній мові» (К., 1958. Вип. 1; К., 1958. Вип. 2), «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові» (К., 1958), «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). Безпосереднє (безприйменикове) керування» (К., 1959); залишився ненадрукованим фрагмент про прийменникове керування (зберігається в архіві вченого).

У наш час, коли зростає актуальність проблем розвитку і функціонування літературних мов, особливої ваги набирають дослідження Л. А. Булаховського в цій галузі. Тут перш за все слід назвати його монографію теоретичного характеру «Виникнення і розвиток літературних мов»; спеціально цій проблематиці на українському ґрунті присвячені, крім відповідних розділів у згаданій книзі «Питання походження української мови», розвідка «Українська літературна мова» (1947) і вступна стаття до праці П. Житецького «Нарис літературної історії української мови в XVII віці» (1941).

Великі заслуги Л. А. Булаховського в розвитку української лексикології і лексикографії, у дослідженні фразеології. Нещодавно вони ґрунтовно висвітлені в працях Л. С. Паламарчука і Л. Г. Скрипник⁹.

Л. А. Булаховський жив і працював у найскладніші часи історичних соціальних зрушень і перетворень. І далеко не зав-

жди його творчий шлях був безхмарним. У 30—40-ві роки його компаративістські праці спочатку виходили з редакційними примітками, в яких засуджувалися нібито хибні методологічні позиції вченого, а потім не друкувалися зовсім. Були випадки, коли автору поверталися вже набрані в друкарні статті. Але звичайно м'який у щоденних стосунках, учений був непохитно твердим у питаннях принципів. І треба було мати велику громадянську мужність, щоб виступити так гаряче на захист порівняльно-історичного методу в ході лінгвістичної дискусії на сторінках «Правди» в 1950 р., як це зробив Л. А. Булаховський.

Безкомпромісна позиція вченого в життєво важливих для долі науки питаннях теж є невід'ємною складовою частиною того, що видатний учений залишив нам у спадок.

Величезна за обсягом, надзвичайно різноманітна за проблематикою, багата плідними ідеями і думками, найтісніше пов'язана з практикою освіти і культури, наукова спадщина Л. А. Булаховського міцно увійшла в класику вітчизняного і пасамперед українського мовознавства.

¹ Багмут А. Й. Питання ритмомелодики в працях Л. А. Булаховського та їх дослідження в українському радянському мовознавстві // Л. А. Булаховський і сучасне мовознавство. К., 1987. С. 108. ² Булаховська Ю. Л. Л. А. Булаховський і українські письменники // Там же. С. 114—118. ³ Бевзенко С. П. Історичний синтаксис української мови у висвітленні Л. А. Булаховського // Там же. С. 111. ⁴ Ткаченко О. Б. Исторический комментарий к современному литературному языку у Л. А. Булаховского как новое направление лингвистических исследований // Там же. С. 54—57. ⁵ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1970. С. 70. ⁶ Укр. мова в шк. 1956. № 6. С. 80. ⁷ Там же. ⁸ Пещак М. М. Л. А. Булаховський про методи в мовознавстві // Л. А. Булаховський і сучасне мовознавство. С. 27. ⁹ Паламарчук Л. С. Словниковий склад мови і його лексикографічна інтерпретація в працях Л. А. Булаховського // Там же. С. 44—49; Скрипник Л. Г. Питання фразеології у лінгвістичній спадщині Л. А. Булаховського // Там же. С. 49—54.

Надійшла до редколегії 25.03.88

Н. П. ПЛЮЩ, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ПИТАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ ФОНЕТИКИ В ПРАЦЯХ Л. А. БУЛАХОВСЬКОГО

Етимологічні рамки терміна фонетика на позначення мовознавчої дисципліни сьогодні видаються занадто тісними, оскільки об'єктом опису сучасних фонетик різних мов є не тільки окремі звуки, а й просодичні характеристики мови, тобто «незалежні від основної артикуляції звука додаткові особливості мовлення», які реалізуються завжди синхронно з сегментними одиницями (звуками), ніби пашаровуючись на останні. Такими є, зокрема, мелодика (зміни висоти основного тону), сила (зміни інтенсивності звучання), темп звучання, характер пауз, тембральне забарвлення та ін.

Просодичні явища спостерігаються в межах різних одиниць

мови. У слові — це словесний наголос (за міжнародною термінологією — акцент, а звідси й назва розділу, що вивчає словесний наголос, — акцентологія). У рамках зв'язного мовлення — це фразова інтонація (і різні види фразового наголосу). Розділ мовознавства, в якому описується фразова інтонація, називається інтонологією.

Оскільки поняття «фразова інтонація» охоплює просодичні явища, спостережувані в рамках синтаксичних одиниць, цей розділ має ще й другу назву — синтаксична фонетика.

Внесок Л. А. Булаховського в розширення етимологічного змісту поняття фонетика — від аналізу окремого звука до звучання цілого речення, тексту — значний. Хоча, коли йдеться про дослідження Л. А. Булаховського в галузі фонетичної будови мови, то насамперед ми повинні говорити про нього як про визначного акцентолога, дослідника слов'янського наголосу. Саме акцентологічними, як відомо, були його перша й остання, здана ним до друку, статті.

Питання ж синтаксичної фонетики не посідають у творчій спадщині вченого такого чільного місця, як питання акцентуації. Але відомо також, що це були його улюблені питання, які він опрацьовував і в 20-ті (в «Основах мовознавства» їм присвячений розділ «Ритмомелодика») ¹, і в 40-ві роки (в «Нарисах з загального мовознавства» вони розглядаються у розділі «З явищ загальної фонетики» — підрозділ «Зауваження до ритмомелодики»), і в останніх своїх працях («Нариси з загального мовознавства», серія друга, у першому томі п'ятитомного видання праць є параграф «Описова ритмомелодика») ². І нарешті, саме завдяки Л. А. Булаховському в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР була створена (1960 р.) Лабораторія експериментальної фонетики з метою дослідження просодичних особливостей усного мовлення і зокрема фразової інтонації різних мов.

Таким чином, явища ритмічного та тонального порядку Л. А. Булаховський розглядав у межах єдиної дисципліни — фонетики, з одночасним підкресленням специфічності цих явищ порівняно з іншими звуковими особливостями мови, що знайшло свій вияв у переважному використанні ним терміна ритмомелодика.

В аспекті ритмомелодичної будови мови Л. А. Булаховський аналізував словесну і фразову наголошуваність, поділ на ритмічні групи і такти, тональні характеристики мови, їх залежність від семантичних та синтаксичних чинників, інтонаційне сполучування речень ³, вираження психічно-емоційного спрямування висловлення, темпоральну (часокількісну) характеристику речень, їх паузацію та ритмічну організацію.

Як бачимо, розуміння ритмомелодики у Л. А. Булаховського набагато ширше, ніж воно трактується, наприклад, у словниках лінгвістичних термінів. Змістове наповнення терміна ритмомелодика в Л. А. Булаховського абсолютно синонімічне тер-

мінові інтонація. Підтвердженням названої синонімічності є й паралельне використання цих термінів самим Л. А. Булаховським в одному й тому самому контексті, особливо характерне для пізніших праць, зокрема «Української пунктуації»⁴ та «Нарисів з загального мовознавства» (серія друга). У працях 20-х років використовувався термін ритмомелодика.

Таке паралельне функціонування термінів ритмомелодика й інтонація є, по-перше, свідченням еволюції терміна інтонація не тільки у працях Л. А. Булаховського, а й в усьому вітчизняному мовознавстві, а також характеризує розвиток і становлення теорії мовної інтонації.

А по-друге, переважання у працях Л. А. Булаховського в 20-х роках терміна ритмомелодика може бути пояснене, на нашу думку, також тим, що термін інтонація на той час утвердився в акцентології на позначення руху тону в межах наголошеного складу (акут, акутова інтонація, циркумфлекс, циркумфлексна інтонація тощо). А на розмежуванні ритмомелодики й акцентології Л. А. Булаховський наполягав: «З акцентологією як в основному історично дисципліною,— зауважував він,— не слід плутати споріднену з нею — описову ритмомелодику певних мов, в завдання якої входить детальна характеристика спостережуваних явищ ритмічного та тонального порядку...»⁵

Л. А. Булаховський вважав, що ритмомелодику слід досліджувати в тісному зв'язку з синтаксичними явищами, це він і робив, часто включаючи аналіз синтаксичних функцій ритмомелодики в синтаксичні розділи.

Так, у «Нарисах з загального мовознавства» (серія перша) параграф «Ритмомелодичні ознаки синтаксичних зв'язків» включено до розділу «Синтаксис». З-поміж ритмомелодичних ознак, що вказують на характер синтаксичних зв'язків між словами, Л. А. Булаховський назвав: 1) силовий (динамічний) наголос; 2) тон; 3) темп, тривалість, часокількість; 4) паузи; 5) в деяких, відносно нечисленних, випадках — тембр (забарвлення звуків). При цьому під силовим наголосом Л. А. Булаховський розумів фактично логічний наголос, бо його силовий наголос «служить для підкреслювання слів, яким у повідомленні надається особлива вага: *Хто міг би висвітлити це питання...* *Хто міг би висвітлити це питання..?* *Хто міг би висвітлити це питання..?* *Хто міг би висвітлити це питання..?* і т. д. Тут же Л. А. Булаховський аналізує функції компонентів інтонації у вираженні комунікативної спрямованості висловлення: «Від характеру тону (мелодії — «вище» — «нижче», з великою різноманітністю відношень-градацій) залежать, наприклад, такі розрізнення, як ствердження, вигук, запитання: «Ми завтра відправляємось у дорогу» (з інтонацією крапки) — «Ми завтра відправляємось у дорогу!» (категоричний наказ) — «Ми завтра відправляємось у дорогу?» (інтонація знака питання). Підвищення тону в напрямі до меж інто-

наційних членувань звичайно показують сподівання продовження, зниження — близькість паузи»⁶.

Л. А. Булаховський був добре обізнаний з працями В. О. Богородицького, неодноразово цитував «Теорию русской речевой интонации» Всеволодського-Гернгросса (1922 р.), «Интонацию и грамматику» О. М. Пешковського. Ним викладені також деякі міркування О. М. Пешковського. Зокрема, було уточнено інтонаційну характеристику речень з однорідними членами в російській мові. Виділивши особливий тип інтонації — інтонацію переліку, а згодом — перелічувальну інтонацію, Л. А. Булаховський заперечує висновок О. М. Пешковського про однотонність однорідних членів речення. Натомість він доводить, що слід говорити лише про однотиповість інтонаційних сполучень, які повторюються, але не залишаються на тому самому тональному рівні⁷. Крім аналізу перелічувальної інтонації, у працях Л. А. Булаховського знаходимо також описи інших типів інтонацій, наприклад інтонацію відокремлення. Тонкі слухові спостереження вченого над інтонаційною структурою речень із вставними словами, зокрема його висновок про інтонаційне відокремлення вставних одиниць лише як тенденцію, яка виявляється — цитуємо далі дослівно — «головним чином у випадках, коли є загроза непорозуміння через збіг із повнозначним словом»⁸, були згодом підтверджені спеціальними дослідженнями із застосуванням інструментальних методів аналізу. Слідом за О. М. Пешковським Л. А. Булаховський підкреслює визначальну роль інтонації у сполученні частин безсполучникового речення.

Ще не користуючись терміном парцеляція, Л. А. Булаховський саме це явище описує, аналізуючи факти інтонаційного розвитку єдиного синтаксичного цілого⁹.

У працях Л. А. Булаховського знаходимо також інтонаційне розрізнення типів питальних і спонукальних речень (пряме, непряме, риторичне питання та ін.).

Багато цікавих спостережень над інтонаційною будовою речень міститься у працях Л. А. Булаховського, в яких розглядаються питання зв'язку інтонації з пунктуацією. Так, останніми експериментально-фонетичними дослідженнями підтверджено спостереження Л. А. Булаховського про те, що кома далеко не завжди позначає перерву в звучанні, частіше ж — підвищення голосу. Крім того, Л. А. Булаховський простежив, що деякі правописні розділові знаки (коми) дуже часто не читаються, не промовляються (наприклад, непослідовне читання пауз при вставних словах, віддієприслівникових зворотах), і навпаки — мовленнєві зупинки часом не позначаються на письмі. Виходячи з останнього, Л. А. Булаховський наполягає на необхідності пунктуального вираження паузації між підметовою і присудковою частинами, особливо в досить поширених реченнях¹⁰.

Існуючу недосконалість відтворення ритмомелодики в писем-

ному тексті Л. А. Булаховський пояснював тим, що це відтворення базується на двох (до того ж суперечливих) принципах — логічному (семантичному) і ритмічному. За першим не дозволяється розривати зв'язок між граматично з'єднаними словами. Другий принцип полягає в позначенні паузації, зупинки в мовленні. На практиці керівним виступає перший принцип, а другий застосовується там, де він суперечить першому¹¹.

Нарешті, про тонке чуття мови у Булаховського, знання ним усновиразових засобів мови та пов'язаних з ними семантичних відтінків свідчать дані ним блискучі зразки виразного читання художніх текстів. Так, уже став хрестоматійним приклад виразного читання заключної частини (моралі) байки Крилова «Ларчик». Л. А. Булаховський розкрив значення правильною постановки логічного наголосу, його роль у донесенні змісту повідомлюваного — А ларчик просто ОТКРЫВАЛСЯ, а не ПРОСТО¹².

Ідеї, висунуті Л. А. Булаховським у галузі лінгвостилістики, плідно продовжив його учень — академік І. К. Білодід.

Приклади розробки Л. А. Булаховським питань фонетики можна наводити й наводити. Але й вищесказаного достатньо, щоб переконатися, що Л. А. Булаховський постійно цікавився питаннями синтаксичної фонетики, активно й успішно їх опрацьовував. Більшість висновків Л. А. Булаховського щодо просодичних, і зокрема інтонаційних, характеристик мови є актуальними і сьогодні.

¹ Булаховський Л. А. Основи мовознавства. Х., 1928. С. 121—133. ² Його ж. Нариси з загального мовознавства. Серія 2 // Вибрані праці: В 5 т. К., 1975. Т. 1. С. 51—320. ³ Його ж. Нариси з загального мовознавства. К., 1959. С. 3—307. ⁴ Його ж. Українська пунктуація. Уфа, 1943. ⁵ Його ж. Нариси з загального мовознавства. Серія 2. С. 60. ⁶ Його ж. Нариси з загального мовознавства. С. 260. ⁷ Його ж. Основи мовознавства. С. 125. ⁸ Його ж. Українська пунктуація. С. 34. ⁹ Там же. ¹⁰ Курс сучасної української мови / За ред. Л. А. Булаховського. К., 1951. С. 361. ¹¹ Його ж. Основи мовознавства. С. 131. ¹² Его же. Как следует читать поэтов первой половины XIX в. // Рус. яз. в шк. 1959. № 5.

Надійшла до редколегії 04.04.88

І. К. КУЧЕРЕНКО, д-р філол. наук,
Київ. ун-т

ІСТИННІСТЬ ЯК РИСА ГРАМАТИЧНИХ ЗНАНЬ

Сучасний науково-технічний прогрес як закономірний етап розвитку продуктивних сил з усією очевидністю підтверджує той факт, що наука стає реальною продуктивною силою і співмірну з цим важливість її суспільної значимості. Щоправда, в цьому відношенні різні науки проявляють себе по-різному, тому й не знайдено ще загальноовизначених відповідних оцінок. На перший план, природно, висунулись науки природничо-технічного характеру. За їх успіхами стали менш помітними науки гуманітарні. Результати діяльності перших мають безпосередній вихід у вигляді нових матеріалів, машин, технологій, і кожна

з їх досягнень розцінюється як винахід, відкриття. Подібних наслідків гуманітарній науці, звичайно, не мають, і здобутки їхні цінуються значно скромніше. Однак незалежно від того, як визначається суспільна вартість науки, її досягнення рано чи пізно, гучнославно чи скромно знаходять своє втілення в людській практиці.

Та якісна характеристика наукових знань, яку прийнято називати істинністю, однаковою мірою притаманна їм. Досягти цієї якості своїх здобутків прагне кожна наука. У наш час особлива увага приділяється людському фактору, адже будь-яка справа в суспільстві здійснюється людиною; звідси стає очевидним, що й гуманітарні знання реально входять у сферу практично важливих. Але не буде помилкою сказати, що за гуманітарними знаннями, які охоплюються граматичною наукою, стало звичним визнавати цінність, що не виходить за межі вартості знань буденного, повсякденного вжитку.

Хоч граматику відносять до наук гуманітарних, однак мало хто виявляє схильність бачити в ній науку власне гуманітарну, тобто людинознавчу, зв'язану з пізнанням свідомості людини, її інтелекту. У «гуманітарності» граматики стало звичним виділяти лише одну з розмитих своїм змістом властивостей — бути відмінною від інших наук. При цьому граматику з її невизначеною гуманітарністю представляють у контекстуальному зіставленні з науками, що іменуються точними. Таке зіставлення, природно, виключає її з класу «точних». Цим відтіняється те, що вона не має відповідних якостей, хоча й не дається їй прямо антонімічного епітета: він сам по собі зрозумілий.

Якщо зважити на те, що поняття «точність» своїм змістом тісно зближується з такими, як правдивість, істинність, то легко можна відповісти на питання, що розуміється під гуманітарністю граматики.

Не секрет, що сучасна освічена людина значимість граматики зводить до поняття «грамотність» в його всезнаному немудрому змісті: уміння читати і писати, або ще вужче — простої правописної вправності. І хід цінування її — прямий і прозорий: граматика — це супутній коментар правопису, а правопис — збір правил, що регламентує передачу мовних одиниць у писемній формі. Між правилами написання мовних одиниць і природою останніх немає прямих причиново-наслідкових залежностей, тому про істинність знань, якими керується людина при використанні того чи іншого правила, не виникає навіть потреби ставити питання. А з такого розуміння граматики, що визначається як повсякденне, «загальне уявлення» про неї, не впливає те, що вона є справді наука, а не просто набір тих чи інших відомостей про мовні явища.

Природа граматики — складна і своєрідна. На цю її прикмету вказував В. І. Ленін: граматика — явище особливе тим, «що для початківця це — одно, для того, хто знає мову (і мови) і дух мови, — інше»¹.

Якщо говорити про граматику як про науку про будову мови — безпосередньої дійсності думки², її знання набувають вагомого суспільного значення: опановувати ними — значить розвивати духовні здібності людини, насамперед її мислення, інтелект. Останнім часом у дидактиці ця характеристична риса мовознавчих наук, основи яких викладаються в змісті навчального предмета, який прийнято називати «мовою» (головною частиною якого є граматика), стала враховуватись свідомо, що висуває і сам предмет на престижніше місце. Серед навчальних предметів виділяють групу розвиваючих, до складу якої входить «мова». Підкреслюється це тим, що «мова (мовлення) розвиває всі компоненти інтелекту: формує вербальне (словесне) мислення, розвиває уяву, пам'ять — удосконалює емоційну сферу психіки»³.

Звичайно, ми розуміємо певну умовність пропонованого поділу навчальних предметів, оскільки кожен не може бути тільки розвиваючим чи тільки інформуючим. Кожен по-своєму розвиваючий і по-своєму інформуючий. Однак не можна не бачити в цьому поділі прагнення виділити, виразити поміччю особливості, що будучи розумно взята до уваги, сприятиме справі ефективного формування інтелекту учня. Показово, що в цьому відношенні «мова» споріднюється з математикою, яка теж належить до групи розвиваючих предметів: отже, граматика є важливим чинником розумового розвитку людини.

Перш ніж говорити про якість граматичних знань з погляду їх «точності», власне — істинності, необхідно представити саму науку як закономірно організовану систему знань про явище об'єктивного світу (будову мови, що є її предметом), яка постійно розвивається в процесі пізнання об'єкта і здобуті дані про об'єкт впроваджує в суспільну практику. Математика з цією її рисою визнана вже давно. Вона не тільки дає відомості про кількісні співвідношення і просторові форми матеріального світу, але, що важливе якраз для виховання правильного, творчого мислення, — на перший план виставляє також обґрунтування кожного з її положень, тверджень, доведення їх науковою достовірністю, істинністю. Математичні знання мають ту певід'ємну їх якість, що вони є обґрунтовані і тому науково достовірні. У математиці не покладаються на сприймальну очевидність чи інтуїтивну ясність спостереженого, а тільки на його доведеність: сприймається тільки те, що доведене логічно. Цікаво було б навести тут думку радянського математика А. А. Маркова: «Я ніяк не можу погодитись вважати «інтуїтивну ясність» за критерій істинності в математиці, бо цей критерій означає повне торжество суб'єктивізму і розходиться з розумінням науки як виду суспільної діяльності»⁴.

Математика по праву вважається «найточнішою з точних» наук саме за бездоганну її логічну строгість, витриманість і сувору строгість доведень. І через це її важливість як розвиваючої дисципліни полягає в тому, що вона «допомагає прак-

тично засвоїти закони логіки»⁵. У змісті математики органічно злиті фактичні відомості з логічним елементом доведення, яким забезпечується визначеність і несуперечливість аргументації. Логічна теорія доведення (розробка якої стала практичною основою виникнення самої логіки) є визначальним показником математичних знань; вона визначає силу математичного мислення. Ця притаманна математичному мисленню риса входить основним складником змісту поняття «точність» — висока відповідність об'єктивним даним, дійсності (як тлумачить словник це поняття). Ознака «точність» важлива не сама по собі: з нею нерозривно зв'язане ставлення до положень науки. Точні відомості, точні положення — значить правдиві, науково достовірні, істинні.

Заслугує на увагу така думка: «Кожна галузь знання може претендувати на високе ім'я науки тільки в тому випадку, якщо вона продемонструє логічність, спроможність побудувати і виразити свій зміст із врахуванням досягнень сучасної логіки. Недарма В. І. Ленін зупинив увагу на думці Гегеля, що всяка наука — прикладна логіка. Це означає не тільки, що наука виражає результати пізнання у поняттях, але й що вона має можливість створити свій метод прирощення знання»⁶. На фоні сказаного чітко вимальовується парадоксальний факт: математика і граматика (ширше — мовознавча наука) — предмети розвиваючого характеру, але граматика не відзначається змістом своєї теорії, її внутрішньою структурою так, щоб вони органічно зливались, як у математиці, з логічним елементом доведення.

Відсутність строгої логічної структури — чи не найвиразний показник сучасної граматики, який проявляє себе в неточності, отже, в науковій недостовірності знань. Нагромаджені протягом віків її знання не об'єднані в принципову логічну систему, що пояснює і обґрунтовує їх. Адже істинність знань залежить не тільки від дійсності самих фактів. Ф. Енгельс підкреслював: «Якщо наші передпосилки вірні і якщо ми правильно застосовуємо до них закони мислення, то результат повинен відповідати дійсності»⁷.

Закони мислення, сформульовані логікою, діють в математиці на повну силу. Наведемо один лише приклад. Один із важливих законів мислення, який називається законом виключеного третього, говорить про те, що в одній теорії не може співіснувати твердження про щось і його заперечення. Він сформульований так: з двох суперечливих думок про той самий предмет, висловлених в один і той самий час, в одному й тому самому відношенні, одна обов'язково істинна. Третньої бути не може. Згідно з ним і наукова теорія буде несуперечливою, якщо в ній не можна довести дане твердження і його заперечення. В. І. Ленін особливо наполегливо вимагав дотримання цього закону. Він указував, що «логічної суперечливості», — при умові звичайно, правильного логічного мислення — не повинно бути ні в

економічному, ні в політичному аналізі»⁸. Для математики виконання цього закону — неодмінний обов'язок. Ставлення до нього у математиці чітко і влучно висловив видатний математик Д. Гільберт. На його думку, «відібрати в математиків закон виключеного третього — це те саме, що забрати в астрономів телескоп чи заборонити боксерам застосовувати кулаки. Заборона теорем існування і закону виключеного третього майже рівнозначна цілковитій відмові від математичної науки»⁹.

В органічному силаві фактичних даних з логічною їх організацією і аргументацією математики вбачають одне з величезних надбань, у якому й склалася сама математична наука, досягнення її важливості і досконалості. Математики підкреслюють, що «важливу особливість математики становить... те важливе місце, яке в ній займає логіка. Ця особливість зводить усю суть математики до доведення»¹⁰. В силу своєї логічної доказовості всі положення математики сприймаються як безсумнівні, науково достовірні, і «жоден результат математики не закреслюється її подальшим розвитком. Раз колись доведена теорема уже ніколи не стає неправильною, хоча згодом може виявитись, що вона є лише окремим випадком якоїсь більш загальної істини. Математичні знання не підлягають перегляду, і загальний їх запас може лише зростати»¹¹.

Логічність — непорушний фундамент точності математичних знань. Навіть обчисленню, що є теж безсумнівним чинником точності, передують (і супроводять) численні доказові міркування. Уся історія становлення і розвитку математики, — починаючи з прадавніх праць Фалеса Мілетського і кінчаючи творами сучасних математиків, — відзначається безперервним зміцненням цієї непохитної її основи, і «золотий ланцюг» евклідових теорем, що протягом двадцяти віків захоплював людство, своєю гармонійною побудовою і неповторною красою багато чим зобов'язаний «Аналітикам» Арістотеля — логічним творам, що мають своїм предметом людське мислення»¹². Протягом століть математика і логіка взаємодіють і взаємопосилують одна одну. Результатом цього є сучасна аксіоматична логіка, яка спеціально розробляється як теоретичне зміцнення сучасної математики.

Математичні знання свідомо розцінюються і самими математиками як один із найважливіших чинників формування творчого, правильного мислення: завдяки своїй бездоганній логічній обґрунтованості математика краще, ніж будь-який інший шкільний предмет, навчає людину мистецтву мислити, тобто навчає не тільки ідеям, але головним чином тому, як поводитись із ідеями, як із них створювати «візерунки»¹³.

Ми звернули увагу на математику як на розвиваючу дисципліну не для того, щоб показати ще раз відому її якість і в своїй суті, і в своїй основі, а й для того, щоб на цьому фоні підкреслити подив з того, що граMATика не має за собою такої слави, хоч теж емпірично пізнана і визнана за розвиваючу дисципліну; щоб поставити питання, чому вона природно має по-

дібні якості і чому не одержує загальноповизнаної оцінки, суспільного авторитету.

Граматика, представлена в «загальному уявленні» людей про неї, далека від того, щоб мати підстави для характеристики її в плані точності. Не набуває вона такої змоги і в площині так званої наукової граматики, бо остання по суті відрізняється від навчально-нормативної лише кількістю описуваних деталей. Недаремно відносно граматики (і мовознавства взагалі) останнім часом ставиться питання про її точність, навіть проголошується перетворення її в точну науку завдяки використанню в ній деяких математичних методів і прийомів, які зводяться до різного роду обчислень — від простих підрахунків до вибірково-статистичних при описі мовних явищ. Ці заслугуючі на увагу і підтримку спроби не можуть не доповнити відомостей про формальні, зовнішні показники мовних явищ, але й не можуть вони перетворити мовознавчі науки в точні, бо й математика, як уже підкреслювалось, — найточніша з точних наук — такою є не за обчисленнями тільки і не стільки.

Головною причиною того, що граматика вважається «наукою неточною», є відсутність у ній строгої логічної організації і повне відчуження її від теорії доведення. Справді, нагромаджені віками граматичні факти поки що зібрані в описах за давно складеним, майже стихійно, способом, який став звичним, але не об'єднані в принципово логічну систему, в якій би вони знаходили своє обґрунтування і справді наукове пояснення. Нелогічність наук немає, однак про логічні основи науки ми говоримо не тільки тому, що в граматиці немає необхідної для науки доказовості, а ще й тому, що в ній особливо чітко проявляється парадоксальне явище: про зв'язок граматики і логіки говориться немало, але зв'язок між ними бачать надто вузько — тільки в тому, що об'єкти їх дослідження — одні і ті самі за своїм матеріальним єством. Такими є слово і речення, які є реальністю понять і суджень. Ці одиниці висвітлюються в певному зіставленні одне з одним, але зіставний аналіз виводиться насамперед до встановлення їх відмінностей, щоб випадково «не змішувалось логічне з граматичним». Всяка ж спроба побудувати логічне доведення або спростування якогось положення чи тлумачення сприймається як відхід від граматики і підміна її логікою. Від цього граматика втрачає стрункість і доказовість (логічність) — риси, без яких немає справжньої науки.

Нерідко можна почути навіть від фахівців, що граматика не може відзначатися строгістю логічної організованості, тому що мова — її об'єкт — сама за своєю природою такою якістю не відзначається. Якщо навіть визнати недостатність знань закономірностей природної організації мови за її нелогічність, то і в цьому випадку погодитись — це відмова від зобов'язання — зв'язувати себе законами логіки є очевидною помилкою. Навіть сам висновок про «нелогічність» неможливий без логічного обґрунтування. І про нелогічність наука стверджує строго логічно.

Відмову від строгого логічного доведення мовознавчих фактів вважають обгрунтованою тим, що при описі тих чи інших мовних явищ достатньо навести їх приклад. Наведенням «прикладу» створюють враження підтвердження існування самого явища і його описуваних особливостей. Приклади виступають виконавцями двох місій: і ілюстративної, і доказової. І все, що підтверджене прикладом-фактом, узвичаєно приймати, вважати його істинним. Навіть всупереч прийнятим їх тлумаченням типу емпіричних визначень.

Так, незважаючи на визначення частини мови як класу слів, у граматиках (описах) може бути наведений приклад, який аж ніяк не схожий на те, що приймається за слово, мусить таким визнатись. Серед прикладів «іменників — власних назв» майже в кожному підручнику зустрінемо: *Леся Українка, радгосп «Гігант», Герой Радянського Союзу* та ін.; серед «числівників» — *три цілих і шість восьмих*; серед прийменників — *незважаючи на, у зв'язку з*; серед сполучників — *тому що, незважаючи на те що* та ін. Щоб якимось завуалювати недоладність таких ілюстрацій, вводяться в обіг невизначені поняття «аналітична форма слова», конкретно «аналітична форма прикметника» — *найбільш вдалий*; «прийменниково-відмінкова форма іменника» — *перед будинком*. Усе це називається «формами» іменника чи прикметника, але ніде — словами. І тоді незрозуміло: що ж воно за такий «факт».

Усі підручники з мови визначають слово як звуковий комплекс, що має закріплене в суспільній практиці значення, тобто смисл, а «службові слова» — які не мають такого значення. Описуючи такі «позбавлені лексичного значення» слова (слова, що не мають смислу), кожен підручник не обходиться без спеціального параграфу «класифікація прийменників (часток) за значенням». Ми не говоримо тут про те, що в граматиці вільно, на розсуд автора тієї чи іншої праці, легко усуваються з опису чи вставляються нові явища: так, були підрядні речення додаткові чи підметові, з виходом нового підручника чи посібника їх уже немає. Натомість вводяться нововідкриті речення з'ясувальні з незрозумілою назвою, адже кожне підрядне речення щось з'ясовує, тобто кожне підрядне речення по-своєму є з'ясувальним. Та навіть сам термін «підрядне речення», «головне речення» заперечується і відкидається, натомість пропонується називати такі частини складнопідрядного речення «підрядною частиною», «предикативною частиною». Не зважається навіть на те, що предикативна частина, власне предикативна одиниця є не що інше, як речення, оскільки предикативність — основна визначальна його ознака. Говорити «предикативна частина» — це так само, як би ми замість «квадрат» пропонували говорити «рівносторонній прямокутник», заперечуючи доцільність і навіть правомірність дершого. Отже, граматична наука з якихось невідомих причин майже зовсім не докладає зусиль до утвердження наукової достовірності своїх знань.

Приклади, якими обмежується граматична теорія, у поєднанні, звичайно, з природним глуздом вважається за достатнє підтвердження істинності. Такими інструментами можна лише декларувати і ілюструвати, свідчити наявність, але не доведення. Та й до фактів слід ставитись тільки як до ствердження наявності, а не як до доведення суті. Граматикам відомо, що однаковими прикладами ілюструють різні явища мови. Порівняємо двоє речень: «Поклін тому, хто вносить чеспу зладу в людські серця одверті і не злі» (А. Малишко) і «Хто носить волю на щиті, тому народи друзі» (Т. Масенко). Перше наведене як приклад підрядного означального одним автором; друге — як приклад підрядного речення з'ясувального — іншим автором¹⁴. Ось тут би застосувати закон виключеного третього і розв'язати категорично: ці підрядні речення — означальні чи не означальні? з'ясувальні чи не з'ясувальні? Не ілюстрації — доведення потрібні науці.

Варто нагадати, як радив В. І. Ленін ставитись до фактів у науці: «В галузі явищ суспільних немає прийому більш поширеного і більш неспроможного, як вихоплювання окремих фактиків, гра в приклади. Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»¹⁵.

Сучасна граматична наука не має ще вироблених науково обґрунтованих критеріїв істинності знань, тому й про їх істинність у строгому значенні слова не йдеться в її описах. Тому на кожному кроці в ній доводиться мати справу з описом явищ, в якому дивовижно суміщаються зерна правди і того, що в злагоді з нею не може бути. Ось читаємо відомості про прийменник. Загальне твердження: прийменник не має лексичного значення. За ним: прийменники вторинні (похідні) не втратили лексичного значення (значить, деякі, принаймі деякі! Нехай би навіть одиниці!), його мають. Останній факт заперечує істинність загального твердження. Ще приклад. Загальне твердження: іменники всі мають категорію роду, кожен іменник належить до одного з родів — чоловічого, жіночого чи середнього. І за цим: іменники, що мають лише форму множини, не мають значення роду. І такого типу два твердження не можуть бути водночас істинними. Потрібно строгіше формулювати навіть, здавалося б, очевидні твердження.

Відомо, що критерієм істини є практика. Але жодна праця з граматики не вказує на той чи інший вид людської діяльності, де б положення граматики показували свою досконалість і правдивість. Говорячи про практику у зв'язку з оцінкою наукової достовірності граматичних знань, треба мати на увазі, що це питання не слід розуміти надто прямолінійно і спрощено. Так

ніби для встановлення істинності граматичних знань необхідно знайти ту сферу діяльності людей, той вид її, яким можна було б скористатись із такою метою. Критерій практики не скрізь діє безпосередньо. Практика закріплюється і в людському досвіді, здобутому саме в практичній діяльності і перевіреному в ній. Доведення того, що той чи інший аналізований факт погоджений надбанням досвіду, може дати підставу для оцінки знань щодо їх істинності. Цей факт знову повертає нас до логічних форм і закопів, які бездоганно служать у математиці. Про них В. І. Ленін писав: «Логічні форми і закони не пуста оболонка, а *відображення* об'єктивного світу»¹⁶. Важливо враховувати в науковій теорії і співвідношення між практикою і логічними законами та формами мислення, на які вказував В. І. Ленін: не що інше, а саме «практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки. Фігури ці мають тривкість передсуду, аксіоматичний характер саме (і тільки) завдяки цьому мільярдному повторенню»¹⁷.

Ось чому бездоганна логічність математичних міркувань і висновків є справді науково достовірними, істинними. Ось чому логічна стрункість математичних побудов здатна навчати мистецтву мислити — мислити несуперечливо, послідовно, доказово.

І все ж, віддаючи належне математиці як розвиваючій дисципліні в навчальному процесі, підкреслимо, що математика не може сама стати достатньою опорою формування творчого інтелекту людини. Вона не може зробити того, що покладено на граматику. Математика вчить правильно мислити, тобто логічно взаємопов'язувати думки між собою, щоб на основі відомостей, зафіксованих у них, одержати істинні висновки. Але ж ці думки, матеріалізовані в мовних одиницях, повинні бути наявними для того, щоб математика їх логічно упорядковувала в міркуваннях. Вони самі повинні бути збудовані, тобто сформовані засобами мови і оформлені в одиницях мови — реченнях, у яких реалізується думка. Цю розумову роботу може виконати тільки граматики. «Внутрішня мета вивчення граматики вітчизняної мови, — писав К. Д. Ушинський, — впливає з того її значення, яке ми визнали за граматикою як початком самостереження людини над власним мисленням і вираженням його в словах»¹⁸.

Отже, у формуванні активного творчого розуму людини математика і граматики як розвиваючі дисципліни діють у повній злагоді, складаючи цілісність, у якій ці дисципліни взаємодоповнюють одна одну. Правда, граматики виконує свою функцію поки що стихійно, користуючись логічністю самого природного мислення, реалізованого засобами мови. Розвиваюча сила тут проявляє себе як природна суть мови — об'єкта граматики, — а не як гармонійна, логічно бездоганна організація самої науки. Мова людини — необхідна умова мислення — явище особливе: «У природній мові, цьому коштовному багатстві люд-

ства, виникли зачатки формалізованого апарату: формальна логіка, з одного боку, арифметика (виразові засоби для опису чисел і їх відношень) і доеллінська геометрія (засоби для опису ліній, фігур і т. п. і їхніх властивостей) — з другого. На певному етапі розвитку культури ці механізми були екстраговані з мовно-мислительної «матерії» і почали взаємодіяти; евклідову геометрію можна вважати першим важливим результатом цієї взаємодії¹⁹. З граматикою така взаємодія стає більш відчутною, але ще в процесі становлення. На практиці пізнається глибока суть граматики як науки про організацію інтелектуальної діяльності людини, здійснюваної засобами мови. З такою пізнаною якістю, ясно усвідомлюваною цілеспрямованістю і відповідною логічною організацією граматика стає реальним чинником становлення і розвитку інтелекту. «Граматика, що викладається логічно,— відзначав К. Д. Ушинський,— починає розвивати самосвідомість людини, тобто саме ту здатність, внаслідок якої людина є людиною між тваринами. Ось чому граматику не без підстав причислили до числа наук, що олюднюють людину (humaniora)»²⁰. Саме в цій якості і з такою організацією вона набуває особливої ваги і саме тому таким важливим є питання про істинність її знань.

¹ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки» // Повне збір. творів. Т. 29. С. 84. ² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. Т. 3. С. 427. ³ Федоренко Л. П. Закономерности усвоения родной речи. М., 1984. С. 32. ⁴ Цит. за: Фошман І. М. Методологічні питання шкільного курсу математики. К., 1985. С. 45. ⁵ Федоренко Л. П. Зазнач. праця. С. 16. ⁶ Коннін П. В. Логіка науки чи наука логіки? // Логіка і наукове пізнання. К., 1971. С. 3. ⁷ Енгельс Ф. Матеріали до «Анти-Дюрінга» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 20. С. 581. ⁸ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм // Повне збір. творів. Т. 30. С. 87. ⁹ Гильберт Д. Основания геометрии. М.; Л., 1948. С. 383. ¹⁰ Зенкевич И. Г. Эстетика урока математики. М., 1981. С. 12. ¹¹ Там же. С. 13. ¹² Там же. С. 12. ¹³ Там же. С. 12—13. ¹⁴ Кващук А. Г. Синтаксис складного речення. М., 1986. С. 39; Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. С. 192. ¹⁵ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Повне збір. творів. Т. 30. С. 330. ¹⁶ Ленін В. І. Конспект «Науки логіки» // Там же. Т. 29. С. 151. ¹⁷ Там же. С. 183—184. ¹⁸ Ушинський К. Д. Избранные педагогические сочинения. М., 1954. Т. 2. С. 167. ¹⁹ Бирюков Б. В. Жар холодных чисел и пафос бесстрастной логики. М., 1985. С. 22—23. ²⁰ Ушинський К. Д. Зазнач. праця. С. 695.

Надійшла до редколегії 26.03.88

ЛЕКСИКА І СТИЛІСТИКА

О. С. СНІТКО, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ПРОБЛЕМА ПОРОДЖЕННЯ НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЬ У СУЧАСНІЙ ОНОМАСІОЛОГІЇ

Характерною рисою онемасіологічних досліджень є визнання синтаксичної основи номінативних процесів, що було влучно названо Г. А. Уфимцевою «інтервенцією синтаксису в лексичну

семантику та словотвір»¹. Хоча сама по собі ідея розглядати формування похідних номінативних одиниць як результат згортання, компресії певної вихідної синтаксичної конструкції виникла в науці набагато раніше (Ф. І. Буслаєв², Е. Бенвеніст³ та ін.), саме у 70-ті — на початку 80-х років XX ст. вона стає основою в розвитку дериваційної ономасіології.

Різне тлумачення природи мотивуючих синтаксичних одиниць, а також механізму самої деривації зумовлює й виникнення різних концепцій породження номінативних одиниць.

Так, з точки зору І. С. Торопцева, будь-який словотвірний акт складається з двох етапів і починається з викинення описового сполучення, що виконує функцію матеріальної бази нового знання, засобу формування поняття. Цей етап позначається автором як синтаксична об'єктивація. «Специфіка синтаксичної об'єктивації ле у поєднанні ідеального з матеріальним, а у виникненні ідеального змісту»⁴. Таким чином, синтаксичній об'єктивації не передують готовий зміст. Останній народжується під час відображення, яке здійснюється на матеріальній базі синтаксичних одиниць. На думку І. С. Торопцева, «відображення на етапі логічного мислення і синтаксична об'єктивація — обидві сторони одного й того ж явища»⁵. Отже, на базі описового сполучення виникають поняття, які стають значенням номінативних одиниць. На основі синтаксичної об'єктивації відбувається лексична — процес такого вираження і закріплення ідеального змісту в звукових оболонках, внаслідок якого виникають нові лексичні одиниці⁶.

Аналізуючи подібну точку зору, передусім відзначимо, що формування поняття як форми психічного відображення можливо уявити як результат сукупності суджень, ядром якої виступають судження про найсуттєвіші ознаки об'єкта. Основними прийомами формування поняття є не тільки визначення, а й абстракція, узагальнення, порівняння.

Створення поняття, таким чином, не можна зводити до однієї дефініції. Про це свідчать і результати психологічного експерименту, пов'язаного з вивченням формування понять⁷.

У зв'язку з наведеними аргументами положення про обов'язковість етапу синтаксичної об'єктивації починає викликати сумніви.

Основою у дослідженнях ряду лінгвістів (В. В. Мартинова⁸, О. С. Кубрякова⁹, І. Р. Виховання¹⁰ та ін.) є ідея інтерпретації номінативного акту як послідовної трансформації певної вихідної структури — предикативного знака — у знак непередикативний.

Коли людина зустрічається з новою для себе ситуацією, підкреслює В. В. Мартинов, вона описує її наявними в неї синтаксичними засобами. В міру регулярного відтворення близьких ситуацій постає потреба виразити деякі компоненти більш економним способом. Постійно діючий механізм дериваційної редукції надає можливість сконденсувати речення у двокомпонент-

ну одиницю, з якої і починається будь-який процес номінації (*Люди рубають дрова* > *Люди, які рубають дрова*). На останньому етапі двокомпонентна одиниця згортається в однокомпонентну, універбізується (*Люди, які рубають ліс* > *лісоруби*)¹¹.

З метою оцінки розглянутих концепцій необхідно зупинитися на деяких суттєвих моментах, пов'язаних з проблемою взаємовідношення мислення і мови, оскільки сама по собі кореляція між номінативними одиницями (зокрема похідним словом) та синонімічною синтаксичною конструкцією не може виступати вагомим аргументом на захист ідеї про первинність останньої, насамперед тому, що варіативність вираження семантики — іманентна властивість мови як знакової системи особливого типу¹². Н. Ю. Шведова зауважує: «Є всі підстави стверджувати, що сама постановка питання про синхронне транспонування одиниць однієї якості в одиниці іншої якості несправомірною. Те, що нам пропонують вважати синхронічним транспонуванням однієї одиниці в іншу насправді є одночасне і незалежне існування ... мовних одиниць»¹³.

Таким чином, розглядаючи проблему синтаксичної основи номінативних процесів, уявляється найважливішим з'ясувати: чи завжди для формування номінативних одиниць необхідне існування реальної синтаксичної (предикативної) одиниці як вихідного моменту словотворчого акту, або ж номінативний акт, точніше, його мотиваційну основу, можливо лише інтерпретувати, гіпотетично конструюючи подібну синтаксичну одиницю та моделюючи стапи її перетворення.

Прийняти першу позицію значило б визнати як основні паступні критерії: 1) розумові процеси здійснюються лише на базі розгортання так званого внутрішнього мовлення, яке за необхідністю трансформується в зовнішнє; 2) внутрішнє мовлення становить своєрідну проекцію зовнішнього чи дорівнює зовнішньому за відрахуванням звукового вираження. Зазначені положення знайшли широке розповсюдження у науковій літературі, і, спираючись на них, можливо побудувати такий ланцюг міркувань. Дійсно, будь-які речі, реалії, які надалі необхідно позначити, суб'єкт пізнає у межах відповідних ситуацій, пов'язаних з його діяльністю, що спрямована на відповідний предмет. Осмислювання подібних ситуацій «кожного разу супроводжується діяльністю мови, викликаючи до життя єдиний та складний мовленнєворозумовий процес»¹⁴. Постійно діючі механізми семантичної конденсації забезпечують дериваційні процеси, які здійснюються у відповідності до існуючих, а також потенційно можливих словотворчих моделей, що й зумовлює складні взаємозв'язки предикативних та непередикативних знаків, одиниць пропозитивної та непередикативної номінації.

Але логіка розвитку наукового знання змушує по-іншому інтерпретувати проблему взаємозв'язку синтаксису та словотворення, предикативних та непередикативних знаків, насамперед

тому, що «концепцію повного збігу мови і мислення здійснити не вдалося»¹⁵.

У працях радянських психологів, мовознавців (Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Б. Ф. Ломова, П. А. Сотнікіяна, Ю. М. Караулова та ін.) сформувалось уявлення про мислення людини як про сукупність постійно змінюючих один одного, взаємно переплетених різних типів мислення, лише один з яких становить так зване вербальне.

Експериментальні дослідження М. І. Жинкіна стали основою для створення оригінальної концепції «мови» розумових процесів — універсально-предметного коду¹⁶, де відсутні матеріальні ознаки слів натуральної мови, а є зображення (образи, схеми), які можуть утворювати ланцюг чи угруповання. Ідея існування особливого коду внутрішнього мовлення і можливості невербального мислення знаходить свій подальший розвиток (наприклад, праці І. М. Горелова). «Цей код, — підкреслює вчений, — представлений у корі головного мозку не еквівалентами «зовнішньої» мови, які відають мовленнєвими рухами, а нейронними утворюваннями і зв'язками, які дозволяють співвідносити еквіваленти мовних знаків з фізіологічними субстратами уявлень, образів та механізмами першої сигнальної системи, що відають нашими відчуттями, роботою органів чуттів»¹⁷. Аналогічної думки дотримуються О. І. Мещеряков, С. А. Сироткін¹⁸.

Таким чином, висновок про можливість осмислення ситуацій, в межах яких пізнається будь-яке явище, і без допомоги вербальної діяльності уявляється виправданим.

Загальним положенням у працях науковців, присвячених проблемі «мови» розумових процесів, є сьогодні ідея про змішаний характер її одиниць: образів, фреймів, так званих внутрішніх слів та ін.¹⁹ На думку М. І. Жинкіна, змішаний характер коду внутрішнього мовлення зумовлений насамперед його статусом посередника між мовою та інтелектом²⁰.

Існування певних «сигналів» словесних знаків у процесах розумової діяльності не викликає сумнівів у дослідників, незалежно від того, на вербалістських чи антивербалістських позиціях вони стоять²¹. Але ж розуміння самого феномена внутрішнього слова може бути різним²². Незважаючи на істотні розбіжності в тлумаченні внутрішнього слова, слід підкреслити втрачання ним типових властивостей слова як одиниці мови, що зумовлюється незбіжністю, неадекватністю структур думки та мовних структур.

У зв'язку зі сказаним доречно навести думку Е. В. Іл'єнкова про те, що логіку мислення можна зрозуміти до, поза і незалежно від дослідження логіки мови, але в зворотньому напрямі неможливо зрозуміти ні мову, ні мислення²³.

Розвиваючи це положення, зазначимо, що не можна зрозуміти логіку розумових процесів, що приводять до формування номінативних одиниць, спираючись лише на логіку взаємоперехо-

дів, взаємодії, трансформації мовних структур, зокрема предикативних і номінативних знаків.

У цьому зв'язку терміни «вихідна синтаксична конструкція», «вихідне речення», «лаццог трансформацій», що широко використовуються у дериваційній ономазіології, несуть на собі явний відбиток метафоричності, аналогічно тому, як і терміни генеративної граматики («породження», «трансформації», «глибинна структура» та ін.) «виявляються метафорами, які не мають нічого спільного з тим, що вкладають у ці поняття психологи, а тому пошук психологічних корелятивів цих понять не має сенсу»²⁴.

Таким чином певна «вихідна» синтаксична одиниця, а також моделювання етапів її перетворення виступають як засоби метамовного опису процесів утворення номінативних одиниць, зокрема похідного слова, як логічні прийоми інтерпретації лексичної та словотворчої семантики похідних номінативних знаків.

Побудова такої синтаксичної конструкції (словотворчої дефініції, перифрази) як важливий метод лінгвістичного аналізу похідного слова широко застосовується в працях мовознавців (В. Дорошевського, М. Гонової, Ю. Л. Гінзбурга, Н. Ф. Клименко, О. С. Кубрякової та ін.) і дозволяє розкрити не тільки формальні, а й семантичні особливості похідних номінативних одиниць, найскладніші аспекти взаємозв'язку похідної та вихідної одиниць, природу дериваційних значень. Ефективність цього методу зумовлена тим, що корелюючи з похідним словом синтаксична конструкція виступає як експліцитний спосіб об'єктизації певної ономазіологічної структури. Напр.: *школяр* — «той, хто навчається у школі», *читач* — «той, хто читає» тощо.

Поняття реальної мотивуючої синтаксичної конструкції застосовне лише у тих випадках, коли похідне слово виникає як субститут певного речення внаслідок дії одного з механізмів побудови текстів — механізму компресії, який, за думкою Л. М. Мурзіна²⁵, має семантичну природу і зводиться до різних способів усунення повторюваності компонентів тексту. До субституційного способу компресії і належить так звана номіналізація синтаксичних конструкцій. Напр.: «Сьогодні зустрілися старі друзі» — «Зустріч друзів була радісною»; «Людина приїхала з Алеутських островів» — «Алеутянин усім сподобався».

Номіналізація синтаксичних конструкцій виступає як спосіб компресії тексту і не пов'язана, таким чином, з процесами власне мовної номінації.

Найважливішою умовою номінативного акту є селекція, вибір тієї чи іншої реальності з безлічі явищ, що сприймаються людиною в навколишній дійсності. Усвідомлення, на відміну від сприйняття, має соціальний характер та зумовлюється суспільною практикою носіїв мови. Отже, будь-який предмет усвідомлюється людиною остільки, оскільки він стає для неї суспільним предметом, а разом з цим виникає установка на створення назви.

Як показує експериментальне дослідження психологічних основ номінації, інтенція найменування є тим головним моментом, завдяки якому наша свідомість під час сприйняття нового явища знаходить для нього місце в системі досвіду номінатора, містить його серед знайомих переживань²⁶. Це місце зумовлюється, по-перше, тим, з якими іншими явищами воно об'єднується, по-друге, — тим, яким явищем протиставляється. Ось чому психічним корелятом майбутньої номінативної одиниці стає певний комплекс асоціацій.

Серед усіх виникаючих асоціацій суб'єкт, що здійснює акт номінації, обирає пучок найважливіших з позицій свого завдання, які, викристалізовуючись, осмислюються як певні ознаки позначуваного, релевантні для створення номінативних одиниць. Вибір цих ознак не можна назвати абсолютно довільним, бо він опосередкований загальною установкою номінатора.

Установка — явище індивідуальної психіки, але вона, в силу соціальної природи людини, лежить в основі створення стереотипів, тобто на вибір елементів утворюючої структури номінативних одиниць впливають готові зразки, що існують на базі мови.

Об'єктивація ознак реалії за допомогою значущих мовних одиниць (морфем, лексем) на основі правил їх комбінації, що здійснюється під впливом готових зразків, пов'язана з викиненням внутрішньої форми номінативних одиниць.

Утворення внутрішньої форми — неодмінна ланка переходу від невербального розумового коду до коду вербальних одиниць, це «міст», що поєднує дві стадії номінативного акту — довербальну (існування комплексу асоціацій, що супроводжують ідеальний образ предмета) і стадію вербальної номінації.

Сформована в процесі індивідуальної мовленнєвої діяльності номінативна одиниця не стає, природно, відразу фактом парадигматики мови, а проходить стадію стандартизації в синтагматичі і потенціально може заміщатися іншою номінативною одиницею, що має іншу внутрішню форму. Проте цей процес не може продовжуватися нескінченно, бо суспільство зацікавлене в сталості мовних одиниць (з метою забезпечення взаєморозуміння між членами мовного колективу).

Важливим етапом акту номінації є закріплення за створеною номінативною одиницею значення, тобто здатності співвідноситися з існуючим у свідомості людини відображенням певної реалії, що в свою чергу завершує процес формування поняття.

Поняття виробляються під час спільної діяльності людей, а це забезпечується передусім актом номінації, тобто на базі виділених та закріплених у внутрішніх формах дискретних елементів уявлень відбувається подальший процес узагальнення, абстракції, порівняння, тобто процес формування поняття.

Саме до таких міркувань приводить аналіз діалектичних взаємозв'язків когнітивної та номінативної діяльності людини.

Вирішення проблеми породження номінативних одиниць та

багатьох інших питань теорії номінації відіграє важливу роль у розробці загальнолінгвістичної проблеми «дійсність — мислення — мова».

¹ Уфимцева А. А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 15. ² Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959. ³ Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения // Общая лингвистика. М., 1974. ⁴ Торопцев И. С. Очерк русской ономастологии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1970. С. 216—217. ⁵ Там же. С. 238. ⁶ Там же. С. 246. ⁷ Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч. М., 1982. Т. 2; Сахаров Л. С. О методах исследования понятий // Психология. 1930. Т. 3. Вып. 9; Лурия А. Р. Язык и сознание. М., 1979. ⁸ Мартынов В. В. Категории языка. М., 1982. ⁹ Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. М., 1986. ¹⁰ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1982. ¹¹ Мартинов В. В. Знач. праця. С. 130—132. ¹² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. К., 1971. С. 33. ¹³ Шведова Н. Ю. Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1971. С. 162—163. ¹⁴ Кацнельсон С. Д. Речемыслительные процессы // Вопр. языкознания. 1984. № 4. С. 4. ¹⁵ Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи // Там же. 1964. № 6. С. 26. ¹⁶ Там же. С. 35. ¹⁷ Горелов И. Н. Проблема «глубинных» и «поверхностных» структур в связи с данными психолінгвістики і нейрофізіології // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. 1977. Т. 37. С. 169. ¹⁸ Мецнеряков А. И. Слепоглухонемые дети. М., 1974; Сироткин С. А. Чем лучше мышлению вооружаться — жестом или словом? // Вопр. философ. 1977. № 6. ¹⁹ Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1984; Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987. ²⁰ Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. М., 1982. ²¹ Караулов Ю. М. Знач. праця. С. 205. ²² Выготский Л. С. Знач. праця. С. 305—308; Ушакова Т. Н. Проблема внутренней речи в психологии и психолінгвістике // Психологические и психофизиологические исследования речи. М., 1985. С. 18. ²³ Ильенков Э. В. Соображения по вопросу об отношении мышления и языка (речи) // Вопр. философ. 1977. № 6. С. 96. ²⁴ Ушакова Т. Н. Актуальные проблемы психологии речи // Психологические и психофизиологические исследования речи. М., 1985. С. 5. ²⁵ Мурзин Л. И. Синтаксическая деривация (на материале производных предложений русского языка) : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1976. С. 13, 15. ²⁶ Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. М., 1966. С. 231—233.

Надійшла до редколегії 17.02.88.

Ю. Ф. ПРАДИД, асп.,
Дніпропетр. ун-т

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ЇХ РІЗНОВИДИ

Структурно-граматичні типи загальномовної фразеології спорадично досліджувалися в російській та українській літературних мовах¹. Однак сучасний стан вивчення мови як системи, одним із складників якої є фразеологія, потребує більш повного, детального дослідження структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць. З цього приводу Л. Г. Авксентьев зазначає: «Бракує спеціальних монографічних досліджень, а ті праці, в яких питання структури характеризуються, не охоплюють усіх сторін багатого і своєрідного фразеологічного матеріалу»².

Вивчення структурно-граматичних типів фразеологічних одиниць, як правило, проводилося на основі прикладів художньої літератури. На матеріалі мови газет таких досліджень майже немає. Їх актуальність зумовлена постійно зростаючим впливом мови газет на розвиток структури української літературної мови, зокрема її фразеологічного складу. Ми провели аналіз десяти тисяч фразеологічних одиниць, дібраних із українських республіканських газет за 1985—1988 рр.

Досліджуючи фразеологічний склад сучасної української мови, переважна більшість учених виділяє в ньому два структурно-граматичні типи: 1) фразеологізми, співвідносні з словосполученням, 2) фразеологізми, співвідносні з реченням.

Однак, як свідчить зібраний нами матеріал, структура фразеологічних одиниць значно різноманітніша. Так, залишаються за межами пропонованої схеми фразеологізми, що являють собою: 1) поєднання повнозначного слова з одним або кількома службовими, 2) конструкції з сурядним зв'язком, 3) сполучення «прийменниково-відмінкова форма іменника+прийменниково-відмінкова форма іменника». До першого типу названі групи фразеологізмів не можуть належати, оскільки словосполучення — це «сміслові і граматичне об'єднання двох або кількох повнозначних слів (головного слова і залежної словоформи), пов'язаних між собою підрядним зв'язком (розрядка наша.— Ю. П.)»³.

Таким чином, названі вище групи фразеологізмів не є співвідносними з словосполученнями, а відповідають сполученню слів. Якщо ж включати їх до першого типу, то й структурно-граматичний тип варто іменувати: «фразеологізми, що відповідають сполученню слів».

Крім того, у сучасній українській мові наявна група фразеологізмів змішаного типу*, що можуть виступати в ролі окремого речення або входити до його складу. Ця обставина і зумовлює необхідність виділення їх в окремий структурно-граматичний тип. Такі фразеологічні одиниці здебільшого виражають емоції, оцінку дії, явища та ін.

Отже, у фразеологічному складі сучасної української літературної мови пропонуємо виділяти три структурно-граматичні типи: 1) фразеологізми, що за структурою відповідають сполученню слів, 2) фразеологізми, співвідносні з реченням, 3) фразеологізми змішаного типу.

Розглянемо різновиди кожного із названих структурно-граматичних типів.

І. Фразеологізми, що за структурою відповідають сполученню слів. Серед фразеологічних одиниць цього типу можна виділити такі різновиди:

1. Фразеологізми, співвідносні з словосполученням. Вони побудовані за такими моделями:

* Термін не загальноприйнятий, а робочий.

а) «прикметник+іменник». Переважна більшість фразеологізмів цієї моделі відома у вихідній формі називного відмінка однини чи множини: «Лікарі казали йому [хлопцеві]: «Ти — наш, тобі дорога в травматологію, у тебе ж *божа іскра* до нашого ремесла!» (МУ) *; «Відмінно знають механіку електрослюсарі. Вони і визвались вести ремонт. А шахті їхні *золоті руки* зекономлять не менш як одинадцять тисяч карбованців» (РГ).

Частина фразеологізмів названої моделі функціонує тільки у формі непрямого відмінка: «Людина, як бачимо, вже побувала у відрядженні, а документи треба заповнювати *заднім числом*» (РГ).

Головним словом у моделі «прикметник+іменник» виступає іменник. Але в позиції іменника можуть також виступати числівники, займенники, дієприкметники: «Зрозуміло, боротьбу за тверезий спосіб життя не можна швидко, *одним махом*, завершити» (КЖ); «Не секрет, що трапляються серед *нашого брата*, робітника, й такі, що працюють мляво, безініціативно...» (РУ); «Молодий і недосвідчений редактор тішився: «Бачите! Тільки наша газета надрукувала [спогади]...» А я — *стріляний горобець* — зрозумів інше: це не випадково. Цілком ясно: вказівка...» (ЛУ).

Фразеологізми моделі «прикметник+іменник» іноді мають ускладнену структуру: «А далі вже нічого було казати нашим співрозмовникам. Бо всюди відчувалося, що й їхня робота *шита білими нитками*» (СГ);

б) «іменник+іменник». Більшість фразеологічних одиниць відповідає моделі «іменник (називний відмінок) — іменник (родовий відмінок)»: «Постає питання: чи тільки у кадровій проблемі *корінь зла*» (МУ).

Частина фразеологізмів побудована за моделлю «іменник (називний відмінок)+іменник (форма непрямого відмінка без прийменника)»: «Не знаю, чи він [хлопець] *кум королю*, чи в когось законних прав не вистачило, але мешкає там досі» (МУ).

Деякі фразеологізми відповідають моделі «іменник (форма непрямого відмінка без прийменника) — іменник (родовий відмінок)»: «Іван лише *краєм ока* глянув туди і побачив двох «духів» [душманів], що знову цілилися у машину» (МУ).

Фразеологічні одиниці моделі «іменник+іменник» можуть мати ускладнену структуру: «Утім, коли вже мова про зали, то під час пленуму федерації ми знову почули, як поступово їх меншає. Становище неприпустиме. Однак є й *інший бік медалі*. У крихітному зальчику зріс наш відомий майстер лєнінградєць В. Яковлев» (СГ);

* Тут і далі в дужках подаємо умовно скорочену назву газети, звідки взято приклад: РУ — Радянська Україна, РГ — Робітнича газета, СВ — Сільські вісті, МУ — Молодь України, РО — Радянська освіта, КЖ — Культура та життя, ЛУ — Літературна Україна, ПБ — Патріот Батьківщини, СГ — Спортивна газета.

в) «іменник+прийменниково-відмінкова форма іменника»: «Нерідко і сам генеральний директор <...> звертається до керівника школи: *«Кров з носа, а дай мені учнів у цехи»* (РУ).

До фразеологічних одиниць моделі «іменник+прийменниково-відмінкова форма іменника» належать конструкції «прикметник+прийменник+прикметник», «числівник+прийменник+числівник»: «Євген Іванович Артьомчик сказав, що на всіх лосманських картах *чорним по білому* намальовано, що капітан має обов'язково спершу об'їхати буй і лише після цього рушати впоперек ріки» (ЛУ). «Директор підприємства побіжно, *п'яте через десяте*, ознайомився з кресленнями...» (СВ).

У моделі «іменник+прийменниково-відмінкова форма іменника» в позиції іменника (без прийменника) виступають також прикметники, займенники: «*Легкий на спомин*, — подумав полковник. — Щойно згадав про нього [Ганженка], а він уже телефонує» (ЛУ); «*Це таки не новачки*, — упевнився подумки капітан. — Безперечно, у них [агентів] великий досвід перебування в партизанських загонах. Он як поводяться — *наче свої в дошку*» (ЛУ).

Фразеологізми моделі «іменник+прийменниково-відмінкова форма іменника» можуть мати ускладнену структуру: «Сьогодні передовий учитель — *це майстер на всі руки*» (РО);

г) «прийменник+прикметник+іменник»: «Гонський посміхнувся і *без зайвих слів* запросив гостей на будь-який за їхнім вибором урок фізкультури» (СГ).

У фразеологізмів моделі «прийменник+прикметник+іменник» у позиції прикметника можуть виступати займенники, числівники: «І коли тепер чую, як мої колеги *на всі заставки* хваляться з трибуни, що в них стільки-то і стільки-то підрядних колективів, мені стає гірко» (РУ); «*В один голос* вони [доярки] заявили: «Хочемо мати у Раді свого представника» (СВ);

д) «прийменниково-відмінкова форма іменника+іменник (родовий відмінок)»: «Згодом ми довідалися — *кожна секунда для жінки на вагу золота* — поспішала до хворого сина...» (МУ).

Фразеологізми моделі «прийменниково-відмінкова форма іменника+іменник (родовий відмінок)» можуть мати ускладнену структуру: «Він [батько] казав, що я повинен пізнати справжню працю, справжнє життя, відчуття, чим пахне хліб. *До кінця днів своїх* буду вдячний йому за це» (РГ);

е) «дієслово+іменник (без прийменника або з прийменником)»: «Підфарбував» словами [голова колгоспу] отой телятник, щоб люди в селі, прочитавши газету, не *тикали пальцями*: «Доказайнувались!» (РУ); «Тепер паперів стає менше, анонімки все частіше *списуються в архів*» (СВ).

У моделі «дієслово+іменник (без прийменника або з прийменником)» у позиції іменника виступають прикметники, займенники, дієслова, прислівники: «А *скаржаться* ті [люди], кого *загнали на слизке*, на кого склали акти» (МУ); «Командир загинув, і парторгу довелося *взяти командування на себе*»

(РУ); «Усі наміри його [нового директора], починання *летіли шкереберть*» (МУ).

Фразеологізми моделі «дієслово+іменник (без прийменника або з прийменником)» будуються за ускладненою структурою: «Передрікати переможця — це все одно, що *гадати на кавовій гуці*» (СГ);

е) «дієприслівник+іменник»: «Однак вони [аматори] не сиділи *склавши руки*» (ПБ). Такий різновид може мати ускладнену структуру: «А *поклавши руку на серце* чи завжди забезпечуємо [строки проведення жнив]? Ні, жнива подекуди затягуються на 20 і більше днів» (РУ);

ж) «прислівник+іменник (з прийменником або без прийменника)»: «Якщо для скрипки, альту матеріал роздобути можна, то для віолончелі і контрабаса — *вдень з вогнем* не відшукаєш» (РГ); «Сьогодні все йде *догори ногами*» (СВ).

2. Фразеологізми конструкції «прийменниково-відмінкова форма іменника+прийменниково-відмінкова форма іменника». Іменники у таких конструкціях або тавтологічно повторюються, або протиставляються як антонімічні: «*Від зорі до зорі* працював [батько] на шахті» (РО); «До того ж квартет «збірниць» прибув до Мінська на півфінал Кубка СРСР прямо з Сеула, де проходив молодіжний чемпіонат світу. Потрапили, як кажуть, *з корабля на бал*» (СГ).

До цього різновиду належать фразеологізми моделі «прийменник+прикметник+прийменник+прикметник», «прийменник+займенник+прийменник+займенник»: «Громадськість Малина завжди щось хвилює. То була всі — *від старого до малого* — зациклюються на проблемі зародження в їхніх краях таємничих циклонів і антициклонів» (РУ); «Молоді часто скаржаться, що їх водять за ручку, все регламентують *від цих до цих*, спрямовують «у річище», коротше кажучи, заорганізують...» (КЖ).

3. Фразеологізми, що являють собою конструкції з сурядним зв'язком. Серед фразеологізмів цього різновиду виділяємо три групи: а) конструкції з сурядними сполучниками, б) конструкції, в яких зв'язок здійснюється за допомогою інтонації, в) конструкції, що являють собою поєднання однокорених слів. Напр.: «Так, *рано чи пізно*, але в житті кожного спортсмена неминуче настає час, коли доводиться йти з поля» (СГ); «Як не дивно, саме ці [хворі] особи вперто уникають зустрічі з лікарем. Та це, як кажуть, *до пори до часу*» (СВ); «І зажили *душа в душу* молодий білорус і юна українка» (СВ).

Компонентами конструкцій з сурядним зв'язком можуть бути всі повнозначні частини мови: «А вона, хоч і була директором, *ні сном ні духом* нічого не знала» (ЛУ); «Отже, і економія коштів, і перевитрати їх безпосередньо позначаються на заробітку кожного члена колективу, що слонукає всіх до економії *у великому і в малому*» (СВ); «Розв'язання проблеми за принципом *ні нам ні вам* — це варіант тупості» (СГ); «А коли щось

не ладиться, то *і днює і ночує* тут [Леонід]» (ПБ); «Учитель-поет — бо просто вчитель, який звик повчати, вимагати, сипати *направо і наліво* «двійками», не зможе вести на рівних із шістнадцятилітніми щиро і одверту розмову» (МУ); «Ми зустрілися з ним [Максом] за чашкою кави. Погомопіли *про те про се*» (РУ).

Фразеологізми з сурядним зв'язком можуть мати ускладнену конструкцію: «Притихла Н. Д. Пинна. Стала *нижче трави і тихше води*» (СВ).

4. Фразеологізми, що являють собою поєднання повнозначного слова з одним або кількома службовими. Ці фразеологічні одиниці відповідають таким моделям:

а) повнозначне слово з прийменником у препозитивній позиції. Щодо залучення таких одиниць до фразеології існують різні думки. Наприклад, М. М. Шанський говорить про те, що такі утворення є «або прийменниково-відмішковими, або аналогічними за своїм етимологічним складом окремо написаними словами»⁴. Але більшість науковців все-таки безсумнісно зараховують їх до фразеології⁵.

У таких моделях у позиції повнозначного слова виступають іменники, прикметники, займенники, дієслова, прислівники: «Дуже радий за киян і *від душі* поздоровляю їх з гідною перемогою» (РУ); «Він [Роберт Фрост] і залишив нас без *малого* чверть віку тому» (РГ); «Нині вся планета побачена й *переміряна*, ми заглянули в найменші, не видимі для ока ті шпарки, у найглибші океанські западини й стали з нею, нашою планетою, *на ти*» (ЛУ); «Але чує моє серце, що все це [робиться] так, *для годиться*» (РО); «Нам інколи легше впросити необхідне *за так* у керівництва якогось будівельного управління, аніж втрачати час на безрезультатне оббивання порогів (РО);

б) повнозначне слово з препозитивно вжитою часткою. В таких конструкціях у позиції повнозначного слова можуть бути іменники, займенники, дієслова, прислівники: «А тепер сільце ніби заснуло: на вулиці (вона єдина) — *ані душі*» (СВ); «І нерідко трапляється, що робітник, який працює *так собі*, щоб тільки день до вечора, справляє новосілля швидше від передовика» (РУ); «Мужності цієї тендітної — про таких кажуть *аж світиться*» — дівчини можуть позаздрити й чоловіки» (МУ); «Коштів на це [обладнання] відпускається мало, та і в магазинах наочного обладнання *не густо*» (РО);

в) повнозначне слово з препозитивно вжитими двома або кількома службовими словами. Найпоширенішими є моделі «частка+прийменник+повнозначне слово», «сполучник+частка+повнозначне слово»: «Після теплового Києва, тендітних і зеленених листочків, було трішечки *не по собі*: тільки-но вдихнув подих весни, а тут знову — зима, мороз» (РУ); «М. Ф. Швепь, немолода вже колгоспниця, сказала приміром: «Справедливість у нас *і не почули*» (РУ).

II. Фразеологізми, співвідносні з реченням. Однак «не треба думати,— пише М. М. Шанський,— що всі фразеологічні звороти, які за структурою відповідають реченню, є реченнями, тобто самостійними смисловими одиницями»⁶. Такі фразеологічні одиниці не підлягають синтаксичному членуванню⁷. Це можна зробити лише умовно.

Серед фразеологізмів, співвідносних з реченням, можна виділити два різновиди: 1) фразеологізми, співвідносні з простим реченням, 2) фразеологізми, співвідносні з підрядною частиною складнопідрядного речення.

Фразеологізми, співвідносні з простим реченням, як і самі речення, можуть відповідати двоскладним чи односкладним реченням: «А скільки задумів у ридового Прокопчука! *Голова обертом іде*» (РУ); «*Перещало* добре їм [затривудініям] *на горіхи* під час оперативки у заступника голови обласвиконкому» (РО).

Фразеологізми, співвідносні з односкладними реченнями, за структурою відповідають:

а) неозначено-особовому реченню: «Зупинившись на протилежному від тренера кінці мототреку, поставив машину на підніжку [Трофимов], перестрибнув через огорожу і *тільки* його *й бачили*» (ПБ);

б) узагальнено-особовому реченню: «Коли вперше у місті зібрали на зліт туристів, вперіщив такий дощ, що *й носа з пам'єту не виткнеш*» (МУ);

в) безособовому реченню: «При цьому додавалося [коли говорили про Блохіна], що вам було легше за інших, оскільки маєте спортивні гени. Мовляв, Блохіну *на роду написано* стати футбольним генієм» (СГ);

г) інфінітивному реченню: «Глянув він [перевіряючий] на той папірець, а там стільки записів про виконані роботи, що *й курці ніде клюнути*» (СВ).

Фразеологізми, співвідносні з підрядною частиною складнопідрядного речення, побудовані за такими моделями:

а) фразеологізми, що включають до свого складу підрядні сполучники як (*мов, немов, наче, неначе*), хоч: «Як бабахне вона [рушниця] — собаку *мов вітром здуло*» (СВ); «Зривається введення об'єкта — у будівельників пояснень *хоч греблю гати*» (РГ);

б) фразеологізми, що включають до свого складу корелятивні слова: «Доходимо висновку, що, мабуть, тоді [замінять циліндр] *коли рак свисне*» (СВ).

III. Фразеологізми змішаного типу. Виділення таких фразеологізмів в окремий тип зумовлене, як зазначалося вище, тим, що вони можуть або виступати як окремі речення, або входити до складу речення: «*Ну і ну...* Та за такі справи, вигукне читач-максималіст, — не про рулади говорити, а криком кричати треба і бракоробів — до криміналу...» (РУ); «*Тому не доведи господи* не виконати план «валового збору» — фонд зар-

плати, премії, сама величність штатний розпис можуть зазнати печальних трансформацій» (ЛУ).

Отже, у мові газет, як і в сучасній українській мові взагалі, наявні три основні структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць: 1) фразеологізми, що за структурою відповідають сполученню слів, 2) фразеологізми, співвідносні з реченням, 3) фразеологізми змішаного типу. Кожен із названих структурно-граматичних типів має свої різновиди, що свідчить про велику розмаїтість у структурі і семантиці фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. Співвідносність структури фразеологізмів із синтаксичною структурою мови ілюструє генетичну спорідненість фразеологічних одиниць і синтаксичних конструкцій вільного вжитку.

¹ Шанський Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1985. С. 77—87; Тараненко Т. П. Структурно-грамматические особенности фразеологических единиц в русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Сумы, 1965; Скрипник Л. Г. Фразеология української мови. К., 1973. С. 80—101; Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Х., 1983. С. 97—112; Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Х., 1987. С. 70—115 та ін.
² Авксентьев Л. Г. Знач. праця. С. 97. ³ Ганч Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985. С. 272. ⁴ Шанський М. М. Знач. праця. С. 41. ⁵ Ожегов С. И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник. М., 1957. С. 31—53; Лекант П. А. К вопросу о минимальной единице фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1967. С. 155—160; Скрипник Л. Г. Знач. праця. С. 98—100; Авксентьев Л. Г. Знач. праця. С. 106—107; Юрчук Л. А. Теоретичні засади реестру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. 1983. № 5. С. 23—32 та ін. ⁶ Шанський М. М. Знач. праця. С. 72. ⁷ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955; Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. М., 1977. С. 140—141; Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941.

Надійшла до редколегії 24.03.88

Т. В. ІВАНОВА, асп.,
Київ. ун-т

СТИЛІСТИЧНА СИМВОЛІКА «ДОРОГИ» В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»

Мова художнього твору не лише виявляє авторську манеру письменника, а й збагачує «функціональний стиль в усіх його експресивних різновидах»¹. Одним із аспектів збагачення авторського стилю є розкриття природи слова, використання його неповторної образності. Приклади нового осмислення слова підтверджують думку О. М. Веселовського про те, що «кожна культурна епоха збагачує внутрішній зміст слова новими успіхами знання, новими поняттями людськості»². Оскільки зміст слова є діалектичною єдністю двох складників: матеріального та ідеального, завдання його — бути опорою для думки. Концентруючи узвичаєне семантико-стилістичне наповнення, слова мають здатність виявляти певні риси первісного чуттєво-наоч-

ного змісту, які сприймаються як відтінки образності, або індивідуальні значення слова³.

Зразком нового підходу до внутрішньої форми слова може бути історичний роман у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко (К., 1982).

Дослідження мовної тканини твору дало змогу виділити сім семантико-стилістичних мікрополів. Предметом вивчення у даній статті є мікрополе *земля*. Склад його, реалізація в полі лексичних значень аналізується на тлі фольклорного синонімічного ряду слів, індексом якого виступає лексема *дорога*, та при зіставленні з синонімічними зв'язками слів поля, представленими в тлумачному «Словнику української мови» (Далі: СУМ)⁴. Крім того, наводяться дані про етимологію слів — компонентів поля.

Етимологічний словник української мови подає як первісне значення *дороги* «розчищене в лісі місце». О. О. Потебня пов'язував це слово із *дергать*, *дернуть*, *удрать* та значенням *быстро побежать и поехать*⁵. За даними СУМу до розглядуваного мікрополя входять такі слова, як *дорога* — «смуга землі, по якій їздять і ходять», *шлях* — «смуга землі, призначена для їзди та ходіння; дорога», *стежка* — «доріжка, протоптана звірами або людьми чи спеціально зроблена людьми», *стежина* — те саме, що *стежка*, *стежа* — рідко, те саме, що *стежка*, і *путь* — застаріле, «смуга землі, призначена для ходіння, їзди; шлях, дорога».

У більшості пояснень ядерного референційного значення наведених слів тлумачний словник використовує лексему *земля*. Якраз тому ми і визначаємо аналізоване поле через слово *земля*.

У статті С. Я. Ермоленко «Скарбниця народного слова» зазначається, що слова фольклорного синонімічного ряду *шлях*, *дорога*, *стежка*, *путь* можуть об'єднуватися в семантичний комплекс типу *шляхи-дороги* в одній піснній строфі, а можуть бути семантично віддаленими⁶. Усі слова наведеного синонімічного ряду мають свою неповторну специфіку, оскільки, як писав О. І. Єфімов, «у кожному синонімі є і те загальне, що дозволяє його ставити в паралель з іншими словами, і те часткове, своєрідне, специфічне, що відрізняє його від інших»⁷. Незважаючи на семантичну подібність досліджуваних слів, простежимо їхню своєрідність при порівнянні не лише фольклорних джерел між собою, а й мови роману «Маруся Чурай» із народно-поетичними творами (українськими народними думами, історичними та соціально-побутовими, зокрема козацькими, піснями).

У художній манері Ліни Костенко філософсько-естетичний потенціал образу дороги розширюється від традиційного уявлення про людське життя до всеохоплюючого поняття Батьківщини в єдиному комплексі з піснним образом *яворів*:

...усе як є — *дорога*, *явори*,
усе моє, все зветься — *Україна*.

Тема дороги-Батьківщини реалізується за допомогою не лише звичних дієслів руху: *брести, йти, спинитися*, а й уточнюється експресивно маркованими: *милуватися, сліпнути від краси* та ін.

Автор при відтворенні образу страшної лубенської дороги, залишеної Яремою Вишневецьким, вдається до комплексної асоціації живописних і звукових образів, на яку звертав увагу О. О. Потебня⁸. Дія цієї тенденції виявляється в авторських метафоричних конструкціях: *серце знову плакати навчилось на цій дорозі в Київ із Лубен, тиша тугою бринить, чорний сум лубенської дороги*. Для формування у читача чуттєво-емоційних вражень Ліна Костенко кладе мазки фарб на всі поняття і предмети, які асоціативно пов'язані з лубенською дорогою: *хмари пурпурові, ...при дорозі — мальви і терни, ...на губах, як вічний присмак крові, — столиці Вишневецького, Лубни*.

Лише побіжна згадка про Аппієву дорогу (між Римом і містом Капуя, прокладена в 312 р. до н. е. за наказом Аппія Клавдія, звідки й назва; уздовж неї були розіп'яті учасники повстання Спартака) доповнює картину всеохоплюючого народного горя, змальовану за допомогою паралелізму:

Але ж ота дорога з Риму
якихось кілька сотень верст.

А тут до самої Волині
лежать ці села удовині!

Образ визвольної дороги українського народу бере початок із народнопоетичної творчості. У мові фольклорних джерел символічні образи *дороги і шляху* активізують такі прикметникові епітети: *дорога бита, широка, далека, шлях козацький, широкий, шляхом битим*⁹.

Ліна Костенко поповнює синонімічний ряд епітетами *далеченький, страшний шлях, дорога неблизька*. До існуючого фольклорного ряду дієслів, який характерний для сполучуваності з іменником *дорога* (козак, син *іде, йде, виїжджає*, мати сина *не пускала, виряджає*) долучається церковнослов'янське *благословляти*:

Благословіть в дорогу, матері.

Інколи страшна лубенська дорога зливається із визвольною дорогою:

І десь, колись, через багато літ,
ніхто цього й не втімає вже як слід,
не зніме шапку, не проле сльози,
бо що? — дорога, їздили вози,
гули вітри, бриніла хохітва...

Перед уявою постає образ України з усіма її дорогами, семантика яких деталізується за допомогою метафоризованих словосполучень: *гули вітри, бриніла хохітва*.

Синоніми *стежка, стежина, стежа* виступають як варіанти словотвірного фольклорного ряду *стеженька, стежечка*. У мові роману «Маруся Чурай» вони мають свої особливості.

Введений у твір словесний образ *стежини, стежки* становить епіцентр внутрішньої мови героїні, надаючи розділові «Сповідь» пісенно-фольклорного колориту. У досліджуваних контекстах переважають образні епітети, слова із зменшено-пестливими суфіксами: ...на тих *ранкових росяних стежинах*, ...зарості ожини, і *таємнича ниточка стежини*, і *вулики*, і в *жолобі водичка*...

Використана розгорнута живописна метафора (...*пливуть кораблики прочан — над постоломи нап'яті вітрила*) надає образу стежки підкреслено поетичного звучання.

У мові роману «Маруся Чурай» до традиційного синонімічного ряду додаються також слова з книжним відтінком. Так, слово *стежа*, що походить від морфеми *стяг-* (*стеж-*), яка в багатьох мовах у різних сполуках означає *доріжку, слід* та ін.¹⁰, незважаючи на прозору семантику, не прижилося ні у фольклорі, ні в літературній мові. Використане автором роману в мові мандрівного дяка, слово *стежа* набуває книжного звучання як компонент мікроконтексту із лексемами *праведні мужі, груди* та ін.

Характер книжної образності має також словесний образ *стежки*, використаний у складі метафоричного комплексу: ...*стежкою гордині* тебе ведуть соблазни суєти. Цікаво зазначити, що у фразеологічних словосполученнях біблійно-книжного походження (наприклад, *бути на божій дорозі, проводити в останню дорогу* та ін.) зустрічаються лише слова *дорога, шлях, путь* у ролі ключових. Введення Ліною Костенко в контекст книжної мови (*покаятися, гординя, соблазни, суєта*) лексеми *стежа* розширює його семантико-стилістичне навантаження.

Своєрідними синонімами до фольклорного ряду є слова на означення пісенного простору. Найуживаніші і найбільш вагомими серед них — *степ, поле, гора*. Аналіз використання їх у романі «Маруся Чурай» свідчить про явище філософського удосконалення можливостей словесно-художнього пізнання.

Семантичною основою мікроконтекстів із символом *степ* є мотив споконвічного прагнення до волі. Ліна Костенко добирає епітети, які значною мірою поповнюють фольклорний ряд. У мові роману: *степ сизий, сивий, порожній*; порівняємо в думках та історичних піснях: *степ вільний, вольнії степи, степи високі, по степу німому, степ довгий*.

Семантика дієслів, що входять до складу мікроконтекстів із символом *степ*, виражає суб'єктивно-оцінне ставлення автора до зображуваних подій: *мчати, сунути, тікати, ячати, кричати* (порівняємо *пролітати, линути, пробувати* у фольклорі).

Введення у мікроконтексти порівняльних конструкцій розширює можливості образно-пізнавального мислення, робить відчутнішими поняття головної символічної одиниці. Використаний

автором словесний образ приви́ду утверджує індивідуальне світорозуміння добра і зла, перетворює конкретне поняття в абстрактне: *А там в степу, а там в степу, як привид, стоять оті ворота в небуття.*

Асоціативні зв'язки словесного образу *поле* у народнопоетичній творчості в основному обмежені створенням додаткових відтінків значення («безліса рівнина, рівний великий простір» — СУМ), що реалізується в поєднанні з іншими словами, наприклад: *в полі край дороги, у полі на пісочку* та ін. Проте найчастіше у мікроконтекстах із лексемою *поле* зустрічається образ могили як уособлення поняття *дружини (жінки)* козака, співвідносно з поняттям *смерті*: *узяв жінку-дружиночку — в чистім полі могилочку* та ін. У мові «Марусі Чурай» образи *поля* і *могили* виступають у предикативній персоніфікованій конструкції, посилюючи зображальні властивості емоційно-експресивного мислення:

Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен,
дорогою до Києва з Лубен!

У семаптико-стилістичному використанні образу гори слід відзначити народнопоетичне уособлення сили й незламності українського народу, яке підкреслюється сполученням з образами *війська* і *козаків (козаченьків)*, напр.: *Ой з-за гори з-за крутої Славне військо виступає, Висипали козаченьки з високої гори.* Змальовання палацу Яреми Вишневецького в романі «Маруся Чурай» здійснюється за допомогою метафоризованих слів, таких як: *упир з холодними очима, душа... закута в панцир і шолом, кривавий кат з-під темної зорі* та ін. Образ гори стає символом жорстокості, бездушності:

Упир з холодними очима,
пихатий словом і чолом,
душа підступна і злочинна,
закута в панцир і шолом.
Уламок лицарського роду,
мучитель власного народу,
кривавий кат з-під темної зорі,—
отам він жив, на Замковій горі.

Досліджуваний синонімічний ряд доповнюється словесним образом *похід*, який семаптично наближається до образу визвольної дороги українського народу. Обидва вони характеризуються сполучуваністю із дієсловами руху (*у похід йти, виступати, приходити*) і експресивно маркованими (*сподіватися, випроводжати*).

Невід'ємною ознакою мікроконтекстів із ключовим словом *похід* є одночасне використання слухових і звукових асоціацій. Образ народної пісні у сполученні із визвольним *походом* ук-

раїнського народу постає мотивуючою основою роману «Маруся Чурай»:

Коли в похід виходила батава,
її піснями плакала Полтава.

У художній системі твору слово *земля* виступає найбільш узагальнюючим символічним образом.

У народнопоетичній творчості домінуючим є значення слова «країна, край, держава» (СУМ): *земля волоська, московські землі, із землі турецької, землі християнські, в землі козацькій та ін.*

Ліна Костенко розширює семантику першого значення слова *земля* («місце життя і діяльності людей» — СУМ):

Чумою вродить, коли років два ще
отак війна походить по *землі*;
Прости мені, *земле*,
простіть мені, *травні*!

Подекуди простежується і фольклорне забарвлення лапої лексичної одиниці:

Купців полтавських бачив я в Саксонії,
на Шльонську і по *землях франків* теж.

Отже, традиційний фольклорний синонімічний ряд, який становить основу семантико-стилістичного мікрополя *земля*, в історичному романі Ліни Костенко «Маруся Чурай» набуває ознак філософсько-естетичного узагальнюючого поняття. Автор досягає цього шляхом розширення відтінків значень лексем, оновлення внутрішньої форми слів, поповнення синонімічного ряду новими компонентами, що становить одну з найвідмітніших ознак її творчої манери.

¹ Русанівський В. М. Естетика художнього слова // Культура слова. 1976. Вип. 11. С. 13. ² Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л., 1970. С. 51. ³ Лурия А. Р. Язык и сознание. М., 1979. С. 53. ⁴ Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980. ⁵ Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. Таллин, 1986. С. 95. ⁶ Ермоленко С. Я. Скарбниця народного слова // Мовознавство. 1982. № 6. С. 58—69. ⁷ Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1957. С. 62. ⁸ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1914. С. 31. ⁹ Тут і далі використані фольклорні джерела: Думи: історико-героїчний цикл. К., 1982; Думи. К., 1974; Народні пісні в записах Івана Манжури. К., 1974; Народні пісні в записах Михайла Павлика. К., 1974; Народні думи, пісні, балади. К., 1985; Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955. ¹⁰ Горяев М. В. Значч. праця. С. 344.

ГРАМАТИКА

М. В. ІЩУК, канд. філол. наук,
Сімфероп. ун-т

СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ПРИКМЕТНИКІВ З ПРЕФІКСАМИ НАД- І ПОНАД-

У прикметниковому словотворі української мови беруть участь понад сорок префіксів, власне українських і запозичених. Дослідники морфемної та словотвірної структури слова називають неоднакову кількість словотворчих префіксів, що зумовлено різною їх продуктивністю і морфемним статусом. Одні вчені виключають з аналізу непродуктивні й малопродуктивні префікси (*пра-, су-, ім-, суб-* та ін.), інші, крім цього, частину препозиційних морфем вводять до складу префіксоїдів, причому різні вчені відносять до цього разряду різні морфеми. Найчастіше такою невизначеністю характеризуються компоненти: *внутрі-, проти-, все-, після-, навколо-, екстра-, псевдо-* та ін. Так, у п'ятитомному академічному виданні «Сучасної української літературної мови»¹ визначається 31 префікс і вказується на особливість морфем *пів-* і *напів-*. У «Словотворі сучасної української літературної мови»² названо 26 прикметникових префіксів і 12 префіксоїдів. В українській частині «Словаря служебных морфем русского языка»³ подано 23 префікси, префіксоїди не виділяються. Вивчаючи відад'єктивні прикметники, ми виявили в сучасній українській мові 42 префікси і вісім префіксоїдів⁴.

Прикметникові префікси утворюють похідні, що позначають: а) неповний, послаблений вияв ознаки (*покороткий, присліпуватий, продовгуватий* та ін.); б) інтенсивний, посилений вияв ознаки (*премудрий, прадавній, занизький, наддовгий, ультрамодний* та ін.); в) заперечення, протилежність (*ненауковий, безграмотний, протиприродний, антиморальний* та ін.); г) відсутність чого-небудь (*недоказовий, безквитковий* та ін.); д) часові поняття (*підвечірній, передвиборчий, досоціалістичний, позавчорашній* та ін.); е) просторові поняття (*підхмарний, передміський, позаєвропейський, трансокеанський* та ін.); є) відповідність або невідповідність чому-небудь (*псевдокласичний, квазіпружний* та ін.).

Предметом даного дослідження є визначення словотвірних типів, семантико-структурних та акцентуаційних особливостей прикметників з префіксами *над-* і *понад-*. Названі префікси співвідносні з відповідними прийменниками, а утворені з ними прикметники зберігають генетичний зв'язок з прийменниково-іменниковими сполученнями, на базі яких вони виникли⁵ (*надрядковий* — над рядком, *надморський* — над морем, *надплановий* — над план; *понадстроковий* — понад строк, *понаддніпровський* — понад Дніпром). У зв'язку з активізацією словотворчої

функції префіксів стало можливим утворення префіксальних прикметників безпосередньо від суфіксальних ад'єктивних утворень⁶.

У сучасній мовознавчій науці немає єдиного погляду на спосіб творення прикметників, що містять і суфікси, і префікси приєднаного походження⁷.

При визначенні способу словотвору даних прикметників ми дотримувались таких критеріїв: а) префіксальним способом утворені прикметники, які мають безпрефіксні відповідники і семантично та структурно співвідносяться з ними, або тільки структурно (*закороткий, заволзький* та ін.); б) префіксальними є прикметники, мотивовані словосполученням, до складу якого входить безпрефіксний прикметник (*без'ядерний* — без ядерної зброї, *заатлантичний* — за Атлантичним океаном та ін.).

В українській мові утворено багато прикметників за допомогою префікса *над-*, успадкованого ще з давньоруської мови. Нами зареєстровано попад 90 лексем, причому 11 реєструються вперше в «Словнику української мови»⁸ (*надчистий, надточний, надновий, надлегкий, надглибокий, надвеликий* та ін.). Лексеми *надпикантний* (Ю. Яновський), *надобідний* (Н. Земляк), *надобережний* (М. Канюка); *надвимогливий, надвисокочастотний, надсекретний, надурядовий, наддержавний, надхолодний, надчастотний* (Рад. Україна); *наднаціональний* (радіопередача «Промінь») у словниках не фіксуються.

Прикметники з префіксом *над-* розподіляються між чотирма словотвірними типами: 1) прикметники, що називають ознаку, яка набагато перевищує звичайну або встановлену міру (*надпотужний, надшвидкісний, надмірний, надвисотний, наддовгий* та ін.); 2) прикметники із значенням «який знаходиться над тим, що названо словом, яке мотивує безпрефіксний прикметник» (*надщелепний, надрядковий, надорбітальний, надгрунтовий* та ін.); 3) прикметники із значенням «який знаходиться поблизу того, що названо словом, яке мотивує безпрефіксний прикметник» (*надморський, надволзький, наддунайський* та ін.); 4) прикметники, що мають значення «який виконується додатково, поверх того, що названо словом, яке мотивує безпрефіксний прикметник» (*надпрограмний, надкомплектний надплановий* та ін.). Найпродуктивнішими є перший і другий словотвірні типи. 84 % дериватів утворено саме за цими типами. В основному це слова-терміни, які використовуються в різних галузях науки, техніки, виробництва. Напр.: «Фізики досліджують стан матерії, стиснутої до *надвисоких* тисків, нагрітої до *надвисоких* температур і вміщеної в *надпотужні* магнітні поля» (Наука і життя); «Водночас вчені розробляють надхолодні *лінії* електропередач, що величезною мірою підвищують ефективність сучасної повітряної передачі струму» (Рад. Україна).

Значення похідних першого словотвірного типу дорівнює значенню словосполучення прислівника *дуже* і твірного прикметника (*надтерміновий* — «дуже терміновий», *надтвердий* —

«дуже твердий» та ін.). Дещо відмінне значення мають лексеми *надзвуканий*, *надударний*, що мотивуються словосполученнями, до складу яких входять безпрефіксні прикметники (*надзвуканий* — «який перевищує звукову швидкість», *надударний* — «який перевищує ударні норми», а також *надзвичайний*, *надлюдський*, *надприродний*), які, як і попередні, мотивуються словосполученнями з безпрефіксними прикметниками. Ці утворення синонімічні до похідних з префіксом *не-* (*надзвичайний* — *незвичайний*, *надлюдський* — *нелюдський*, *надприродний* — *неприродний*).

Деривати другого словотвірного типу можуть мотивуватися і прикметниками, й іменниками з прийменниками, напр.: *надводний* — водний і над водою, *надглотковий* — глотковий і над глоткою та ін. Лексема *надочномковий* мотивується словосполученням з безпрефіксним прикметником — «який знаходиться над очними ямками».

Похідні *надвечірній*, *надобідний*, *надранній* позначають часові поняття і синонімічні до утворень з префіксом *перед* (*надвечірній* — *передвечірній*, *надранній* — *передранній*, *надобідний* — *передобідний*).

Похідні третього словотвірного типу, як і другого, мають подвійну мотивацію і синонімічні до утворень з префіксом *при-* (*наддністрянський* — *придністрянський*, *надбережний* — *прибережний* та ін.). Ці утворення досить поширені в географічній номенклатурі, напр.: *надволзькі* висоти, *наддніпрянські* степи.

Деривати четвертого типу, як і двох попередніх, мотивуються і прикметниками, і іменниками з прийменниками і є синонімами до утворень з префіксом *поза-* (*надпрограмний* — *позапрограмний*, *надурочний* — *позаурочний*, *надкомплектний* — *позакомплектний*). Названа лексика є загальноповживаною і часто використовується в офіційно-діловому мовленні, напр.: *надурочна* робота, *надкомплектні* деталі.

Для уточнення, конкретизації семантики дериватів з префіксом *над-* зрідка вживаються лексеми *такий*, *який*, *майже* та інші, напр.: «По її серці розплилося таке щастя, така *надземна* розкіш, таке внутрішнє вдоволення, якого не зазнавала вже віддавна» (А. Крушельницький); «*Яка надзвичайна* пригода трапилася з ним!» (О. Іваненко); «То був розпач людини, котра поки що нічого не досягла, незважаючи на *майже нелюдські* зусилля» (В. Земляк).

Префікс *над-* приєднується в основному до похідних якісних і відносних прикметників (93,5 %), nepoхідні прикметники утворюють незначну кількість дериватів з префіксом *над-* (6,5 %).

У ролі мотивуючих найчастіше виступають похідні прикметники з суфіксами *-н-* — 59,1 % (*надкомплектний*, *надранній*, *надсильний*), *-ов-* — 18,1 % (*надтерміновий*, *надплановий*, *надліттьовий* та ін.), *-ськ-* — 7,2 % (*наддунайський*, *надморський* та ін.), *-к-* — 8,9 % (*надлегкий*, *наднизький*, *надкороткий* та ін.). До похідних прикметників з іншими суфіксами префікс

над- рідко приєднується і утворює всього по одній-дві лексеми, напр.: *надорбітальний, надзоряний, надчутливий, надкритичний, надвеликий, наддалекий, надглибокий* та ін. Деривати *наддалекобійний* і *надочномковий* утворені від складних прикметників з суфіксами *-н-*, *-ов-*.

Деривати з префіксом *над-* в основному зберігають наголос безпрефіксних прикметників (93 %), напр.: *надвеликий* — *великий*, *надкороткий* — *короткий*, аналогічно — *надво́льський*, *надзвукóвий* та ін. У 6,2 % дериватів наголос перемістився на один склад з закінчення на основу (*надрі́чний* — *рі́чний*, *надзе́мний* — *зе́мний*, *надмо́рський* — *мо́рський* та ін.). Похідне *наднирко́вий* має паралельний наголос: на закінченні, як безпрефіксний прикметник, і на суфіксі.

Із складним префіксом *понад-* нами зареєстровано всього 12 лексем, похідне *понаднормативний* вперше реєструється у «Словнику української мови». Прикметники з префіксом *понад-* синонімічні до утворень з префіксом *над-* (*понадводний* — *надводний*, *понаддніпря́нський* — *наддніпря́нський*, *понадзвукóвий* — *надзвукóвий* та ін.), але на відміну від останніх характеризуються меншою продуктивністю. Низька продуктивність префікса *понад-* пояснюється, на нашу думку, семантичною близькістю префіксів *понад-* і *над-*, а також незначною їх диференціацією. Префікс *понад-* приєднується тільки до відносних прикметників і утворює похідні двох словотвірних типів: 1) прикметники, що мають значення «який виконується додатково, поверх того, що названо словом, яке мотивує безпрефіксний прикметник» (*понадплановий, понаднормовий, понадлімітний, понадстроковий*); 2) прикметники, що мають значення «простягається, поширюється над тим, що названо словом, яке мотивує безпрефіксний прикметник» (*понадземний, понаддніпровський, понадводний*).

У ролі мотивуючих виступають відносні прикметники з суфіксами *-н-* і *-ов-* (*понадхмарний, понадлімітний, понадплановий, понадзвукóвий*), можлива мотивація і іменниками з прикметниками (*понад хмарами, понад ліміт, понад план*).

Деривати з префіксом *понад-* в основному зберігають наголос безпрефіксних прикметників (*понадво́дний* — *во́дний*, *понаддні́пря́нський* — *дні́пря́нський*, *понадзвукóвий* — *звукóвий*), ви́платом є лексеми *понадзе́мний* — *зе́мний*, *понадстроко́вий* — *строко́вий*, *понаднормо́вий* — *нормо́вий*, у яких наголос перемістився з закінчення на основу.

Отже, префікси *над-* і *понад-* утворюють синонімічні прикметники за двома словотвірними типами: 1) прикметники із значенням «який виконується додатково, поверх того, що названо словом, яке мотивує безпрефіксний прикметник»; 2) прикметники із просторовим значенням, причому ці значення єдині для префікса *понад-*, а префікс *над-* утворює прикметники за чотирма словотвірними типами. Названі префікси характеризуються неоднаковою продуктивністю (високою продуктивністю

над- і незначною — *понад-*) і здатністю поєднуватися з твірними прикметниками (префікс *над-* поєднується з якісними і відносними прикметниками, а префікс *понад-* — тільки з відносними). Деривати з обома префіксами зберігають в основному наголос безпрефіксних прикметників.

¹ Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 160—176, 208—219. ² Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979. С. 242—251. ³ Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка. К., 1982. С. 125—138. ⁴ Ищук М. В. Отадъективные прилагательные в украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1984. ⁵ Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматика української мови. К., 1980. С. 169; Словотвір сучасної української літературної мови. С. 243. ⁶ Там же. С. 244. ⁷ Там же. С. 297. ⁸ Словник української мови К., 1970—1980.

Надійшла до редакції 23.03.88

В. К. ЧЕРНЕЦЬКИЙ, канд. філол. наук,
Кіровоград. пед. ін-т

СЛОВОТВІРНІ ГНІЗДА УНІКАЛЬНИХ ДІЕСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ ІЗ СУФІКСАМИ СУБ'ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ

Комплексне дослідження словотвірних гнізд як сукупності рядів дериватів, об'єднаних між собою відношеннями структурної і семантичної похідності, дозволяє глибше пізнати семантику похідних слів, особливості формування їх на різних ступенях словотворення, встановити ступінь продуктивності того чи іншого кореня, простежити семантичну конкретизацію твірних основ у словотвірній ланці в міру віддалення від вершини словотвірного гнізда.

У зв'язку з тим, що пестливі дієслівні форми є унікальним явищем в українській мові, особливий інтерес становить виявлення кількості вихідних твірних дієслів, які виступають вершинами словотвірних гнізд, що об'єднують похідні з суфіксами суб'єктивної оцінки, та дослідження специфіки семантики і структури цих утворень.

У дієсловах лексико-граматична категорія суб'єктивної оцінки конкретизується як категорія суб'єктивної оцінки дії або стану.

В українській мові інфінітивні форми деякої частини дієслів подібно до іменника можуть вживатися з суфіксами пестливості *-т-к-и*, *-т-очк-и*, *-т-оньк-и*, *-т-ун-і*, *-т-ус-і* та ін. В. М. Русанівський вважає такі суфікси «своєрідним симбіозом суфікса інфінітива *-ти* і зменшувально-пестливих іменникових суфіксів *-к-*, *-очк-*, *-оньк-*, *-ун-*, *-ус-*»¹, тобто такі, в яких між звуками *т* і *и*

форманта *-ти* вклинюються суфікси суб'єктивної оцінки. В окремих похідних кінцевий голосний и інфінітивного суфікса *-ти* після м'яких приголосних змінюється на і, напр.: *питки і питуні, питусі*. Наявні й інші комбінації: суфікси пестливості приєднуються безпосередньо до кореня, а після них йдуть суфікси *-а-ти*, напр.: *люленькати, дибонькати*.

Окремі суфікси (*-ці-, -уні-, -унці-, -усі-, -оні*) можуть і не вступати в словотвірні зв'язки з інфінітивною формою, а утворювати пестливі форми похідних безпосередньо від коренів вихідних дієслів, напр.: *купці, ладусі*.

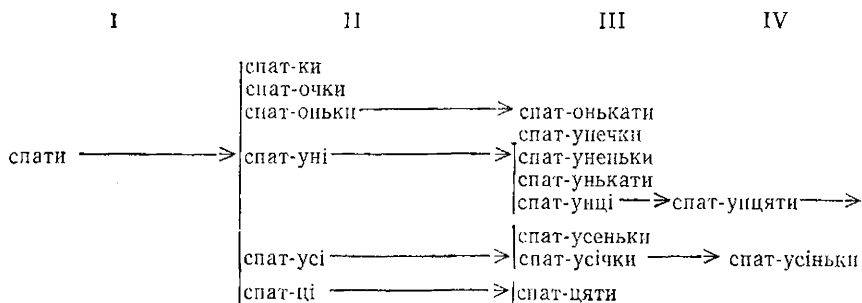
Пестливі дієслівні форми вживаються переважно в розмовно-побутовому мовленні, зокрема в спілкуванні дорослих з дітьми молодшого віку, а також у мові дітей, які постійно чують такі слова від дорослих і переймають їх. Функціонують вони і в художній літературі та фольклорі для виявлення емоційного співчуття, підкреслення ніжного ставлення до когось.

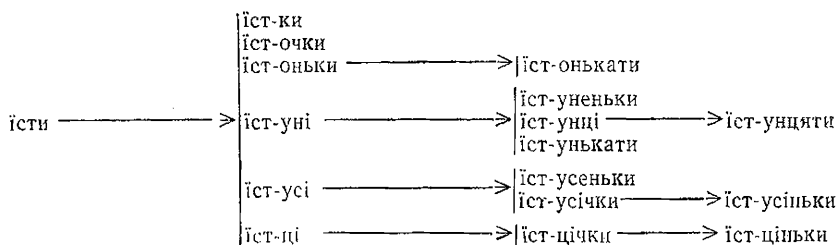
Як показали наші спостереження, в утворенні деминутивних форм дієслів беруть участь близько 20 різних варіантів симбіозних суфіксів-модифікаторів, напр.: *-еньки, -оньки, -унькати, -уненьки, -усеньки, -унцяти, -уськи, -уночки, -іньки, -ісіньки, -цічки, -ціньки* та ін. Вихідними одиницями в словотвірних гніздах похідних з суфіксами суб'єктивної оцінки виступає 60 дієслів, що означають переміщення в просторі, називають фізіологічні і психологічні процеси та дії і стани людини, дитячі ігри, розваги. В зв'язку з цим не можна погодитися з тими авторами, які стверджують, що форми позитивної емоційності властиві дієсловам².

Найбільшими словотвірними гніздами засвідчено ті, в яких вершиною виступають дієслова *гойдати, дибати, їсти, купати, ладкати, люляти, пити, спати, ходити*. В їх складі налічується по 10—16 дієслівних дериватів із суфіксами пестливості.

Розглянемо детально семантико-словотвірну співвіднесеність похідних та твірних у межах словотвірних гнізд з вихідними твірними дієсловами *спати, їсти*.

Ступені:

У гніздах з вершинами *спати* «перебувати у стані спу» та *їсти* «споживати їжу» налічується по 16 дериватів, які розташовані на трьох ступенях словотворення. Найбільшою кількістю представлені похідні з пестливими суфіксами другого і третього ступенів словотворення. На другому ступені маємо по шість похідних, утворених від дієслів першого ступеня *спати* та *їсти* з нейтральним значенням за допомогою суфіксів-модифікаторів *-тки-*, *-точки*, *-тоньки*, *-туні*, *-тусі*, *-тці*, які виражають помірний вияв голубливості, ласкавості. На третьому ступені словотворення виявлено вісім дериватів з коренем вихідного дієслова *спати* і сім похідних з коренем дієслова *їсти*, що мотивовані дериватами другого ступеня з вираженою пестливістю, яку вони повністю засвоюють, і оформлюються суфіксами *-онькати*, *-унечки*, *-уненьки*, *-унькати*, *-уньці*, *-усеньки*, *-усічки*, *-цяти*. Від окремих дієслів з цими суфіксами можуть утворюватися співвідносні форми теперішнього часу та наказового способу: *їстонкаю*, *їстунцяй*, *питкаєш*, *питкай*. Порівняно з утвореннями другого ступеня похідні цих типів передають посилений, інтенсивний вияв емоції пестливості. На четвертому ступені словотворення засвідчено два деривати, які мотивовані похідними третього ступеня з коренем дієслова *спати* та три похідних з коренем дієслова *їсти*, що виступають з суфіксами *-усіньки*, *-унцяти*, *-ціньки*, якими завершуються найдовші словотвірні ряди аналізованих гнізд. Лексеми даної структури означають максимально великий вияв пестливості з особливим відтінком ніжності, прихильності, інтимності.

У словотвірних ланцюжках досліджуваних гнізд кожна наступна лексема структурно і семантично мотивована попередньою. Так, наприклад, у словотвірному ланцюжку *їсти* — *їстусі* — *їстусічки* — *їстусіньки* деривати перебувають у відношеннях послідовної залежності, їм властиво передавати порівняльний ступінь вияву пестливості в напрямі висхідної інтенсивності.

По три — п'ять похідних з суфіксами позитивної суб'єктивної оцінки засвідчується в інших словотвірних гніздах, вершинами в яких виступають дієслова *гуляти*, *йти* (*їду*), *любити*, *носити*, *похитати*, *потягати*, *робити*, *сісти*, *тосяти*, *тужити*, *тупати*, *хитати*, *хлюпати*, *хотіти*, *цілувати*. У гніздах з вершинами цих

дієслів найбільше представлено дериватів із значенням первинної експресивності, які сформовані на другому ступені за допомогою суфіксів *-тки, -очки, -оньки, -усі*, напр.: *гулятки, гуляточки, гулятоньки; робитки, робиточки, робитоньки; сістки, сісточки, сістоньки; тужити, тужиточки, тужитоньки; хотіточки, хотітоньки, хотюсі; цілуватки, цілуваточки, цілуватоньки* та ін. Ці утворення виражають емоційне значення ласки, співчуття і здебільшого вживаються у мові дорослих, звернень до дітей, а також у дитячому мовленні.

На третьому ступені словотворення маємо одиничні деривати з суфіксом *-усічки*, семантично мотивовані похідними другого ступеня з суфіксом *-усі*: *ідусі — ідусічки* (інфінітив *йти*), *потягусі — потягусічки, похитусі — похитусічки, тупусі — тупусічки*. Похідні даного ступеня виступають мотиваційною базою утворень четвертого ступеня з суфіксом *-усінки*, який в структурі дериватів виражає граничний вплив пестливості: *ідусічки — ідусінки; потягусічки — потягусінки; похитусічки — похитусінки; тупусічки — тупусінки*. Лексеми цієї структури означають невеликі переміщення дітей у просторі, їм властивий ніжно-голубливий відтінок ліризму.

Слід зазначити, що в частині досліджуваних пестливих дієслівних форм суфікси суб'єктивної оцінки не вклинюються між звуками *т* і *и* інфінітивного форманта *-ти*, а приєднується безпосередньо до кореня твірного дієслова, напр.: *лежоньки, любусі, ходуні, хитусінки*. У цих утвореннях, як і в деяких інших, у нерозривній єдності з пестливістю досить виразно проступають імперативні елементи.

Цікавими з точки зору структури є специфічні дієслівні утворення з рідкісними суфіксами *-оні, -улі*, мотивація яких обмежена поодинокими дієсловами, похідні від яких мають значення пестливості, ласки, емоційного співчуття, напр.: *гойдоні, носити — носюлі*.

Порівняно з попередніми словотвірними гніздами дериватів з суфіксами суб'єктивної оцінки значно більшою кількістю представлені в нашому матеріалі найпростіші гнізда (мікрогнізда), у складі яких, крім вихідного дієслова, є тільки одне дієслово³ з суфіксом суб'єктивної оцінки. Вершинами в таких гніздах виступають 33 дієслова. Оскільки дієслова з суфіксами суб'єктивної оцінки в українській мові є унікальним явищем, подаємо списком всі засвідчені нами словотвірні пари, що фактично становлять найпростіші гнізда похідних переважно з суфіксом пестливості *-оньки*: *бавити — бавоньки, висіти — висітоньки, врубати — врубатоньки, гопати — гопоньки, грати — гратоньки, гуцати — гуцоньки, дружити — дружитоньки, жати — жатоньки, женити — женитоньки, журити — журитоньки, зловити — зловитоньки, лежати — лежоньки, летіти — летітоньки, лити — литоньки, напийти(ся) — напийтоньки, обняти — обнятоньки, падати — падатоньки, повозити — повозитоньки, поживати — поживатоньки, пожинати — пожинатоньки, поховати — поховатоньки,*

почати — *початоньки*, радіти — *радітоньки*, рости — *ростоньки*, сварити — *сваритоньки*, сміяти(ся) — *сміятоньки*, стелити — *стелитоньки*, ступати — *ступоньки*. З іншими суфіксами пестливості (*-ки*, *-уні*, *-усі*, *-усіньки*) в мікрогніздах виступають лише поодинокі похідні: мити — *митки*, щіпати — *щіпатки*, пестити — *пестуні*, ревити — *ревусі*, бояти(ся) — *боюсіньки*, які виражають різні ступені вияву емоції пестливості.

Як показав аналіз пестливих дієслівних форм, найбільшу продуктивність в їх утворенні виявляють суфікси *-оньк(и)*, *-очк(и)*, меншу — *-к(и)*, *-усеньк(и)* і непродуктивними виступають формативи *-он(і)*, *-ул(і)*.

Таким чином, дериватологічне дослідження дієслівних утворень з суфіксами суб'єктивної оцінки в системі словотвірних гнізд показало, що вершинами їх є значна кількість дієслів різноманітної семантики, і що до утворення пестливих форм залучається майже весь наявний в мові набір оцінних суфіксів та їх модифікації, за допомогою яких на різних ступенях словотворення виражаються помірні, посилені та максимальна градації вияву значення пестливості — строката гама позитивних емоцій і оцінок: голубливість, ніжність, ліризм, зворушеність, солодкуватість, удаване сюсюкання та ін.

¹ Русанюський В. М. Структура українського дієслова. М., 1971. С. 172.

² Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К., 1969. С. 176. ³ Тихонов А. Н. Основные понятия русского словообразования // Словообразовательный словарь русского языка. М., 1985. Т. 1. С. 40.

Надійшла до редколегії 17.02.88

І. Р. ВИХОВАНЕЦЬ, д-р філол. наук, Луцьк. пед. ін-т

ПРОБЛЕМА СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

У сукупності виділюваних мовознавцями синтаксичних одиниць найбільша невизначеність притаманна словосполученню. Через те в історії вітчизняної граматики ставлення до цієї одиниці, до її статусу в синтаксичній системі мови змінювалось: словосполучення вважали всеохоплюючим об'єктом синтаксису, кваліфікуючи речення як частковий вияв словосполучення (П. Ф. Фортунатов і його послідовники); словосполучення розглядалося поряд з реченням як самостійна синтаксична одиниця (В. В. Виноградов і його школа) тощо. Сьогодні суперечки найбільшого ведуться навколо питання, чи всяке сполучення слів належить до словосполучення. Проте залишається актуальною і проблема граматичної природи словосполучень, їх визначальних синтаксичних ознак, оскільки теорія словосполучення ще не ґрунтується на всебічно обґрунтовані і загальноприйняті роз'яснення. Наявність багатьох суперечливих тверджень про словосполучення спонукає до пошуків нових підходів у його класифікації. Теорія словосполучення має будуватися передусім на визначенні його статусу в системі синтаксичних одиниць.

Одиниці синтаксичного ярусу виразно розчленовуються на два типи: з одного боку, виділяється мінімальна синтаксична одиниця, що функціонує як компонент речення або словосполучення, і, з другого боку, їй протиставляються синтаксичні одиниці-конструкції — речення і словосполучення, в межах яких визначається мінімальна синтаксична одиниця. Ієрархія між двома синтаксичними одиницями-конструкціями — реченням як основною синтаксичною одиницею і словосполученням — полягає в тому, що словосполучення формується в реченні в ролі складової частини останнього, а тому типові для словосполучення вторинні підрядний і сурядний зв'язки характеризують на другому рівні членування також речення, відбиваючи поширення опорних членів речення. З погляду семантико-синтаксичної валентності (семантично передбачуваної сполучуваності предикативних слів у позиції присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень) у сфері речення слід розрізняти два його різновиди — основний (неускладнений), що включає члени речення, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, і похідний (ускладнений), який характеризується поширенням його вихідної структури. В неускладненому різновиді виділяються головні члени речення — підмет і присудок, поєднувані найголовнішим у структурі речення предикативним зв'язком, або недиференційований на підмет і присудок головний член односкладних речень — і другорядні члени речення, поєднані з опорними компонентами підрядним зв'язком і зумовлені валентністю предиката (непідметового головного члена речення). Ускладнений різновид речення відрізняється від неускладненого наявністю або другорядного члена речення (детермінанта)¹, що залежить від предикативної основи речення в цілому, або прислівних другорядних членів речення, характер яких не визначається валентністю предиката — головного члена речення, або поєднаних сурядним зв'язком головних і другорядних членів речення.

Речення як основна синтаксична одиниця є тією структурою, в рамках якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень². Воно, являючи собою багатомірну одиницю, може розглядатися з багатьох боків, зокрема формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного. Із формально-синтаксичним функціонуванням пов'язані синтаксичні зв'язки і виділювані на їх основі члени речення. З погляду семантико-синтаксичного структура речення характеризується семантико-синтаксичними відношеннями і виділюваними на їх основі синтаксемами³. На відміну від формально-синтаксичної ознаки, на основі якої виділяється формально-синтаксичний член речення (визначення члена речення за типом і характером синтаксичного зв'язку), семантико-синтаксична ознака звичайно вказує на семантичну природу характеризуваного нею елемента (позначення останнім того або іншого явища дійсності). Сутність еле-

ментів, що мають семантико-синтаксичні ознаки, встановлюється щодо інших елементів, з якими вони в реченні можуть бути поєднані предикативним, підрядним або сурядним зв'язком. Отже, у структурі речення наявні два взаємопов'язані типи елементарних синтаксичних одиниць — компоненти, виділювані на основі певного синтаксичного зв'язку (формально-синтаксична ознака), і компоненти-синтаксеми, що визначаються на основі семантико-синтаксичних відношень з урахуванням відповідного синтаксичного зв'язку (семантико-синтаксична ознака). Компоненти-синтаксеми складають семантико-синтаксичну структуру речення, тоді як компоненти, виділювані на основі синтаксичного зв'язку, становлять формально-синтаксичну структуру речення.

Словосполучення як синтаксична одиниця-конструкція визначається з опорою на ускладнений різновид речення. Якщо речення являє собою елементарну семантико-синтаксичну структуру, тобто складається з одного предиката (в позиції присудка або співвідносного з присудком головного члена одіоскладних речень) і зумовлених його семантичною валентністю членів речення, то в такій реченнєвій побудові не функціонують словосполучення. Словосполучення формуються в результаті різного, роду ускладнення вихідної (семантично елементарної) структури речення. За подібного ускладнення вирізняється базова схема речення, яка не втрачає своєї конститутивної ролі і в трансформованій (похідній) конструкції, і поширювачі, що утворюють синтаксичні блоки (словосполучення).

Словосполучення, формуючись тільки в межах речення, завжди виступає граматично підпорядкованою одиницею останнього. З-поміж словосполучень виділяються два типи — підрядні і сурядні. Вони, об'єднуючись своєю спрямованістю на ускладнення базової реченнєвої схеми, розрізняються характером ускладнення, а також закритістю/відкритістю внутрішньої організації. У такому разі підрядні словосполучення бувають звичайно двочленними, а сурядні — дво- і багаточленними. На противагу сурядним підрядні словосполучення за функціональною розгалуженістю і ступенями семантичної конденсації слід кваліфікувати як визначальні структури.

У синтаксичній системі сучасної української мови іменник і дієслово як центральні частини мови відіграють різну роль в структуруванні синтаксичних одиниць-конструкцій: дієслово семантико-синтаксичною валентністю орієнтоване на створення номінативного мінімуму речення, а іменник — на утворення підрядних словосполучень в результаті ускладнення речення. У зв'язку з відсутністю словосполучень у семантично елементарному реченні, в якому дієслово визначає кількість і функціональний характер іменникових компонентів, найпродуктивнішою частиномовною опорною одиницею підрядних словосполучень в ускладнених реченнях виступає іменник.

Утворення іменникових словосполучень часто зумовлюється

вимогами актуального членування речення. Те, що в попередньому реченні було основою повідомлення, в наступному реченні стає вихідним, даним. Це й спричинює поширення іменникового опорного компонента відповідними залежними членами речення. Іменникові словосполучення являють собою різні трансформи речень.

При формуванні ускладненого речення з двох або більше семантично елементарних речень у початковій його позиції може функціонувати іменникове словосполучення, яке включає до свого складу перетворений в опорний іменник предикат елементарного речення і повний набір зумовлених валентністю цього предиката, залежних відмінкових (або прийменниково-відмінкових) компонентів, напр.: *Письменник написав роман* → *Написання роману письменником — велика подія*. Іменникове словосполучення нерідко містить глибші перетворення вихідного речення, пов'язані з редукцією окремих компонентів, зміною розташування залежних від опорного іменника слів тощо. Напр.: *Учень має книжку* + *Книжка лежить на столі* → *Книжка учня лежить на столі* → *Учнева книжка лежить на столі*.

В іменникових словосполученнях витворилася спеціалізована морфологічна форма залежного компонента — прикметник, який узгоджується з опорним іменником у роді, числі й відмінку: *висока дівчина, високої дівчини, високій дівчині, високою дівчиною*. Зіставлення прикметникових форм залежного компонента і відмінкових іменникових показує, що з відмінкових іменникових форм синтаксично спеціалізований на означальній функції лише родовий відмінок, який є своєрідним передступенем остаточної морфологізованої ад'єктивної залежних від опорного іменника слів.

При опорних іменниках використовуються також детермінанти, що в таких випадках переміщуються із залежної від підметово-присудкової основи позиції в приіменникову, тобто займають нетипову (вторинну) для них позицію: *Курликання журавлів у піднебессі* ← *Журавлі курликали в піднебессі*. Подібні конструкції засвідчують об'єднання в них двох реченневих структур, напр.: *Журавлі курликали* + *Вони були в піднебессі* → *Журавлі курликали в піднебессі* → *Курликання журавлів у піднебессі*.

В іменникових словосполученнях підрядний зв'язок реалізується в притаманних йому формах узгодження, керування і прилягання, напр.: *здібний учень, веселе хлоп'я, чудова новела; написання статті вченим, прихід у школу, допомога товаришеві; спів у садку, розмова на світанку, відпочинок улітку*. Форма прилягання повинна тут кваліфікуватися в синтаксичному, а не в морфологічному плані. Вона наявна лише тоді, коли опорний іменник за своєю лексико-семантичною природою не вимагає залежного слова для розкриття свого змісту і не поширюється залежним прикметником, який узгоджується з опорним іменниковим словом у роді, числі й відмінку.

З іменниковими словосполученнями межують інфінітивні словосполучення, опорний інфінітив яких становить напівморфологізований елемент і функціонально уподібнюється іменникові, виконуючи, зокрема, підметову роль: *Читати книжки корисно*. Напівморфологізація даної позиції може завершитися повною морфологізацією: *Читати книжки корисно* → *Читання книжок корисне*. Така семантико-синтаксична співвідносність конструкцій свідчить про різні ступені субстантивзації дієслів.

Інфінітивні словосполучення в позиції підмета або сильною-керovanого другорядного члена речення нерідко становлять згорнуті вихідні реченнєві побудови, маючи в своєму складі деякі зумовлені інфінітивом-предикатом другорядні члени речення, напр.: *Писати листи олівцем — його давня звичка; Він любив малювати пейзажі*. Напівморфологізація опорного інфінітива виявляється і в можливості керування безприйменниковим знахідним відмінком.

Близько до іменникових словосполучень стоять деєслівні словосполучення, опорний компонент яких поширюється атрибутивним прислівником: *Дівчина гарно співає; Хлопець наполегливо працює*. Ці дієслівні словосполучення будуються за моделлю іменникових: опорне дієслово виступає «функціональним іменником», а залежний прислівник уподібнюється до прикметника. Не суто дієслівний характер розглядуваних конструкцій підтверджується трансформаційною їх історією, яка засвідчує об'єднання двох семантично пов'язаних речень в одне ускладнене, напр.: *Дівчина співає + Спів її гарний* → *Дівчина гарно співає*. Оскільки атрибутивний компонент в ускладненому реченні залежить від дієслова, то він втрачає морфологічні прикметникові ознаки і стає невідмінюваним словом (прислівником). Подібні прислівники перебувають поза валентною рамкою опорного дієслова, внаслідок чого вони поєднуються з підпорядковуючим словом формою прилягання.

У системі словосполучення дієслово не відіграє тієї визначальної ролі, яку йому традиційно приписують. У цій частині мови зосереджені передусім синтаксичні категорії речення і семантико-синтаксична валентність предиката, з якою пов'язане визначення кількості та якості іменникових компонентів семантично елементарного речення. Навіть у тій ділянці граматики, де дієслово функціонує як опорний компонент словосполучень, воно підпорядковане іменникові (тобто будується за його моделлю) — синтаксично визначальному і найпродуктивнішому опорному компонентові у сфері словосполучення.

Між найпродуктивнішими іменниковими і непродуктивними дієслівними словосполученнями розташовані прикметникові словосполучення. Вони, як і дієслівні словосполучення, виявляють виразні ознаки синтаксичної підпорядкованості іменниковим. Проте слід розрізняти відмінності вказаної підпорядкованості: якщо дієслівні словосполучення тільки будуються за атрибутивною моделлю іменникових і не мають безпосереднього (у тій

самій синтаксичній конструкції) граматичного контакту з останніми, то прикметникові безпосередньо залежать від опорного іменника (найголовнішого в синтаксичній ієрархії компонента словосполучень), з одного боку, і характеризуються власною внутрішньою організацією, з другого.

Найпоширеніший різновид прикметникових словосполучень становлять так звані прикметникові звороти, тобто у смислово-му плані акцентовані і через те вживані в характерній щодо іменника постпозиції опорні прикметники із залежними від них словами, напр.: *Музика, схожа на ніжні голоси весни, схвилювала дівчину*. Оскільки залежні від опорного іменника дієприкметники є звичайними віддієслівними прикметниками, то утворювані такими дієприкметниками словосполучення належать до найпродуктивніших з-поміж інших прикметникових конструкцій: *Осіньні листя, покриті вранішньою росою, шелестіло під повівом вітру*.

До типових виявів відокремлених прикметникових словосполучень належить збереження поєднаних формою керування деяких залежних форм, зумовлених валентністю предиката вихідного для прикметникових словосполучень речення, напр.: *Він був вірний товаришеві*→*Юний поет, вірний товаришеві, оспівав його подвиг*. Характерно, що переміщення прикметника в типову для нього препозицію щодо опорного іменника може супроводжуватися збереженням його валентної структури або згортанням прикметникового словосполучення в одиничний прикметник: *Дівчина, закохана в юнака, натхненно співала*→*Закохана в юнака дівчина натхненно співала*→*Закохана дівчина натхненно співала*.

Прикметник іноді приєднує до себе детермінантні другорядні члени речення в результаті вторинного ускладнення речення, напр.: *У спеку люди були в'ялі*→*Люди, в'ялі у спеку, рухалися повільно*→*В'ялі у спеку люди рухалися повільно*. Сполучувальність прикметника з детермінантами тісно пов'язана з відокремленням, що увиразнює синтаксичну вторинність прикметниково-детермінантних конструкцій.

Абсолютну периферію підрядних словосполучень становлять прислівникові словосполучення. Їх функціонування безпосередньо залежить від ступеня адвербіалізації (прислівниковості) відповідного слова. Прислівники, що мають пайвищий ступінь адвербіалізації, тобто позбавлені всіх морфологічних категорій вихідних частин мови, звичайно не можуть виступати опорними компонентами словосполучень. Їм притаманна синтаксична ізолюваність і типова роль детермінантів, залежних від присудково-підметової основи речення. Частина прислівникових сполук типу *дуже добре, трохи сумно*, традиційно зараховуваних до словосполучень, є аналітичними прислівниковими формами більшого або меншого вияву ознаки. Коли ж прислівник зберігає окремі граматичні категорії вихідної частини мови, то водночас у нього не втрачається валентне поєднання із залежними слова-

ми або ж пабувається в результаті перебудови синтаксичних залежностей можливість сполучатися з детермінантами. До подібних опорних компонентів належать віддієслівні прислівники (дієприслівники) із збереженою дієслівною категорією виду, напр.: *Не знаючи минулого, ми не зможемо зрозуміти сучасне і майбутнє; Вийшовши на луг, дівчина вдихала п'яний запах трав; Попрацювавши влітку в колгоспі, юнак повернувся до міста.*

На противагу підрядним сурядні словосполучення характеризуються синтаксичною рівноправністю компонентів, відкритістю структури і можливістю поєднання сурядним зв'язком будь-яких частин мови. Сурядність у простому з формально-синтаксичного боку реченні формується на основі складносурядних речень із певною кількістю лексично тотожних компонентів. Згортання лексично тотожних одиниць зумовлює появу сурядних угруповань лексично різнорідних, але функціонально однорідних членів речення, напр.: *Дівчина співає пісню, і хлопець співає пісню*→*Дівчина і хлопець співають пісню; Дівчина співає пісню, і дівчина усміхається*→*Дівчина співає пісню й усміхається; Дівчина дивиться на матір, і дівчина дивиться на батька*→*Дівчина дивиться на матір і батька.* Кількість об'єднаних у сурядне словосполучення компонентів не має синтаксичних обмежень. Ці обмеження можуть породжуватися комунікативними та іншими потребами.

Отже, у синтаксичній структурі сучасної української літературної мови словосполучення формуються в межах речення і є наслідком різнотипних ускладнень вихідної реченневої побудови. Підрядні словосполучення на відміну від сурядних виявляють більшу граматичну розчленованість і функціональну неоднорідність. Центральною синтаксичною ланкою в сфері словосполучень виступають іменникові словосполучення, які вирізняються як своєю продуктивністю, так і сукупністю їх різновидів. Дієслово не відіграє визначальної ролі у системі словосполучень. Дієслівні словосполучення будуються за моделлю іменникових і належать до порівняно нечисленних синтаксичних конструкцій.

¹ Русская грамматика: Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1980. Т. 2. С. 149—163. ² Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 14. ³ Мухин А. М. Функціональний аналіз синтаксических елементів. М.; Л., 1964. С. 248—278; *Его же*. Структура предложе-ний и их модели. Л., 1968. С. 127—134; *Его же*. Синтаксический анализ и проблема уровней языка. Л., 1980. С. 6—20.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МЕТАФОРАМИ НАУКОВИХ ТЕКСТІВ

Відколи метафору перестали розглядати лише як художньо-стилістичний троп, ушухли й дискусії з приводу того, чи доречна вона в науковому стилі. Метафора всюдисуща, оскільки вона — невід'ємна складова пізнавального процесу. З античних часів ми повторюємо тезу: порівнювати — значить пізнавати. В основі будь-якої метафори, як відомо, лежить порівняння. Однак метафора більш емна, ніж порівняння. Останнє, як привило, співвідносить цілісні об'єкти і має вигляд: *X* такий, як *У*; *X* більший/менший від *У*; *X* подібний/відрізняється від *У* та аналог. Метафора встановлює схожість за окремими ознаками об'єктів, фізичними, функціональними та іншими, причому автор метафори інколи найнесподіванішим чином відбирає ці ознаки, створюючи на їх підставі нову асоціативно-образну номінацію і залучаючи тим самим адресата до співтворчості.

Найнесподіваніші — це, звичайно, метафори поетичні. Завдяки їм поезія стає невичерпною, хороший вірш — на віки, кожне наступне покоління актуалізує його смисл у контексті своєї епохи. І якщо дійсно, що при читанні тексту відбувається прирощення смислу, то вірші — найкращий приклад цього. І все-таки, незважаючи на злет асоціацій, хороша метафора прозора і глибока:

Сад шепотів пошерхлими губами
Якісь прощальні золоті слова.
Двори стоять у хуртовині айстр,
Яка рожева й синя хуртовинна!
Тривожними уважними очима
Моя душа подивиться на все,
Які фатальні наслідки й причини
Великий світ над прірвою пасе!

Ліна Костенко — неперевершений майстер метафори.

У сучасній лінгвістиці настав час створення генеративної теорії метафори. Це означає, що метафору можна моделювати¹. В основі будь-якої метафори лежить модус «начебто», так званий модус фіктивності. Він сприяє виникненню безконечної кількості нових номінацій. Оскільки метафора оперує образними сутностями, вона може бути використана не лише для заповнення «понятійних лакун», а й для впливу на адресата тексту. Ці два моменти — помінативний і прагматичний — покладено в основу класифікації метафор². У класифікації виділяються три базові типи метафор: ідентифікуючий (у метафорі превалює номінативна функція); предикатний (через метафору створюється гносеологічний образ дійсності) та образний (превалює оцінка автора).

Метафора, як і будь-яка інша лексика, розрізняє функціональні стилі мови. Хоча немало ідентифікуючих метафор увійшли в наукові терміносистеми і на сьогодні є вже стерті, все ж для наукового стилю найбільш характерні предикатні метафори, через які автор підготовлює новий концепт для опису ознак досліджуваних об'єктів. Семантична пропозиція речень при цьому створюється за типом метафори, а саме — за «антропоцентричним каноном», коли абстрактне поняття визначається ознаками, можливими для поняття конкретного. Річ у тім, що в наукових текстах реальний суб'єкт пізнання часто опускається або замінюється його семантичним субститутом, який «обирається» за певними ознаками з тезаурусу суб'єкта: продукція, інструментарій, сфера діяльності, вчинки пізнаючого суб'єкта стають його представниками. Звідси в тексті з'являються висловлення з метафоричними пропозиціями, які втім без усяких труднощів розуміються адекватно. Напр.: *ГраMATика зображує факти* (ознаками суб'єкта наділяється його продукція), або *Парадигма передбачає координацію форм* (ознаки суб'єкта переносяться на його науковий інструмент). Така ситуація характерна для пасивних конструкцій висловлень, які є, як відомо, типовим синтаксичним атрибутом наукового стилю. Оформлюючи предикат через пасивне дієслово, автор змушений робити відповідні перестановки в структурі висловлення, тобто об'єкт висловлення стає граматичним підметом, суб'єкт висловлення, навпаки, понижується у граматичному ранзі, виступає додатком висловлення або взагалі опускається, не згадується в поверхневій структурі, як наприклад, у висловленні *Окреслюються спільні компоненти значень*. Зрозуміло, при цьому може випикати «метафорична ситуація», тобто семантична неузгодженість між підметом і присудком висловлення, коли дієслово є одновалентним, орієнтованим лише на іменник, що виражає особу, типу *розглядати, досліджувати, підкреслювати, публікувати* тощо. Напр.: *Значення предиката типізується на основі груп дієслів; Мовний знак може розглядатись у двох планах*.

На семантичному рівні не виникає труднощів у встановленні істинної пропозиції висловлень навіть у разі їх деагентності. Реальний суб'єкт реконструюється або з контексту, або з комунікативних знаків самого висловлення. Напр.: *Похідні розглядаються в тексті* → *Похідні розглядаються (нами, лінгвістами, дослідниками) в тексті*. На думку інших учених, клична форма протиставляється називному відмінкові → *Інші вчені кличну форму протиставляють називному відмінкові*. Практика таких семантичних реконструкцій, на нашу думку, привела до появи в активних висловленнях предикатних метафор на зразок *Типологічні класифікації відносять мови до полярних типів*, які використовуються науковим стилем для денерсоналізації, невід'ємної ознаки цього стилю³.

«Метафорична ситуація» можлива не лише при пасивізації висловлень. У цих випадках автор робить певні «ходи», перед-

бачені системою мови, метафора твориться наче автоматично, без його участі. Однак переважно метафора пов'язана саме з творчістю мовця, з його асоціативно-образним мисленням. Розглянемо метафори такого типу. Вони створюються і вживаються, очевидно, не лише з номінативних потреб, а й для реалізації прагматичних уявлень автора. Так, наприклад, для передачі динаміки думки в наукових текстах використовуються метафори, що виникли на базі вторинних значень дієслова *ходити* (*іти*) і його синонімів. При цьому формується «семаптичне гніздо» метафор. Напр.: До вибраних праць увійшли статті. Відсутність дифтонгів привела до появи варіантів. Певні топоніми прийшли в російську мову з романських мов. Слова входять до складу фразеологізмів. Етимологи сходяться на тому, що ... Нові цінності вступають у конкуренцію. Революційні ідеї проникли в науку. Звернення до практики ввело ці фактори до сфери пізнання. Він пішов далеко своїх попередників. Ототожнення мови і мовлення веде до... Методологічні питання відходять на другий план. Захоплення математизацією іде на спад.

Аналогічне гніздо метафор функціонує на базі дієслова *говорити*: Недиференційність інтонації говорить на користь смислового критерію. Ця теорія промовляє про світ. Дослідне мовознавство заявило рішучий протест. Рішення диктується установкою. Ця думка заперечує попередню. Текст може розповісти нам більше, ніж автор.

Ряд метафор виникає при «обігруванні» часової вісі, вираженої дієсловами *народжуватись* — *жити* — *вмирати*; *рости* — *розвиватися* — *визрівати*, представляючи непередметну дійсність як знайому нам і відчутну предметну. Напр.: Текст може народжувати новий зміст. Тексти живуть у людському суспільстві. Поява текстів Шевченка оживила демократичні стремління галичан. У ньому живе переконаність у тому, що... Попереднє знання не відмирає. Друга група метафор: Постійно зростає потяг до вивчення російської мови. Зв'язок цей виростає на основі звернення до досвіду. Протест переростає у заперечення. Суперечність розвивається до рівня протилежності. У надрах науки визрівало питання про силу як причину руху. Інколи в одному висловленні вживаються парні антонімічні метафори: *Сплеск пропагандистської активності газет змінився характерним спадом* (*сплеск/спад активності*). Стан розвитку мови викликає припливи і відпливи у духовному розвитку суспільства (*припливи/відпливи духовного розвитку*). Дискусія то *вищує*, то *спалахує* з новою силою (*дискусія вищує/спалахує*).

Не завжди автор готовий узяти на себе відповідальність за створену метафоричну номінацію, у нього виникають побоюван-

ня, чи сподобається його образ читачеві. В таких ситуаціях ставляться лапки — маркер «обережності» автора. Інколи автор явно залишає при метафорі техніку її створення — порівняльний сполучник «як», не виділяючи його пунктуаційно, що слід читати з модусом достовірності «так воно і є», напр.: *Природа як «майстерня творця»* (природа — майстерня творця). *Прогрес як «подвиг пробудження»*. *Орієнтація направо як «істинний шлях»*. Так вводяться предикатні метафори, що мають структуру Х суть У.

Останнього часу появилася мода на лапки саме в наукових текстах, наче своєрідне заперечення міні-, формалізованих текстів, характерних для наукового стилю 60-х років. Напр.: *Переживання «працює» в культурі як деталь. Розчистити «вербальні джунглі». Текст постає «мислячим пристроєм». Мистецтво «навчилося» перетворювати тексти в елементи художнього твору*. Звичайно, лапкові вирази це, мабуть, як ніщо інше індивідуально-авторське у ткапині тексту, тим не менше зростає їх частота є свідченням наростаючої тенденції в наукових гуманітарних текстах до образного викладу, яка, в свою чергу, символізує про певну активізацію у використанні асоціативно-образного апарату мислення для здобуття наукових істин, розвитку наукових терміносистем.

Образно-оцінні метафори мало типові для наукових текстів порівняно з предикатними. У спостереженому матеріалі зустрілися лише метафори, які створені на базі переосмислення значень лексем *гострий і світлий: гостра проблема, гостро постало питання, у світлі теорії, пролити світло*. Зрідка мали місце ідіоматичні метафори: *лишитися в тіні, витримати перевірку часом, лягти на плечі, доводити до краю, накладати свій відбиток*.

У результаті спостережень над метафорою наукових гуманітарних текстів хотілося б висловити думку про її комунікативну цінність для цього стилю. Науковий текст незалежно від галузі науки тяжіє до лаконізму. В текстах з математичних, природничих наук лаконізм досягається частим уживанням символіки, формул, графіків, у гуманітарних текстах він створюється по-іншому. Лаконізм, який асоціюється з довжиною тексту, очевидно, слід вимірювати кількістю різноманітних лексем. Лексичний повтор, визнаний стилістами фундаментальною рисою наукових текстів, якраз і є одним із прийомів лаконізму. Іншими словами, науковий текст — лексично монотонний. Пояснення цього лежить у площині антропомірності мови, яка у всіх своїх виявах рахується з можливостями людського мозку. Складна семантична інформація наукового тексту повинна бути парцельованою для адресата, інакше вона може втратитися. Аналогічно до довжини різних мовних знаків, встановленою за гіпотезою Інґве, можна гадати, що об'єктивно існує і оптимум тексту. Кожен автор так чи інакше відчуває це і структурує інформацію згідно з мірою її складності. Зокрема, рахуючись з тим, що людина не може ефективно довго сприймати складну інфор-

мацію, автор-науковець «шукає» семантично ємних форм, які б допомогли йому розв'язати це завдання — створити «вертикальний контекст», не збільшуючи горизонтального. Для цього в мові існує багато засобів.

«Семантична згортка», «скрита предикація», «фраза-тінь» — поняття, через які в сучасній лінгвістиці аналізуються різні одиниці мови. Очевидно, одиниці, визнані семантичними згортками, семантично ємні. У зв'язку з цим можна вважати й метафору однією з семантично ємних форм мови. Метафору називають «верхівкою затопленої моделі». В поверхневому вираженні можна сприймати лише її буквально значення, смисловий сюжет знаходиться на глибинному семантичному рівні.

Отже, метафоризація як мовно-мислительна діяльність пізнаючого суб'єкта може вважатися постійною складовою наукового стилю. З базових метафор найбільш типовою є предикатна метафора, що виконує в науковому тексті ряд важливих функцій: будучи образно-асоціативною номінацією, предикатна метафора виконує функцію деперсоналізації висловлення, комунікативну функцію, яку можна було б назвати співтворчістю автора і адресата тексту.

¹ Жоль К. К. Мысль. Слово. Метафора // Проблемы семантики в философском освещении. К., 1984; Петров В. В. Научные метафоры: природа и механизмы функционирования // Философские основания научной теории. Новосибирск, 1985. ² Роль человеческого фактора в языке. М., 1988. ³ Алексієнко Л. А. Пасив з погляду комунікативної і семантичної структури висловлення // Укр. мовознавство. 1987. Вип. 14.

Надійшла до редколегії 22.03.88

Л. О. КАДОМЦЕВА, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

УСКЛАДНЕННЯ РЕЧЕНЬ У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Синтаксичне ускладнення речень — реальний процес мовлення, сфера прояву мовленнєвої свідомості носіїв мови і вияву можливих модифікацій типів, моделей, зразків синтаксичних конструкцій. Ці типи, моделі й зразки речень обернені до структури мови абстрактними схемами, в той час як реальне речення — явище будь-якого тексту. «Приналежність реального речення до сфери конкретного мовлення означає, що цілком адекватне визначення суті речення може бути зроблене лише через його відношення до мовного потоку, до різних за обсягом закінчених відрізків мовлення», — відзначає О. С. Мельничук¹.

Вивчення реальних речень, які в переважній більшості виражають дискурс, розгалуженість, поширеність, ускладненість, відповідає основній методологічній настанові сучасного синтаксису. Зміни програм, дидактик у мовних курсах як освітніх дисциплінах вищої школи повинні відбуватися саме в напрямі функціональної граматики, стрижневим положенням якої є опис конкретної мови, зокрема української, у стилістичних проявах

і в багатстві різних способів виразу думки. При цьому ставиться за мету не лише вузькопрофесійне знання описової граматики з її «замкнутою» системою надтекстових форм виразів, а завдання глибшого змісту: посередництвом знань про інтелектуальний та емотивний рівень і стан національної мови виробити в тих, хто цю мову вивчає, відчуття мовної особистості в соціальному колективі мовців. Виховання мовного чуття, професійних знань вже не може замикатися на умовній схоластиці шкільної граматики. Основою, фоном мовної освіти мають бути широка культурологія, факти, які висвітлюють репрезентативність мови, її цивілізація, рівень розвитку, що якнайтісніше пов'язано з формуванням почуття мовного громадянства.

Функціональний погляд на синтаксис, зокрема на реально функціонуюче речення, дозволяє бачити ті процеси, які зумовлені в мові її внутрішніми законами і світовим розвитком мов. Крім того, функціоналізм забезпечує антропоцентричний погляд на мову, де на чільному місці стоїть людина з її баченням і мовним членуванням об'єктивної дійсності². Термін ускладнене речення у традиційній шкільній граматиці не охоплює усіх процесів функціонуючого речення і не відповідає мовному конструктові, бо перелік лише окремих ознак ускладнених простих речень (однорідність, вставність, відокремлення) не вичерпує поняття ускладнення. Крім того, шкільна граMATика досі не володіє поняттями бази речення елементарної його моделі, непоширеної схеми, тому невідомо, стосовно чого ускладнення структур устанавлюється. Поняття структурних і неструктурних мовних явищ впливає з антиномії мови і мовлення і повертається методологічно різними гранями змісту до формально-структурного й семантико-структурного опису мовних явищ. Як відомо, сутність людської мови, зокрема граматики, можна шукати в єдиному інвентарі формальних обмежень на можливі граматичні описи, в алгебраїзації виводу цих обмежень і правил породження структурних моделей, тобто таких, наприклад, синтаксичних конструкцій, які обіймаються суворими правилами.

Логіко-конструктивістський підхід до обчислення й встановлення типів «правильних» структурних явищ мови — моделей висловлень з переліком типів їх глибинних і поверхневих виявів найяскравіше втілюється в граматиці конструктивів (раціональній граматиці мови). Застерігаючи лінгвістів від надмірного захоплення формалізмом і передбачаючи повернення до класичного європейського функціоналізму, Ч. Філмор, наприклад, писав, що між синтаксичними глибинними структурами Н. Хомського і емпірично виявленими семантичними глибинними структурами, як і відповідними їм відкритими для спостережень поверхневими структурами, існує надумана відмінність, яка швидше має відношення до «методологічних роздумів граматистів, аніж до природи людської мови»³. Робота суто інтелектуальних раціональних механізмів мовоутворення могла виявити лише суттєвий процес утворення універсальних смислів

і форм, які в проекції на живу реальність мови залишали поза висвітленням неаналізований залишок: неструктурність (у цьому розумінні) висловлень з дискурсом, емфазою, еліпсисом і «фактором адресата», в зміст якого М. Ляпон вкладає широкий спектр значень психологічних, емотивних, текстових щодо комунікативного наміру мовця і відповідної здатності адресата декодувати мовлення⁴.

Аналізуючи розвиток світової лінгвістики 70—80-х років й акцентуючи відродження у вітчизняному мовознавстві концепції антропоцентричної лінгвістики О. О. Потебні і В. В. Виноградова, І. Р. Гальперін вказує на те, що повернення до живої, реальної мови започаткувалося стилістикою, і саме стилістика розхитала основи структурної лінгвістики, «примушуючи дослідників включати у сферу своїх спостережень живі форми мови, що не вкладалися в суворі рамки формалізованих процедур»⁵. До граматичного опису почали включатися неструктурні явища, які рясніють у синтаксисі і переводять його з осі стратифікації конструктів на вісь комбінаторики і варіантів, віддалених від конструктів виявом модально-емотивних значень речень і способом введення їх у текст (мовленнєвий ланцюг). З'явилися такі поняття, як «розмитість», «невизначеність», можна додати — «нечленованість», «непрозорість», конструкції мови з точки зору сітки відношень і синтаксичних категорій, які звично накладалися чи на шкільну граматику чи на нову наукометрію раціональної граматики конструктів.

Спробуємо визначити конструктивні типи речень чи синтаксичну роль окремих компонентів висловлень в уривку такого, наприклад, тексту: «Хіба можна відбирати в людини маленьку, але справжню радість — право не тільки на власні помилки, а й на власні перемоги, скажу вам? Маленьку радість — не сліпо і злякано коритися, зневажаючи в душі все та всіх, а жити й поважати в людині Людину, нехай навіть крихітну, дистрофічну, назвіть це як завгодно, але Людину. Не можна примусово полюбити чи зненавидіти, одне слово — не можна бути порядною людиною силоміць, я б сказав, — з наказу чи з остраху, — професор запалився, його голос звучав патетично» (О. Тесленко). Простому членуванню цього тексту на елементарні структурні (узгоджені з генералізуючою теорією діючих описових шкільних граматик) конструкції «заважають» не лише недиференційовані тлумачення надсегментного контексту фраз із вставками *скажу вам, назвіть як завгодно, я б сказав*, що, постійно виражаючи суб'єктивну модальність, віддаляються від речень сегментного типу, втрачають лінійну самостійність, деформуються і стають елементами реляційної семантики в структурі простих речень. Контамінації й компресія висловлень затінюють чіткість синтаксичних зв'язків, як і поділ цих висловлень, в якому вирізняється парцеляція, емпатичний повтор, нетиповість діалогічної конструкції, що контамінує пряму мову з невластиве прямою. Це спричинює й довільність позицій розділових знаків, які регу-

люються не орфографічною нормою, а акцентами авторського наміру (тире при пояснювальному зв'язку чи інші тире факультативної функції). Текст, трансформований в чіткі структурні висловлення, відобразить його внутрішню онтологію, граматичний «скелет», позбавлений змісту художності; втрата дискурсу, роздуму, медитацій, що є основним проявом семантики ускладнення, спричинює корельованість речень тексту канонізованим схемам граматики. Але текст подовжиться утрічі і набуде ознак індіферентності, відчуженості від свого носія — він матиме форму простої послідовності висловлень, поєднаних змістовим зв'язком, в якому зовсім відсутня творча активність мовця, а відтак і творча активність слухача: їх «моделі світу» не перетинаються, а узгоджуються лише з деталізованим пропозиціональним змістом речень. Порівняємо можливу трансформацію вищенаведеного тексту: «Хіба можна відбирати в людини маленьку, але справжню радість? Ця радість визначається не тільки правом на власні помилки, а й на власні перемоги. Я це стверджую. Не можна відбирати цю маленьку радість. Вона полягає в тому, щоб не сліпо і злиcano коритися, зневажаючи в душі все та всіх, а жити, жити й поважати в людині Людину. Хай ця людина буде навіть крихіткою, дистрофічною. Ви можете назвати це як завгодно. Але це буде Людина. Не можна примусово полюбити чи зненавидіти. Це означає, що не можна бути порядною людиною силоміць. Точніше: не можна бути порядною людиною з наказу чи остраху. Це сказав професор. Його голос звучав патетично».

Як бачимо, нівелюється авторська заглибленість у функціональну багатозначність мови, відсутні моменти прикладання мислительної активності, «пав'язаної» суб'єктом мовлення об'єктові. Ускладнення речень, навпаки, передбачає цю активність, що в загальних рисах відповідає процесові мовленнєвої свідомості. Оскільки стилістика на рівні ускладнення зникається з функціональною граматиною, у кожному тексті можна бачити аплікацію ускладнення на інформативно-статичний недискурсивний текст і відзначати, з одного боку, закономірності стилізових, жанрових особливостей взаємодії так званих структурних висловлень, з другого — взаємодію граматичних моделей з відкритою їх варіативністю в мовленні. Ускладнення структур стає виявом динаміки розвитку способів вислову.

Канонізована структурність і варіативність мовних одиниць входять в одну із головних концепцій граматики щодо їх регулярності й відтворення, бо ті одиниці, які цими ознаками володіють, належать до системи мови і набувають структурного значення, якщо закріплені в ній детермінантними залежностями. Інші ж одиниці, нерегулярні й невідтворювані, належать до периферії граматичної системи як потенційний матеріал, з якого виникають мовні утворення, або до оказіональної сфери мови, що обіймає раритети, архітипи, граматичні неологізми.

Різні види ускладнення структури простого речення неод-

наковою мірою визначаються регулярністю й відтворюваністю. Природно, невизначеністю правил, для яких можна застосувати лише правило тенденції, стилістично вмотивованої предметною стороною функціональних типів мовлення, характеризується текстове ускладнення речення як фрагмента текстового ланцюга, як його позиційно чи пресупозиційно вмотивованого компонента.

Імпліцитність процесів ускладнення семантичної структури речення поглинає правила (чи кроки), згідно з якими ці процеси відбуваються; відображений результат семантичних компресій, що породжують предикатні вислови типу: *з радості співати* — радіти і співати; *через хворобу, з причин хвороби не прийти* — хворіти, тому не прийти; *з нагоди свята відпочивати* — нагодилося свято, і настав відпочинок та ін. Подібні вислови є видами імпліцитної номінації, трансформованої з предикативних відношень двох висловів. Компресії змісту, що призводять до різних процесів номінації предикатних висловів, властиві багатьом мовним явищам — як відображення мовного закону асиметрії мовного знака, тобто невідповідності між планом змісту й планом вираження або між позначуваним і позначаючим (Ш. Баллі називає це законом мовного розвитку⁶).

Асиметрії ускладнюють диференціацію простих і складних речень, утворюючи невідповідність однопропозиційних конструкцій за змістом їх належності одній граматичній моделі (деякі дослідники вважають, що граматична форма не повинна розмежовувати змісти; наприклад, на думку М. В. Федорової, речення типу: *Хто чергує, зараз підійде до телефону* і *Черговий зараз підійде до телефону* — обидва прості⁷).

Регулярність і відтворюваність виявляють семантичні редукції — еліпсиси як мовні типи конструкцій, що входять в реєстр синтаксичної номенклатури. Класичні типи ускладнення — однорідність, відокремлення, вставність також неоднакові щодо граматичної типізації. Всередині однорідності регулярністю позначається лише простий перелік членів речення, переважно другорядних з узагальнюючими словами при них; однорідність головних членів речення має ще й текстову мотивацію, а тому руйнує чіткість регулярного відтворення. Вставки — процес виключно комбінаторний, для якого підставними можуть бути лише вказівки на деякі тенденції стабільності.

Граматична й семантична поліфонія видів і форм ускладнення структури простого речення спричинена одночасною взаємодією інформативного, модального й емотивного планів судження — висловлення. Окремі види ускладнення приписані більшою мірою одному з умовно ізольованих планів думки — повідомленню. Наприклад, однорідність яскраво лінійна, інформативна, відокремлення — акцентно-інформативне або емотивне, часом зі значеннями напівпредикативних відношень. Вставність обіймає всі три потоки інформації і є надсегментною. Зважаючи на це, види синтаксичного ускладнення доцільно описувати в різних зонах вияву мовної діяльності при взаємній обумов-

лестості семантики, граматики, прагматики речень, їх текстової обумовленості і вищевказаних планів повідомлення.

Для «розведення» видів і форм синтаксичного ускладнення структури простого речення у вказані зони вияву мовної діяльності необхідно з'ясувати обсяг поняття ускладнення і концептуальне його значення серед фундаментальних положень синтаксичної теорії.

Першим кроком до граматичної атестації цього поняття повинно бути заперечення терміна ускладнене речення, що йменує реестрову одиницю синтаксису серед ряду послідовно породжуваних номенклатурних утворень: словосполучення — просте речення — ускладнене речення — складне речення — текст. Вихід речення за оболонку елементарної форми може розпочинати процес ускладнення. Напрями цього процесу різні, бо стосуються вже з першої позиції диктумної й модусної площини висловлення.

Нарощення змісту й розширення форми простого речення може і не ускладнювати конструкцію. Отже, об'єктивно не виникає уявлення про ускладнене речення як конструкт, інваріантну модель. Ускладнення — процес, чи різні процеси сферичної дії, пов'язані з поширенням елементарної структури, з напівпредикацією, компресією форм і змісту, стандартизацією компресованих форм, семантичною напругою речень, реалізацією емотивних, модальних значень, прагматикою стилю. Усі ці явища і повинні складати предмет сучасного синтаксису як навчальної дисципліни.

¹ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966. С. 37. ² Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1972. С. 18. ³ Филмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1981. Вып. 10. С. 495. ⁴ Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. М., 1986. С. 8. ⁵ Гальперин И. Р. Проблемы лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1980. Вып. 9. С. 5—35. ⁶ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955. С. 160. ⁷ Федорова М. В. Простое предложение как основа для изучения сложного предложения // Учен. зап. Моск. пед. ин-та. М., 1967. Т. 197. С. 193.

Надійшла до редколегії 12.01.88

К. Ф. ШУЛЬЖУК, канд. філол. наук,
Ровен. пед. ін-т

СКЛАДНІ БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ ЯК ІЕРАРХІЧНІ СТРУКТУРИ

Головним конструктивним елементом при встановленні формально-граматичних моделей складного речення є сполучники і сполучні слова, враховуючи характер яких, виділяють складносурядні і складнопідрядні конструкції. З погляду власне синтаксичного сполучники і сполучні слова, отже, є показниками сурядного та підрядного зв'язку, в аспекті семантико-синтаксичному вони в багатьох випадках навіть без підтримки контексту

виражають відповідні семантичні відношення. Основний тип складних конструкцій становлять елементарні складні речення, що завжди включають два предикативні центри, мають один рівень членування. Складні багатокомпонентні речення (далі: СБР), являючи собою різновид складного речення, охоплюють не менше трьох предикативних одиниць і здебільшого мають багатомірну структуру, зовнішній і внутрішній (один чи декілька) рівні членування. Таким чином, сполучники і сполучні слова в складних багатокомпонентних реченнях, що мають рівні членування, перебувають в ієрархічних відношеннях, як і частини, що ними поєднуються; виділяються домінуючі і підпорядковані сполучні засоби і семантичні відношення. Тому одним із центральних завдань у вивченні СБР є дослідження ієрархії синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між частинами і компонентами поліпредикативних конструкцій (під частиною розуміємо синтаксичну структуру, що являє собою складне чи просте речення, виділяється на зовнішньому і нерідко на внутрішніх, якщо їх декілька, рівнях членування; компоненти завжди відповідають простим реченням, і кількість їх дорівнює кількості предикативних одиниць в СБР, які встановлюються після визначення усіх рівнів членування). Питання про рівні членування СБР ще недостатньо розроблене у мовознавстві. Звичайно, бінарність СБР (виділення логіко-синтаксичного, зовнішнього рівня членування) зумовлюється синтаксичною структурою ускладненого складного речення і семантичними відношеннями між його частинами. Механізм встановлення рівнів членування безпосередньо пов'язаний з конкретними моделями СБР. Про труднощі цього аспекту дослідження СБР свідчить і те, що ряд лінгвістів не беруть до уваги внутрішніх рівнів членування поліпредикативних конструкцій і визначають їх, ураховуючи лише зовнішній рівень членування, як звичайні складно-сурядні чи складнопідрядні речення.

Системний опис складних багатокомпонентних речень можливий лише за допомогою моделей. Проблема моделювання складного речення, на відміну від простого, значно менше розроблена в синтаксичній науці. Оскільки сполучники і сполучні слова з погляду формально-граматичного і семантичного перебувають в центрі складного речення, то класифікація СБР повинна враховувати передусім характер сполучників і сполучних слів. Причому найбільш переконливими є ті класифікації, що передбачають експліцитність сполучників і сполучних слів. За нашими даними, серед 13 формально-граматичних моделей СБР сучасної української мови центральними є чотири (з послідовною підрядністю, неоднорідною супідрядністю, однорідною супідрядністю, сурядністю і підрядністю), що охоплюють понад 83 % складних ускладнених речень, представлених у художньому, науковому і публіцистичному стилях сучасної української мови¹. Це цілком закономірно, оскільки зазначені моделі є вихідними, базовими серед СБР, решта — здебільшого похідні від

них, являють собою контаміновані структури, в яких поєднуються різні види і різновиди синтаксичного зв'язку. Закономірності поділу їх на рівні членування ті ж, що і в центральних моделях, і обумовлюються насамперед ведучим видом (різновидом) зв'язку.

На наявність рівнів членування в складних багатокомпонентних реченнях («періодах») уже давно звертали увагу вітчизняні мовознавці. Так, Д. М. Овсянко-Куликовський писав: «Період — це складне речення, що складається з декількох речень, які в свою чергу можуть бути складними, і розпадається на дві половини, розділені справжньою (а не уявною) паузою»². Серед радянських мовознавців, які порушували питання поділу СБР на рівні членування, ієрархії синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень у цих конструкціях, слід назвати Г. П. Уханова³, Г. Ф. Калашникову⁴, І. К. Кучеренка⁵ та ін.

На зовнішньому рівні членування ведучим є один синтаксичний зв'язок і одні семантико-синтаксичні відношення, що охоплюють усю конструкцію. Кількість внутрішніх семантичних відношень зумовлюється обсягом СБР, наявністю предикативних компонентів. Причому семантико-синтаксичні відношення можуть бути однаковими і різними. Це певною мірою залежить від моделі СБР. Так, наприклад, у реченнях з однорідною супірядністю, підрядністю і сурядністю здебільшого наявні однакові внутрішні семантико-синтаксичні відношення. Це дає можливість розгортати структуру речення, передусім із стилістичною метою. І справді, в художніх творах подеколи трапляються конструкції з однорідною супірядністю, що складаються з 15—20 предикативних одиниць, чого ніколи не може бути в конструкціях з неоднорідною супірядністю, послідовною підрядністю та ін. Однак у цілому середня довжина структур з однорідною супірядністю невелика, оскільки здебільшого немає необхідності використовувати багато однофункціональних підрядних, що характеризують предмет, ознаку, дію з одного боку.

Частини і компоненти складних багатокомпонентних речень можуть співвідноситись по-різному. В одних випадках уся конструкція є об'єктом аналізу при виділенні і зовнішніх, і внутрішніх рівнів членування, в інших — окремі частини можуть «випадати» (тут і далі зовнішній рівень членування показуємо вертикальною рисою на межі частин). Розглянемо речення: «Коли б не ніч, довелось б Петру Антоновичу взяти дітей на Дубенщину, / а так домовилися, що пойдуть колись туди спеціально, з Луцька» (М. Олійник). На зовнішньому рівні сурядним зв'язком (зіставно-протиставні відношення) поєднуються два складнопідрядні речення, на внутрішньому в складі обох частин виділяються головні і підрядні компоненти (умовні і об'єктні відношення). Бінарність цього і подібних речень з сурядністю і підрядністю зумовлюється тим, що речення будується за формулою замкнутої конструкції, в центрі якої перебуває сурядний сполучник *а*. В інших випадках простежується процес «випадання»

частин. Напр.: «Микола хотів запитати, що вони робитимуть, якщо Ляхович не з'явиться, / та чомусь і язик не повертався» (В. Канівець); «Вона глянула на мене синіми очима так, ніби хотіла розгадати, хто я, / і очі ті засвітилися добрiстю» (Д. Ткач). У наведених реченнях із сурядністю і підрядністю на зовнішньому рівні членування сурядними сполучниками *та, і* поєднуються прості і складнопідрядні речення з послідовною підрядністю, внутрішні рівні членування виділяються в частинах, що являють собою складнопідрядні речення, частини ж, що становлять прості речення, «випадають» на певний час з аналізу, об'єктом якого стає лише частина СБР.

У центрі СБР перебувають складнопідрядні структури: з однорідною супідрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю. Речення з однорідною супідрядністю здебільшого чітко поділяються на рівні членування: першу частину становить головне речення, другу — блок підрядних, у якому переважно один внутрішній рівень членування. Напр.: «Невже справді зараз скаже, / що вона Йосипа Михайловича наречена і йому, Дмитрові, треба йти звідси з ураженням серцем» (П. Гуріненко). У наведеному реченні ведучий підрядний зв'язок (об'єктні відношення), внутрішній — сурядний (причиново-наслідкові відношення).

При членуванні конструкцій з послідовною підрядністю основну роль відіграє синтаксичний фактор, зовнішній рівень звичайно перебуває на межі головної частини і підрядного блока, внутрішні рівні членування, як правило, виділяються послідовно в глибину конструкції відповідно до розміщення підрядних усіх ступенів підпорядкування. Щодо речень з неоднорідною супідрядністю, то в багатьох випадках вони мають однорівневу структуру. Лише тоді, коли одне з підрядних прислів'є (означальне, з'ясувальне), а інше стосується всієї головної частини (обставинне), підрядне прислів'є з головним становлять один блок, підрядне обставинне — інший, напр.: «Коли розплющував очі, / то бачив Марка, що сидів навпочіпки й задумливо розплітав троса, готуючи швабру для миття палуби» (М. Трублаїні).

Залежно від характеру сполучних засобів на зовнішньому і внутрішніх рівнях членування можна виділити шість ієрархічних синтаксичних зв'язків, що охоплюють усі моделі СБР (перші стосуються зовнішнього рівня, другі — внутрішніх: 1) підрядний — сурядний; 2) сурядний — підрядний; 3) підрядний — підрядний; 4) сурядний — сурядний; 5) підрядний — підрядний, сурядний; 6) сурядний — підрядний, сурядний.

Конструкції з зовнішнім підрядним і внутрішнім сурядним зв'язками включають дві моделі СБР: з однорідною супідрядністю, з підрядністю і сурядністю. Напр.: «Взимку мати вибиралася з дому, / коли надворі ще залягала глуха ніч і ніхто із сусідів не вставав» (П. Гуріненко); «Коли ми виходимо надвір, / холод уже не здається таким пекучим, а степ таким незатишним» (І. Вагмут).

Структури з ведучим сурядним і залежним підрядним зв'язками використовуються в переважній більшості складних речень з сурядністю і підрядністю, зокрема в усіх трикомпонентних і тих чотирикомпонентних і більших за обсягом конструкціях, у яких на внутрішніх рівнях функціонує лише підрядний зв'язок. Напр.: «Ліда зацікавилася цими фокусами, / і, коли Марко виліз на шхуну, вона попросила, щоб він найближчим часом неодмінно навчив її пірнати з відром» (М. Трублаїні).

Речення, в яких підрядний зв'язок виявляється на всіх рівнях членування, становлять центральну групу СБР, що включає конструкції з послідовною підрядністю, неоднорідною супідрядністю, а також різні комбінації послідовної підрядності і неоднорідної супідрядності. За нашими даними, ці структури містять понад 40 % усіх СБР сучасної української мови. Напр.: «Вітер тріпотів її квітчастою хустиною, / що була схожа на голубий метелик, який всівся на дівочі плечі, склавши крильця на грудях» (І. Цюпа).

Конструкції з сурядним зв'язком на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування використовуються лише в частині речень з багатоконпонентною сурядністю, що мають багатомірну структуру. Найчастіше домінуючими є зіставно-протиставні відношення. Напр.: «Я визнав за ліпше промовчати, / але це витлумачено було вже як одвертий бунт, і в кабінеті загуло» (П. Загребельний).

Речення з ведучим підрядним та внутрішніми підрядним і сурядним зв'язками завжди являють собою контаміновані структури, у яких наявні різні поєднання однорідної або подвійної супідрядності з послідовною підрядністю. Такі конструкції складаються щонайменше з чотирьох-п'яти предикативних одиниць. Напр.: «Хіба вона маленька, / щоб не розуміти, що варто слухати в Льолі, а чого не варто?» (Я. Баш). Загалом у реченнях цього типу не завжди можна встановити логіко-синтаксичний і структурні рівні членування.

Структури з зовнішнім сурядним та внутрішнім підрядним і сурядним зв'язками становлять частину тих складних речень з сурядністю і підрядністю, що складаються з чотирьох і більше компонентів. Це передусім речення, в яких на внутрішніх рівнях членування наявна однорідна супідрядність, подвійна супідрядність тощо. Напр.: «На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню, / і Леся, лежачи під ковдрою, чула, як у садку сонно зітхав між гіллям вітер і десь далеко, мабуть на околиці міста, співала молодь» (М. Олійник).

У семантико-синтаксичному ярусі характер сполучників і сполучних слів, їх семантика набувають першорядного значення, оскільки багато з цих засобів служать показниками змістових відношень. Так, сполучники чітко вираженого диференційованого типу (причинові, умовні, допустові та ін.) є головними показниками семантико-синтаксичних відношень, у той час як «контекстуальна інформація виконує роль факультативної під-

тримки значення, носієм якого є сам сполучник, а лексичний конкретизатор служить для вияву часткових семантичних характеристик»⁶. Засоби контексту і лексичні актуалізатори набувають більшої ваги в тому випадку, коли сполучники недиференційовані.

Учені по-різному визначають типи семантико-синтаксичних відношень в елементарному складному реченні, їх кількість. В «Русской грамматике» у складносурядних реченнях виділяються відношення власне-єднальні і невласне-єднальні (протиставні, розділові), у складнопідрядних реченнях розчленованої структури — часові, обумовленості (об'єднують п'ять типів речень: умовні, причинові, допустові, мети і наслідку), порівняльні і зіставні, у реченнях нерозчленованої структури — з'ясувальні, означальні, неозначено-узагальнюючі, порівняльні і зіставні⁷. І. Р. Вихованець визначає 19 семантико-синтаксичних відношень між частинами елементарного складного речення⁸. Однак у СБР існують різні комбінації цих відношень. І якщо врахувати, що в багаторівневих конструкціях кожен семантико-синтаксичний відношення можуть бути і зовнішніми, і внутрішніми, то можлива така кількість комбінацій, що навіть у трикомпонентних СБР важко їх описати; у конструкціях же з кількома внутрішніми рівнями членування цього практично зробити неможливо. Тому варто обмежитись передусім трикомпонентними СБР, визначивши в них центральні типи семантико-синтаксичних відношень на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування.

Значна диференціація семантико-синтаксичних відношень зумовила те, що серед них немає загальних відношень, властивих усім моделям СБР; в ускладнених складних реченнях на різних рівнях членування спостерігається контамінація таких відношень, хоча немає і не може бути семантико-синтаксичних відношень, що реалізувалися б як зовнішні чи внутрішні у всіх моделях СБР.

Отже, регулярно використовуються на зовнішньому рівні членування такі семантико-синтаксичні відношення: 1) зіставно-протиставні; 2) темпоральні; 3) причиново-наслідкові (у реченнях з домінуючим сурядним зв'язком); 4) означальні; 5) об'єктні; 6) обумовленості (з п'ятьма різновидами: умови, причини, мети, наслідку, допусту); 7) часові, 8) порівняльні; 9) просторові (у реченнях з домінуючим підрядним зв'язком). Центральними на внутрішньому рівні членування є об'єктні і означальні відношення, які за регулярністю використання значно перевищують усі інші типи семантико-синтаксичних відношень. Таким чином, ядро ієрархічних семантико-синтаксичних відношень у СБР складають вісімнадцять відношень (дев'ять зовнішніх у поєднанні з двома внутрішніми).

Домінуючі зовнішні зіставно-протиставні, темпоральні, причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення, властиві реченням з основним сурядним зв'язком, реалізуються в моде-

лях з сурядністю і підрядністю та багатокомпонентною сурядністю. Напр.: «Кулемет зробив паузу, /і тоді залунали автомати наших розвідників, що лишилися позад нас» (І. Багмут); «Це було порушення дисципліни, наказу, /але ж Василь, либонь, і не знав, що таке наказ» (Ю. Мушкетик); «Платон подумав про те, що зараз зустрінеється із Веславою і Дмитром, /і серце його пришвидшено забилося» (П. Гуріненко). У наведених структурах реалізуються такі ієрархічні семантико-синтаксичні відношення: темпоральні—означальні, зіставно-протиставні—об'єктні, причиново-наслідкові—об'єктні.

Домінуючі зовнішні відношення обумовленості, означальні, об'єктні, часові, порівняльні, просторові, властиві реченням з основним підрядним зв'язком, реалізуються в усіх моделях із складнопідрядною структурною основою, передусім у центральних (із послідовною підрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з однорідною супідрядністю), хоча, якщо урахувати співвідносність центральних зовнішніх і центральних внутрішніх семантико-синтаксичних відношень, то окремі моделі (зокрема, з однорідною супідрядністю) залишаються за межами виділеного нами ядра, що включає 18 основних ієрархічних семантико-синтаксичних відношень. Розглянемо приклади: 1. «Було ухвалено, /що на електрику мають право лише ті колгоспники, котрі виробили мінімум трудоднів» (М. Чабанівський). 2. «Ніколи ще у військовому одязі не бачив його, /хоч знав і раніш, що служив він з п'ятнадцятого року, після школи прапорщиків, офіцером на фронті» (А. Головка). 3. «Сірий холодний день без сонця тільки позначився, /коли ми перейшли глибокий яр і присіли під горбом, за яким лежав хутір» (І. Багмут). 4. «Місто причаїлося, принишкло, /наче молодий ліс перед наближенням бурі, яка невідворотно песе на своїх чорних, закошланих хмарах-крилах люту з градом, батоги вогнистих блискавиць, оглушливий грім» (П. Гуріненко). 5. «Тиша не один раз повертався в думках додому, /де залишив дружину з немовлям, запевнивши її, що за тиждень-два повернеться» (П. Панч). У наведених СБР'наєвні такі ієрархічні семантико-синтаксичні відношення: у першому—об'єктні—означальні, у другому—обумовленості (допустові)—об'єктні, у третьому—часові-означальні, у четвертому—порівняльні-означальні, у п'ятому—просторові-об'єктні.

У конструкціях з однорідною супідрядністю, що являють собою одну з центральних моделей СБР, на внутрішніх рівнях виявляються семантико-синтаксичні відношення, що не входять до розряду центральних (темпоральні, зіставно-протиставні та ін.). Тому дана модель залишається за межами центральних ієрархічних семантико-синтаксичних відношень в СБР.

Таким чином, більшість складних ускладнених речень сучасної української мови мають багатомірну структуру, харак-

теризуються зовнішніми і внутрішніми синтаксичними зв'язками і семантико-синтаксичними відношеннями. Якщо ієрархічних синтаксичних зв'язків, що охоплюють усі складні багатокomпонентні речення, усього шість, то семантико-синтаксичних відношень дуже багато. Ядро становлять 18 основних ієрархічних семантико-синтаксичних відношень.

¹ Шульжук К. Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові. К., 1986. С. 57—58. ² Овсянко-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1912. С. 300. ³ Уханов Г. П. Конструкции последовательного подчинения как комплексные структуры // Переходность в системе сложного предложения современного русского языка. Казань, 1982. С. 75—92. ⁴ Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. Х., 1979. С. 11—24. ⁵ Кучеренко І. К. Складні речення з сурядністю і підрядністю // Укр. мова і література в шк. 1973. № 11. С. 27—33. ⁶ Русская грамматика: В 2 т. М., 1980. Т. 1. С. 540. ⁷ Там же. С. 446, 539, 616. ⁸ Вихованець І. Р. Співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983. С. 144—147.

Надійшла до редколегії 05.03.88

ІСТОРІЯ МОВИ, ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

В. Й. ГОРОбЕЦЬ, канд. філол. наук,

Київ. ун-т

ЗАГАЛЬНА КАНЦЕЛЯРСЬКА ДОКУМЕНТАЦІЯ XVIII ст.

У складі актової документалістики XVIII ст. виділяється цілісний масив пам'яток, тісно пов'язаних зі сферою діяльності канцеляристів і канцелярій різного профілю, власне, з діловодством.

Офіційні актові папери поруч із приватними документами в особових справах (прототипами сучасних автобіографій, заяв та ін.) складалися за визначеною формою і часто за участю представників козацького писарського штату, а також секретарів, возних та інших службових осіб з органів міського управління і шляхетських судів.

У розглядуваному колі джерел належить чимало дослідити на терені історичної стилістики: пасамперед у композиції документа важливо з'ясувати співвідношення та еволюцію складових його частин упродовж століть; серед типових і специфічних ознак формуляра заслуговує на увагу аналіз стабільних і змінних, власних і запозичених чи новостворених у процесі інтеграції елементів. Жанрова атрибуція поліфункціональних різновидів документів (допесення, лист, опис) передбачає врахування змістового спрямування акта і тих диференційних ознак, які пов'язані з поступовим удосконаленням мовно-виразових засобів, з проблемою наступності в розвитку ділового стилю, культурою діловодства. При ретроспективному ознайомленні з актом важливо виявити перспективні елементи в структурі при зміні формуляра, не оминаючи і таких компонентів реквізиту, як відмітка про узгодження, гриф, печатка тощо. Завдання наступних студій полягає в монографічному вивчен-

ні певного жанрового різновиду документа у повному обсязі його протографів і типів.

Загальна канцелярська документація XVIII ст. може бути поділена на персонально-ділову, довідково-інвентарну та реєстраційну. Вивчення оригінальних матеріалів із фондів ЦНБ АН УРСР, ЦДІА УРСР, архіву м. Києва дає підстави твердити, що, незважаючи на нерівномірність у становленні форми окремих розрядів документів, уже в середині XVIII ст. заповнюються основні клітини у всіх зазначених вище функціонально-стильових підгрупах. 70-ті роки XVIII ст. ознаменувалися далшим розвитком їх формуляра за рахунок усунення оповідних елементів, виникненням самостійних додатків, які поступово відособлювалися від загального тексту.

У складі персонально-ділової документації виявлено супровідні листи, описи документів, заяви про прийом на службу (роботу) і своєрідні автобіографії. Супровідний лист («лист», «доношение») як службовий документ у початковій мовній формі містив офіційне звернення автора до адресата (із зазначенням титула й чину без будь-яких суб'єктивних моментів у викладі), а в основній частині — короткий виклад одержаного запиту та констатацію про вчинені дії (пересилку зазначених документів, слідство та ін.), і завершується розгорнутим підписом із субординаційною прикладкою.

Складання опису персональної справи завжди було прерогативою канцеляристів. Описи велися як на судові справи (частіше кримінальні), так і цивільно-службові (у зв'язку з просуванням у чині, обранням на посаду в «правление», «колегію» тощо). Завдяки доданим до справ описам не могла згубитися у віках перелічена й оправлена при них документація. Описи складалися у зв'язку з представленням канцеляристом чи судовим писарем справи членам правління та суду перед її заслуховуванням, а також з метою передачі її до іншої інстанції для остаточного рішення. Спостереження свідчать, що в процесі еволюції формуляра медіальна (середня) інтерпункція тексту поступово зміщується до самостійної вертикальної графі (ліворуч), яку пересікає горизонтальна графа зі словом «звання» (назви). З мовного боку важливою з погляду перспективи є заміна помітки «число дѣла» у вертикальній графі номером (N), що вказував на порядок розташування документів у справі. Взагалі ж рамка в заголовку — стандартна, типова для відомостей, інвентарних описів та протоколів XVIII ст. У переліку документів зазначається автентичність найважливіших справ, їх номер, дати, кількість аркушів, розмір паперу. Опис завершується розгорнутим підписом укладача (канцеляриста, писаря). Можна констатувати, що уже в першій половині XVIII ст. описи документів дуже подібні до сучасних, і становлення їх типової форми не викликає сумніву.

Складнішим видається питання про час відособлення у самостійний жанр такого різновиду документа, як заява про прийняття на службу (роботу). Зауважимо, що в цей період будь-яка заява іменувалася «доношение». Перші зразки заяв про прийняття на

службу зустрічаються в 70-ті роки XVIII ст.: отже, припадають на час поновлення на Україні земських і підкоморських судів. Чи практикувалися вони раніше, і зокрема в інших сферах, крім канцелярської? Сказати важко. Оскільки прохання про прийняття на службу в канцелярію фактично було не чим іншим, як клопотанням, ходатайством, заява часто означувалася словосполученням «покорное доношение». Щодо стислості цей документ наближався до тодішнього «рапорта». На відміну від звичайних донесень, заява містила частіше дві клаузули в основній частині. Формули початкової клаузули наводять відомості про попередню роботу (місце служби, вид роботи, ставлення до обов'язків та ін.): «Пред симъ находился я нижайший при сотенной Батуринской канцелярии в писменныхъ дѣлъ; исправляя оные порядочно чрезъ несколько годъ...» (Центр. держ. іст. арх. (Далі: ЦДІА) Ф. 797, оп. 2, спр. 2). Формули заключної клаузули містять бажання автора працювати в певній канцелярії, його клопотання про прийняття на відповідну службу: «А желаю быть в судъ земскомъ повѣту Батуринского; Того ради оного суда земского повѣту Батуринского покорно прошу о принятии мене к дѣламъ писменнымъ учинить милостивое опредѣление» (ЦДІА. Ф. 797, оп. 2, спр. 2).

Зустрічаються заяви і без початкової клаузули. І все ж таки ця клаузула не випадкова, адже в другій половині XVIII ст. при прийнятті на адміністративну і канцелярську службу, підвищенні в чині необхідно була та й видавалася з попереднього місця служби характеристика («атестат»)

Для одержання характеристики потрібна була заява від імені того, хто звільнявся зі служби. Формули початкового й заключного протоколів у ній стандартні: адресат, заголовок (угорі), розгорнутий підпис адресанта із зазначенням соціального стану, чину, місця проживання, служби (внизу, справа), рік, дата (число, місяць) — там же, зліва. Нижче на заяві (після інтервала) знаходимо текст резолюції («определение») про задоволення прохання, тобто прийняття пред'явника її на службу: «1765 года мая «6» (д) записавъ о(т)дать в повѣте, а показаного просителя Гриценка к писменнымъ дѣламъ принять по надобности к онимъ» (ЦДІА. Ф. 797, оп. 2, спр. 2, арк. 14).

В особовій справі колодників знаходимо на початку XVIII ст. «сказку» — своєрідну біографію, записану канцеляристом чи судовим писарем під час слідства. У середині XVIII ст. «сказка» у вигляді послужного списку додавалася за підписом автора до документів при просуванні в якому-небудь чині чи одержанні іншої винагороди за службу (мастка, іменної пенсії). «Сказки» такого типу лягали в основу «атестата» — службової характеристики. Якщо в «сказках» колодників основна увага звертається на з'ясування соціального походження затриманої особи, місця народження, зміни місця проживання і роботи до арешту, то послужні списки містили дані про навчання і службу до моменту складання їх автором. Відомості про територіальне переміщення, виїзд за кордон визначаються контекстуально (у вигляді атрибутивних прикладок).

Виклад ведеться звичайно у формі першої чи третьої особи з виділенням чітких хронологічних періодів у діяльності автора, а також із зазначенням найважливіших подій. Саме тому «сказки» є важливим джерелом для вивчення соціальної психології, а також для відтворення цілісної картини про участь різних суспільних верств у походах, повстаннях, відношення до проблеми війни і миру, про розвиток вітчизняної культури й освіти. Як прототип сучасних біографій «сказка» вже на початку 50-х років XVIII ст. вилилася у самостійний жанр актової документації. Спеціалізація слова «сказка» саме в цьому значенні спричинилася до заміни його назвами «повість» та «свидѣтельство» (коли мова заходила про такі документи, як свідчення, свідцтво на судовому процесі).

Фонд довідково-інвентарної документації окреслюється такими жанровими різновидами актів, як протокол, виписка, інвентарний опис. Протокольний жанр в історичному плані ще не досліджено, не яким залишається й питання про межі, а отже, й критерії відбору з корпусу актових книг прототипів сучасних протоколів. Протоколом називався приклеєний до звітку манускрипту аркуш, в якому помічена дата й підпис писаря чи власника паперу (на початку XVIII ст. уживається на означення будь-якої актової книги, в тому числі й реєстрів, а також різних записних книг і навіть приватних щоденників). І все-таки факт закріплення назви *протокол* за самостійним жанровим різновидом актів, які складалися в стінах адміністративно-військових, судових та різних економічно-господарських канцелярій XVIII ст., — не викликає сумніву. Показовим видається формуляр протоколів полкових канцелярій середини XVIII ст. Характерною стильовою ознакою адміністративного протоколу був чіткий поділ основної частини на констатуючу і резолюційну, що здійснювався за допомогою відповідних формул-кліше, виділених на письмі виразним (високим) шрифтом: *слушано* — *опредѣлено* (дещо пізніше: *слушали* — *опредѣлили*, *слушали* — *приговорили*, *слушали* — *приказали*). Те ж саме можна спостерігати, перекладаючи й судові протоколи, проте останні, як правило, містили детальний запис самого ходу засідання суду. З документальною точністю тут викладено кожен виступ, писемні свідчення, пояснення спірних сторін, а в резолюційній частині наведено дослівні посилання на відповідні статті діючих правових кодексів. Формула *опредѣлено* тут, звичайно, заміщається юридичною — *приговорили* (від «приговор») чи *приказали* (у 70-ті роки, не без впливу протокольного стилю Малоросійської колегії). Отже, за змістом та структурними ознаками судові протоколи у своїй основній частині зближуються з «декретами». Проте такі стилістичні ознаки у формулярі, як номер із цифровою позначкою (зліва у вертикальній графі), коротке заголовне позначення справи у верхній горизонтальній графі за допомогою формули «по дѣлу...» (своєрідна «шапка»), дають підстави зараховувати ці папери до протокольних актів. Наведені нами диференційні ознаки у ранніх адміністративних протоколах часом відсутні, однак у виписках із протоколів центральних канцелярій (зокрема, І Малоросійської колегії) така

важлива деталь, як вказівка на порядковий номер, зберігається послідовно. З посиленням стандартизації рукописних документів у 60—70-ті роки XVIII ст., викликаной спрощенням їх за рахунок усунення зайвої інформації, отже, й скороченням самого тексту, у формулярі протоколів поступово закріплюються основні структурні компоненти і визначальні формули.

Група документів, відомих під назвою «выписка» (арх. «выпись», «экстракт»), неоднорідна. У ній можна виділити три основні різновиди: актовані документи (власне урядові копії), виписки з протоколу та витяги із текстів документів (оригіналів). Як відомо, у давньоруський період вихідний термін «выпись» означав оригінальний акт («грамоту», «пам'ять», «запись»). Згодом (у XVII—XVIII ст.) так іменуються копії актів, занесених в офіційні книги (магістратські, ратушні, полкові та ін.). Йдеться передусім про акти купівлі-продажу, які затверджувалися в присутності властей і дослівно заносилися в актові книги з видачею відповідної копії.

Актування документів (у тому числі й офіційних листів, указів тощо) приватною особою надавало їм юридичної сили, забезпечувало надійними аргументами на випадок пред'явлення раптового позову в суд. Тому виписки у XVIII ст. прирівнювалися фактично до оригіналів. Серед обов'язкових нотаріальних елементів у формулярі даного роду копій слід відзначити наявність початкового протоколу, який включає назву документа («выпись» — у середині XVIII ст. замінюється похідним «выписка»), дату і формулу мотивуючої частини, де міститься прохання адресанта актувати документ з видачею йому копії. У заключному протоколі, крім загальних вказівок на наявність печатки («мѣсто печати», «мѣсто печати ратушной» та ін.) та розгорнутих підписів офіційних осіб, знаходимо помітки про звірення з оригіналом, здійснене уповноваженою особою: «С подлѣннымъ свидѣтельствовалъ значковий товаришъ Івань Ідершемъ» (Центральна наукова бібліотека АН УРСР (Далі: ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, I, 62384).

Виписки з протоколів (на постанову, указ на одержане донесення, позов та ін.) у своїй класичній формі сформувалися в середині 70-х років XVIII ст. (не без впливу діловодства Малоросійської колегії, на основі традиційних протоколів Генеральної військової та полкових канцелярій початку століття). Якщо виписки з актових книг міського управління досить традиційні і майже не відрізняються за формуляром від декрета чи іншого акта, постанови (не по суті копії справи), то виписки із протоколів органів центрального управління відзначаються лаконічністю. Їх формуляр базується на однорідних із протоколами кліше-формулах (слухали — приказали), але вони позбавлені будь-яких мовних прикладок у вступній (мотивуючій) частині. Зліва перед початковою формулою арабська цифра позначала порядковий номер розглядуваної справи.

У зв'язку з тим, що протокольні книги XVIII ст. називалися часто журналами (раніше це справді були щоденні журнали), замість сучасної назви *Виписка з протоколу* уживається словосполу-

чення *Выписка из журнала*. Виписка завершується опосередкованим зауваженням щодо автентичності підписів офіційних осіб, які приймали ухвалу по чийій-небудь справі («Подлєный подписали Семен Кочубей, Василей Гуманский» — ЦНБ АН УРСР, I, 55207; «На подлѣном тако: Семен Кочубей, Василей Гуманский, Семень Неплюевъ, Яковъ Козелскій» — I, 50778).

Третій різновид виписок, які використовувалися як додатки до рапортів і розпорядчих документів, представлені копіями, що відображають частину тексту того чи іншого документа. Даний витяг з тексту за традицією іменується *екстрактъ*, або теж *выписка* (з XVIII ст.). Витяги містили статистичні дані, числові зведення, перенесені з планів (розкладок) різних економічних відомостей, ревізій тощо. Очевидно, тому вони мають спільну (дуже подібну) заголовну рамку і відрізняються від відомостей за назвою та фрагментарністю. Одна з виписок, складена в полковій канцелярії на ім'я козака сотні, підтверджує його соціально-політичне становище на основі минулої ревізії (ЦНБ АН УРСР, I, 51410). Розглядуваний документ виразно відрізняється від інших, формуляр його багато де в чому схожий з випискою з протоколу, проте за змістовим спрямуванням та викладом він фактично видозмінюється у протип майбутньої довідки.

Самостійну групу в складі персонально-ділової документації утворюють описи рухомого і нерухомого майна тієї чи іншої особи у зв'язку з його смертю та продажем господарства власника з молотка та ін. Прості перелікові описи мають звичайну заголовну рамку над основною текстовою частиною, в якій наявна внутрішня предметно-тематична рубрикація. Завершується опис підписом офіційної особи (атамана чи іншої уповноваженої особи). Оцінні описи ускладнені статистичними даними і підрахунками, отже, за формуляром нагадують певні розряди відомостей.

Основу загальної канцелярської документації утворюють, звичайно, книги для запису вхідних та вихідних паперів — «реєстри» чи «регистры». Формуляр цих документів істотно не відрізняється від сучасних облікових книг-реєстрів.

Насичення інформацією документів загального канцелярського фонду залежить від багатьох чинників і насамперед від суспільної ваги порушених проблем. Проте вивчення кожного різновиду проливає світло на чимало питань історії (з'ясування функції управлінських ланок, історії діловодства, проблеми законодавства та існуюча судова практика, зіставне вивчення побуту козацьких нізів і старшини та багато інших). Описи, наявні в особових справах, допомагають вивчити номенклатуру, формуляр, термінологію наведених документів. Системне вивчення заяв про прийом на службу, зокрема, поданих від канцеляристів, допомагає через призму індивідуального досвіду зрозуміти умови становлення різних шкіл письма і діловодства на Україні, вплив визначальних стилів на загальний розвиток ділової мови і грамотності населення.

У виписках відображені такі явища дійсності, як взяття підписки при врученні указу та його обнародуванні («І войтъ слободи

Еленки с товарищи в слушаніи и въ исполненіи того указа по(д)писались» — ЦНБ АН УРСР, I, 55861), про тимчасове накладення арешту на майно, землю на випадок несплати боргу кредиторів, про юридичне значення «рубежей» (зарубок на деревах).

Чимало виписок знайомлять нас з елементами звичаєвого права при проведенні слідства (здійснення перед арештом «труса всеєю громадою», «прилюдне») і з таким перехідним явищем, як врахування думки громади при винесенні такого покарання, як довічне вигнання за межі населеного пункту особи у зв'язку з моральною розпустою та іншими проступками («дается на волю громади Лесконозской если будетъ возможно или нѣтъ жити оному въ Лесконогахъ» — ЦНБ АН УРСР, I, 50939).

«Краткій екстрактъ 1756 г.» містить цінні дані про місце і час (дні) проведення ярмарків та базарів у десяти малоросійських полках. Врахування традицій у цьому питанні безумовно має значення і в наш бурхливий час розвитку народного господарства країни.

На особливу увагу заслуговують протоколи та надвірні описи. Важливим для історії є факт, що слідчі матеріали заносилися до книг земських судів лише після прийняття постанови на засіданні суду. Для вивчення діловодства на місцях не менш цікавим є свідчення про практику використання полкових писарів замість сотенних, після погодження з відповідною (вищою) інстанцією, оскільки «въ переписке имѣющихся тамъ дѣлъ може(т) воспослѣдова(т) остановка» (ЦНБ АН УРСР, I, 51127).

Цінним джерелом для вивчення права й побуту населення Лівобережжя є «Протоколи Полтавського полкового суду 1747—1757 рр.» (ЦНБ АН УРСР, I, 62656—62658). У кримінальних справах фіксуються дані про лілги, які поширювалися на підсудних жінок — вагітних і породіль, про публічне покарання убивць, яких прив'язували воловодом до труни при проводах жертви в останню путь. Непроста родинна драма, пов'язана з необачним чи свідомим убивством дружиною власного чоловіка, який піддався всевладній силі зеленого змія, описана настільки пластично, що протокол-звинувачення виливається у повість про трагічну долю козака. Для вивчення побуту велике значення, на наш погляд, мають інвентарні описи господарства, двора, що склалися при посмертному арешті, наприклад, в «Описании оставшейся по умершей глжи полковниковой Переяславской Парасковіи Василиевни Сулиминой, всякой наличности» перед нашим зором постає полковничий двір з будинком, заставленим посудом, різноманітними предметами побуту і живністю, як це було за життя господаря, що має неперехідне значення для історії культури східних слов'ян, вивчення лексики української мови. В одній із кімнат багатокімнатного будинку серед символічних прикрас та картин засвідчені (у прихожій), крім образів, «кунштъ папѣрній о побѣдѣ Шведской» (тобто на честь перемоги під Полтавою в 1709 р. — В. Г.), «картина Хмельницкого», «картина запорожца на стѣнѣ» (ЦНБ АН УРСР, арк. I, 56524), а «в пятой средней комнатѣ», «шафа з двойними за

стекломъ дверцами по(д) печатю и замкомъ. В ней фрустало: графѣновъ болшихъ десять, графѣновъ мали(х) двадцять пя(т)» (ЦНБ АН УРСР, I, 38). Вражає сучасника велика кількість ікон (лише в одній «шестой комнатѣ» їх нараховується на стінах 15). Очевидно, у багатих старшинських домах це була ознака багатства і соціальної впливовості, адже не хто інший, як старшина часто виступала фундатором церковів, замовляла коштовні образи і дарувала їх на церковні храми.

З мовного боку документи загальноканцелярського фонду досить строкаті. Найбільш лаконічні з них (заяви, виписки з протоколів центральних установ) формалізовані настільки, що здається, немовби суцільний текст їх побудований на основі одних незграбних штампів-кліше. Документи з довгою оповідною частиною (виписки та протоколи полкових канцелярій, ратуш та ін.) більше розкуті у виборі засобів вираження. Точний виклад у них фактів, подій і окремих деталей при розслідуванні будь-якої справи і судовому спорі обох сторін, звинуваченого та свідків, спричинилося до невимушеного використання живої народної мови, що дуже яскраво відображено у Протоколах Полтавського полкового суду. Іноді доводиться говорити не просто про окремі елементи (лексичні, фонетичні, фразеологічні), а в цілому — про словосполучення на рівні речення, які становлять органічну єдність у зв'язному тексті. Напр.: «до сердца снѣгъ клалъ» (ЦНБ АН УРСР, I, 62657, прот. 19, арк. 4); «дыхал легше, толко ничего не говорил» (там же); «лежалъ в сѣняхъ зъ годину» (там же); «вбѣгъ въ дворъ, кынувся на ни(х)» (там же, арк. 3); «двое дѣтей близнят родила» (там же, арк. 2 зв.); «нѣкому въ окно зъ хати свѣтла не подавала, попелъ чрезъ хатній порогъ... выпхнул и(з) сѣней» (там же, арк. 3); «А походивши надворъ й знову в хату стогнуци увойшол» (там же). Народні слова в українській огласовці («божевѣлній» — там же, арк. 3; «волѣкъ за собою» — там же, арк. 2, «тягъ» — там же, «звѣнши» — там же та ін.), фразеологія («Нинѣ впути» — ЦНБ АН УРСР, I, 62657, 3 зв., «врати би его матер убивъ» — там же, арк. 4, «богъ тебѣ на помощ» — там же, 4 зв., «иди себѣ» — там же), у тому числі прислів'я («влѣзъ же в чужую солому да и шелести(т)» — там же, 4 4 зв.) — все це надає колоритності найбільше збідненим, здавалося б, у мовно-експресивних засобах протокольних документах. До протоколів та описів проникає діалектне мовлення («влягома час, коли лягають спати», «стулець», «ряма», «гурок» — ЦНБ АН УРСР, I, 56524).

Описи — цінне джерело для вивчення термінологіки у виробничо-побутовій сфері: «сортъ» (ЦДІА, Ф. 66, оп. I, спр. 29), «сошниковъ два, свердел одинъ, долото одно»; «угластое крѣсло», «столець складаній», «пугряній замокъ в дверяхъ», «чарок з ушками и безъ ушокъ одина(д)ця(т)», «сапъ желѣзнихъ з довгими держаками сѣмъ», «лопоть желѣзнихъ двѣ, заступовъ два, стругъ и коса одна», «теслиця одна, кривень лопатень еденъ, что дѣлають колеса», «витушокъ десятъ», «мука петліована» (ЦНБ АН УРСР, I, 56524).

Акцентуючи увагу на народній мові, не можна ігнорувати і зна-

чення книжної лексики для розвитку літературної мови нового часу. Йдеться про вироблену у канцеляріях адміністративну лексику і термінологію, яка виявилася необхідною у процесі економного, стислого висловлення думки. Напр.: «листь закритий» — ЦНБ АН УРСР, I, 62384, арк. I, «приналежний» — там же; «сторонь потребоючой» — там же, «обовязок» — там же, «претенсії» — там же та ін. Для вивчення подібного лексичного шару в однаковій мірі корисним видаються як документи, написані живою народною мовою, так і переважно канцелярським стилем.

Надійшла до редколегії 27.03.88

М. Г. ЖЕЛЕЗНЯК, мол. наук. співроб.,
Ін-т мовознавства АН УРСР

СКЛАДНІ ПРИЙМЕННИКИ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Складні прийменники є чи не у всіх слов'янських мовах, та, мабуть, саме в українській вони характеризуються як найбільшим кількісним складом¹, так і широкими можливостями у вираженні відношень, що існують між предметами та явищами дійсності. Цю особливість помітили мовознавці давно. Так, В. Сімович, підкреслюючи це явище української мови, зазначав, що складні прийменники сприяють повнішому і тоншому вираженню думки².

Складні прийменники української мови споріднені з первинними, що корелюють з дієслівними префіксами, і є порівняно пізнішими утвореннями. Дослідники історії української мови сходяться на думці, що переважна більшість складних прийменників сучасної української мови постанала в історичний період.

Не лише історія, а й сучасний стан функціонування складних прийменників, зокрема в окремих діалектних зонах, залишається об'єктом постійної уваги; говірки досі зберігають багато специфічного як у складі, структурі, так і в функціонуванні прийменників. Останнє через високу частотність прийменників нерідко творить відчутну специфіку «обличчя» говірки. Так, у східнополіських говірках система первинних прийменників, елементами якої є прості й складні прийменники, є закритою. Залишаючись кількісно відносно сталою, система первинних прийменників розвивається по лінії розширення валентності своїх одиниць.

Складні прийменники (інша назва — префіксовані³) структурно поділяються на дві групи: двокомпонентні і трикомпонентні, серед них у свою чергу окреслюється декілька підгруп залежно від першого компонента складного прийменника. Двокомпонентні прийменники виникли як наслідок поєднання двох первинних і є утвореннями першого порядку, а трикомпонентні — внаслідок поєднання первинного і складного прийменника першого порядку, вони є прийменниками другого порядку. Перші в хронологічному відношенні давніші, ніж другі. Система складних первинних при-

йменників східнополіського говору має такий вигляд (фонетичний інваріант):

Двокомпонентні			Трикомпонентні	
<i>по-</i>	<i>з-(із-)</i>	<i>інші</i>	<i>з-(із-)</i>	
поза, по-	з-за (із-за),	заза, нав, зара-	з-понад (із-по-	
над, по-	з-під (із-під),	ди *, возлі,	над), з-попід (із-	
під, по-	з-над (із-	провз, задля,	попід), з-поза	
при, попе-	над), з-між	проміж, супро-	(із-поза), з-поміж	
ред *, по-	(із-між) *,	тив *, услід *	(із-поміж) *, з-по-	
серед *,	з-серед		перед (із-попе-	
повз, по-	(із-серед) *		ред) *, з-посеред	
між *			(із-посеред) *	

Знаком * позначено прийменники, які тільки умовно можна віднести до первинних складних, бо їх друга частина етимологізується на ґрунті коренів та застиглих форм повнозначних слів ⁴, і є фактично невластне прийменником.

Провести розмежування власне і невластне прийменників, як зазначає Ф. Копечний, можливо тільки з великою долею умовності ⁵, підтвердженням цього є різні класифікації складних прийменників щодо їх походження в українській мові ⁶.

Складні прийменники утворювалися поєднанням не тільки двох чи трьох первинних прийменників, а й первинного прийменника й прислівника, що виступав у ролі прийменника. З діхронічного погляду між цими групами складних прийменників є істотна різниця, яка для сучасного стану мови фактично нівелюється.

Слід вказати на істотну різницю у значенні складних прийменників, зумовлену першим елементом. Прийменники, першим елементом яких виступає *по-*, керують тими ж відмінками, що й без прийменника-префікса *по-*. Прийменники, в яких першим елементом виступає *з-(із-)*, завжди керують тільки родовим відмінком, а основне семантико-синтаксичне навантаження падає на перший компонент ⁷. Якщо групу прийменників з *по-* дійсно можна назвати префіксованою (їх семантико-синтаксичне навантаження визначається другим компонентом, і сполуки їх з іменем є дублетними до конструкцій з прийменниками, тотожними їх другому компонентові), то група з початковим *з-(із-)* становить зовсім нове утворення. З діхронічного погляду вона є пізніша, ніж перша, а значення складних прийменників з початковим *з-(із-)* в більшості випадків стаюють суму значень їх компонентів. До того ж конструкції з ними не виступають дублетними до сполук з простими прийменниками, адекватними їх частинам.

Складні прийменники в українській мові передають широкий спектр відношень, але найбільш вживані вони при передачі просторових відношень. І це не випадково, бо й для первинних простих прийменників ще в пізній праслов'янський період основною функцією була просторова. Складні прийменники з початковим *по-* зде-

більшого виражають у порівнянні з простим прийменником досягнення певної точки, положення на деякій відстані чи дистрибутивність⁸. Всі вони служать для передачі локальних відношень. Східнополіські говірки в цьому плані майже не відрізняються від інших діалектів та української літературної мови⁹. Залежно від семантики дієслівного компонента словосполучення з такими прийменниками виражають статичні чи динамічні просторові відношення. Сполуки з прийменниками *понад*, *пони́д*, *поза*, *поперед*, *посеред*, *поміж* широко функціонують у мовленні населення всіх вікових категорій: *он 'панад 'хатайу ли'тайе* (Локнисте, Черн.)^{*}, *п'ройдеши 'понад 'речкой* (Галайбине, Черн.), *па'пуд мас'том там п'ройдеши* (Сядрине, Черн.), *ни 'л'із' по'перед 'бат'ка у 'пекло* (Кобища, Черн.), *у'ди 'д'ітка 'поза го'родами* (Іванків, Київ.) та ін.

Складні прийменники *пони́д*, *понад*, *поза*, *поперед*, *поміж* входять до декількох синонімічних рядів. Так, разом з прийменниками *над*, *коло*, *під*, *у*, *возлі*, *край*, *за*, *перед* та їх фонетичними варіантами ці прийменники передають у східнополіських говірках просторове значення близькості в широкому розумінні цього слова. Фактично всі складні прийменники східнополіських говірок, що виражають просторові значення, утворюють антонімічні пари, напр.: *по'пуд 'хатайу заве'лис'а 'миші* (Березна, Черн.), *па'над 'хатайу 'ластачки ли'тайут'* (Локнисте, Черн.). Варто зазначити, що прийменник-префікс *по-* дещо стирає виразне протиставлення, яке характерне для простих прийменників.

Східнополіські говірки характеризуються рядом специфічних ознак, щодо вживання складних прийменників з початковим *по-*. Так, прийменник *поміж* (*помеж*, *помиж*) разом з родовим відмінком іменника виступає синтаксичним синонімом до конструкцій з прийменником *коло*, *поруч*, *поряд*, напр.: *'помеж І'вана о'то жи'ве д'ід ста'рий* (Локнисте, Черн.), *ише у ш'кол'і си'д'і'ї 'помеж йо'го* (Тиниця, Черн.). З таким же значенням досить часто фіксується цей прийменник і в пам'ятках української мови з досліджуваної території: *м'ючи помьжъ його мешканя дворъ* (Протокул. С. 144), *вздълили част помежъ Олекся* (А. Б. С. 96). Такі конструкції не характерні для сучасної української літературної мови. Прийменник *поміж* (і його фонетичні варіанти) може виступати з орудним відмінком як синонім до конструкцій з прийменником *серед*. У такій функції він досить поширений в українській мові, знаходимо його і в досліджуваних говірках: *йак йо'го по'меж л'у'дей 'жит' з та'ким ха'рактером* (Березна, Черн.), *чу'го ти ми'шайсе по'меж йех* (Сядрине, Черн.), *по'меж гур'ками паса'дила ка'пусту* (Коротченко, Сум.) та ін. Слід звернути увагу, що в конструкціях першого типу логічний наголос падає на перший компонент складного прийменника. Вираз *живе помеж Івана* фактично означає *живе по Івановій* чи *за Івановою межею*, чи *поруч, коло цієї межі*. Очевидно,

^{*} Матеріалом для дослідження послужили записи, зроблені автором в населених пунктах Київської, Сумської та Чернігівської областей.

що цей прийменник через прислівникову стадію утворився з прийменникової конструкції *по* + іменник *межа*, що передавала просторове значення близькості одного предмета до іншого, зокрема спосіб проходження його або рух за певною межею (порівняємо сучасні часові значення прийменника *по*: «*по мені устануть інші в площіні*» (Леся Українка) — *після мене, по четвертій годині* — *після четвертої години*). Напевне, прийменник *по* в минулому був більш активним при передачі просторового значення. Що ж до конструкцій з прийменником *помеж*, що є синонімічними до конструкцій з прийменником *серед*, то просторове значення перебування чи руху всередині певного простору або між двома чи більше предметами впливає не з першого компонента (*по* — в даному випадку префікс), а з другого, на який і падає наголос. До того ж, словосполучення з цим значенням, що мають у своєму складі прийменник *поміж*, виступають синтаксичними синонімами до словосполучень з простим прийменником *між*. У першому випадку цієї синонімічності немає, отже, є підстави твердити, що маємо складний прийменник, який утворився шляхом префіксації невластивого прийменника *між*. Із усього сказаного можна зробити висновок, що для східнополіських говірок характерні два складні прийменники: *помеж*, що генетично пов'язаний з конструкцією *по межі* (звертаємо увагу на збереження у прийменнику кореневого *е*) і прийменника *поміж*, що утворився шляхом поєднання прийменника-префікса *по* та невластивого прийменника *між*. На користь самостійності цих двох прийменників говорить не тільки різниця в їх значенні, а й наявність у кожного з них перелевантних синонімічних рядів і антонімічних пар.

У східнополіських говірках зафіксований складний прийменник *промеж*, що виступає в синонімічних конструкціях до конструкцій з прийменниками *серед*, *посеред*, *між*, *всередині*, *у*. У досліджуваних говірках цей прийменник вживається спорадично, напр.: *про'м'іж со'бою ці д'і'ла р'і'шайут'* (Волокитине, Сум.), *про'между чала'векам і 'женкайу що 'т'і'лки не бу'ва'є* (Березна, Черн.). Засвідчуються такі конструкції і в пам'ятках української мови: *сродком промежъ себе зданнимъ* (Протокул. С. 160) та ін. Невисокою частотою вживання у східнополіських говірках характеризується й конструкція із складним прийменником *попри*, напр.: *'нашо 'попри 'саму 'межу поса'диш'* (Власівка, Черн.). Цей прийменник у більшій мірі притаманний говіркам південно-західного наріччя української мови¹⁰.

Чимало просторових відношень і їх нюансів передають у східнополіських говірках конструкції з прийменниками, першим компонентом яких є прийменник *з* (із): *'із-за у'є'ла ма'шина 'вискачила* (Жовтневе, Черн.), *он з'-паза 'хати вигл'а'да'є* (Березна, Черн.), *з-пуд Чер'нигова вен* (Петрове, Черн.), *з-на'перед 'воза 'вискачид'* (Чорногірці, Черн.), *з-пуд 'Пал'чикид' йа завер'ну' по'їз Голо'вен'ки* (Галайбине, Черн.), *з-по'пуд 'хати ви'лазит' ота'кенна* (Любарці, Київ.) та ін.

На основі просторового значення розвинулося ряд інших значень. Зокрема у східнополіських говірках майже не фіксуємо конструкцій з прийменниками *з-між*, *з-поміж*, *з-серед*, *з-посеред* із просторовим значенням, тоді як досить широко вони вживаються при передачі значення виділення якогось предмета чи істоти з групи подібних: *він з-по'між їх дак 'самий самоста'пател'ний* (Тяниця Черн.), *ну ку'го 'можно 'вид'ілит' з-'серед їх* (Лікнисте Черн.). Такі конструкції характерні і для пам'яток ділової та народнорозмовної мови з досліджуваної території: *коней двое гнвдихъ з стайны выведено, зъ-межи которыхъ одного коня* (Протокул. С. 130). Відзначимо, що просторове значення прийменникової конструкції з одним і тим же прийменником має цілий ряд конкретних виявів, залежно від семантики дієслівного та іменного компонентів словосполучення, напр.: *о 'цей з-пуд зим'л'і дас'тане* (Березна, Черн.) і *пудни'майец:'а с-пуд за'бора* (Березна, Черн.).

У досліджуваних говірках широко побутує прийменник *позз*, що утворився поєднанням двох простих прийменників *по* та *уз*. Останній не зустрічається в східнополіських говірках самостійно, він, як зазначають дослідники, є фонетичним варіантом давньоруського прийменника *воз* (ѡ) ¹¹. Конструкції з прийменником *позз* передають положення чи переміщення по лінії поруч іншого предмета. Очевидно, це значення — результат поєднання значень двох простих прийменників: *по* та *уз*, бо співвідносний префікс прийменникові *уз* означає крайню частину в якомусь просторі ¹². Залежно від семантики дієслівного компонента словосполучення з прийменником *позз* бувають синонімічними до сполук з прийменником *мимо* чи сполук з прийменниками *коло*, *біля*, *поряд*, *поруч*. З подібною функцією у словосполученні виступає і прийменник *проз*, напр.: *поїз 'хату прои'ла і не заи'ла* (Буда, Черн.), *пала'жи поїз 'лежен'* (Березна, Черн.), *поїз мала'дуйу 'сад'ат' 'дружку* (Коротченко, Сум.), *проз двіер 'ходить' наш* (Сядрине, Черн.). Конструкція з прийменником *позз*, що передає переміщення по лінії поруч іншого предмета, домінує не тільки у східнополіських говірках української мови, а й у контактних білоруських говірках (ДАБМ). Функціонування цього прийменника зі знахідним відмінком П. Расторгуєв відносить до особливостей так званого «сіверсько-білоруського» говору ¹³, що охоплює північно-східну частину історичної Чернігівщини. Відомі конструкції з цим прийменником і частині південноросійських говірок, особливо широко вживаються вони в говірках, що межують з українськими та білоруськими говірками ¹⁴. Зауважимо, що ряд складних прийменників характерний як для південноросійського наріччя, так і для частини говірок північноросійського наріччя ¹⁵, але прийменник *позз* фіксують дослідники лише в південноросійських говірках. Отже, можна окреслити ареал поширення даного прийменника, центр якого локалізується в українських говірках.

Значення динамічних просторових відношень, а саме — рух слідом за рухомим предметом — у східнополіських говірках пере-

дається конструкціями з дублетним прийменником *заза*. Характерною особливістю таких конструкцій є вираження їх іменної частини формами непрямих відмінків особового займенника *я*, напр.: *попохо'диў віен 'заза м'нойу* (Локписте, Черн.), *шче 'заза м'нойу напa'бігаєє* (Березна, Черн.). Функціонування цього прийменника в мовленні людей похилого віку і головним чином його низька валентність щодо сполучуваності з дієслівним та іменним компонентом є свідченням його архаїчності. Проте це може бути якесь секундарне утворення, не актуальне в плані семантики чи надлишкове в репертуарі. Зазначимо, що дублетні прийменники відомі й іншим слов'янським мовам, зустрічаються вони в етнографічних та фольклорних записах.

З семантичного погляду найближчі до просторових відношень — часові відношення, бо поняття часу і простору взаємопов'язані. Часові відношення у досліджуваних говірках передає складний прийменник *посеред* у поєднанні з іменниками з темпоральним значенням, напр.: *день, ніч, тиждень, рік, місяць* з назвами пір року: *по'серед 'тижн'а при'їїхаї да'дому* (Березна, Черн.), *цей п'разник йак'раз по'серед 'л'їта* (Мрин, Черн.), *що не'ма дру'гого уре'м'а, шо по'серед 'ночи йди'те* (Клишки, Сум.) та ін. Найближчим синонімом даної конструкції виступають сполуки з прийменником *серед*, а також з прийменником *в* (*у*), хоч останні позбавлені можливості диференціювати певне часове поняття на дві однакові частини, як це роблять перші, а вказують на час як левний проміжок континууму, перші ж — ще й на точку початку поширення тієї чи іншої дії, напр.: *хто ж у та'ку глу'хуїу нич 'ходить* (Волокитине, Сум.), *раз у 'тижден' 'можно* (Березна, Черн.), *'серед най'чал'ного 'году заб'раласє і мах'нула* (Сядрине, Черн.), *'йакас' памйа-'тайу по'серед зи'ми* (Батурин, Черн.) та ін. Часові відношення у східнополіських говірках передаються і сполукою з прийменником *понад*. Особливо часто фіксується поєднання цього прийменника з лексемою *вечір*: *ка'рови па'над 'вечир 'добре припа'даїут' да 'наши* (Чорногірці, Черн.), *'йакас'по 'над 'вечір при 'ходить 'бат'ко з вій'ни* (Батурин, Черн.), *бу'ло уже па'над 'вечиром йак ва'на заї'ла* (Петрове, Черн.) та ін. Ця конструкція, як і синонімічні до неї з прийменниками *над*, *під*, *перед*, означає час, близький до вечора. У даному випадку семантика конструкцій з прийменником *понад* змінилася на протилежну, напр.: *понад вечір і понад годину, понад рік і понад годину, понад лісом і понад водою* тощо. Усталеною структурно й семантично є конструкція з прийменником *супроти* та іменником *ніч*, яка поряд з конструкцією *проти ночі*, зустрічається у східнополіських говірках.

У досліджуваних говірках значний процент причинових відношень передається конструкціями з складним прийменником *із-за*. Валентність цього прийменника при передачі каузальних відношень досить висока, він керує широким семантичним класом іменників чи їх відповідників, напр.: *'із-за сл'із і с'віту не 'бачит'* (Червоні Партизани, Черн.), *не спит' 'із-за пере'лаку ди'тина* (Клишки, Сум.), *'із-за дур'нойі голо'ви но'гам ро'бота* (Любарці, Київ.)

та ін. Найближчими синтаксичними синонімами до названої конструкції в досліджуваних говірках виступають конструкції з прийменником *через* (*керез, терез*), *від* (*од, ад*).

Широко представлені в говірках конструкції типу: *'банка з-пуд гур'ки'* (Коротченково, Сум.), *'йашчик с-пуд сна'радї'* (Олександрівка, Черн.), які умовно можна назвати генитивними. На приналежність чи зв'язок між двома предметами вказує прийменник *з-під* і простий прийменник *з*, напр.: *с'віже моло'ко з-п'ід ко'рови називаємо сиродойем* (Власівка, Черн.), *з ці'йейі сви'н'і 'добре 'буде м'н'асо* (Іванків, Київ.). Для вираження змісту причинових відношень можуть використовуватися й ряд інших складних прийменників, як-от: *за-про, за-без, задля* ¹⁶. Із названих прийменників у східнополіських говірках у конструкціях з причиновим значенням спорадично зустрічаємо прийменник *задля*. Але ці конструкції, як правило, вживаються з постійними іменними та дієслівними формами. Більш поширена конструкція з прийменником *заради*, що передає ті ж відношення: *за'ради чо'го йа 'буду ро'бит'* (Ковтунівка, Черн.), *за'ради йі'коїі 'радаст'і* (Полошки, Сум.), *хі'ба що за'ради п'разника* (Ховми, Черн.), *ти хоч би за'ради 'бат'ка те зра'би'* (Біличі, Київ.) тощо.

Дещо особно стоять конструкції з складним прийменником *наї*, що вживається лише з певними лексемами — назвами ігор: *да'вай наї карт пагу'л'айемо* (Березна, Черн.), *'ранче наї 'мурки 'д'ієти гу'ляли* (Собичів, Сум.), *наї пуд'бола га'н'айут'* (Коротченково, Сум.) та ін. Ця конструкція, як слушно зауважує А. А. Свашенко, проливає світло на спосіб творення прислівників типу *навкруги, навколо* і под., і заперечує протетичний характер приголосного *в* ¹⁷.

Серед складних прийменників, що фіксуються в східнополіських говірках, виділяємо прийменник *возлі*. Цей прийменник з родовим відмінком іменника передає просторове значення близькості і генетично пов'язаний з давнім *възль*. В північно-східних районах досліджуваної території конструкції з зазначеним прийменником виступають поруч з конструкціями з прийменником *коло* досить часто, напр.: *'возлі к'лубу у нас гу'л'айут'* (Сядрине, Черн.), *да т'рохи 'возлі ка'лодиз' а нас'тойла* (Коротченково, Сум.) та ін. Такі ж прийменникові конструкції зафіксовані і в говірках «крайнього заходу» південно-західного наріччя української мови, правда, прийменник *возлі* виступає в своїх фонетичних варіантах.

Дослідники історії української мови схильні до думки, що прийменник *возлі* в давньоруській мові виник під впливом прийменника *подъль* ¹⁸. На наш погляд, можливе й інше пояснення появи цього прийменника. Оскільки прийменник *возлі* зустрічається в пам'ятках з XI—XIII ст., саме в той час, коли фіксуються прийменники типу *въздоль, въскраи, воз верхъ* ¹⁹, які виникли шляхом поєднання первинного малопродуктивного прийменника *възъ* та ряду прислівників, що виконували прийменникову функцію, то можна припустити,² що прийменник *возлі* виник аналогічним шляхом, але поєднав два первинних прийменники *възъ* і *ль*. Аргументи

том на користь нашого припущення може бути поширеність самостійного вживання прийменника *ле* (*л'а, ли, л'е*) не тільки в українських говірках, а й в білоруських та російських (ДАБМ; СРНГ). Основне значення, що виражає цей прийменник у сполучі з іменем, — передача просторової близькості. Дослідники розглядають прийменник *ле* (*л'а, л'е, ли*) як фонетичний варіант прийменників *возлі* (*возл'а, озл'а*), *дл'а* (*гл'а, гл'е*), що зазнали спрощення. Зазначимо, що прийменник *ле* (*л'а, л'е, ли*) не тільки передає разом з іменем просторові відношення, а й використовується при означенні особи чи предмета, для яких щось робиться. З таким значенням він виступає у всіх східнослов'янських мовах (СРНГ, Слоўнік). В українській мові з цим значенням зустрічаються конструкції в східнополіських говірках і в говірках південно-західного наріччя²⁰. Звичайно розглядати в цьому випадку *ле* (*л'а, л'е, ли*) як фонетичне спрощення прийменника **дль* цілком закономірно. Тоді ж, коли *ле* виступає в конструкціях, що означають просторові відношення, навряд чи воно є фонетичним варіантом прийменника **возль*. Треба думати, що це архаїчний малопродуктивний первинний прийменник, який зберігають говірки всіх східнослов'янських мов. В українській мові — це переважно північні говірки східнополіського говору та крайні західні говірки південно-західного наріччя, в білоруській мові цей прийменник займає значну територію (Слоўнік), в російській — переважно в брянських, смоленських, красноярських говірках (СРНГ).

Контраргументом архаїчності цього прийменника може бути висунута відсутність фіксації його в пам'ятках української чи інших східнослов'янських мов, але пам'ятки тільки в деякій мірі відображають діалектні риси й до того ж, можливо, прийменник *ле* (і його фонетичні варіанти) уже в давньоруський період відзначався досить низькою валентністю та активністю. Майже всі первинні прийменники мають кореляти серед дієслівних префіксів і однокладні за будовою. Такого корелята ми не знаходимо для прийменника *л'а* (*л'е, ле, ли*), але ряд слів з початковим *ле-* (*лі-*) етимологи пояснюють як такі, що утворилися поєднанням частки *ле* (←*ль*) й іншого компоненту²¹. Тобто, формально частка ця виступає у слові префіксом, до цього додамо існування в українській мові та ряді слов'янських мов сполучників типу *але*. Все це дозволяє зробити припущення про складну структуру прийменника *возлі*, що виник шляхом поєднання двох первинних прийменників.

Таким чином, українські східнополіські говірки широко застосовують складні прийменники для вираження всього багатства відношень об'єктивної дійсності. Виділяється цілий ряд специфічних рис щодо складу, функціонування і валентності складних прийменників у східнополіських говірках. Так, складні прийменники *наў, заза* — явище, характерне виключно для цих говірок. Семантична диференціація конструкцій з прийменником *поміж* (*помеж, помиж*) у вираженні просторового значення — доказ існування двох омонімічних, генетично різних прийменників. Дещо по-іншо-

му складається, порівняно з літературною мовою та іншими говірками, структура синонімічних та антонімічних зв'язків прийменникової системи східнополіських говірок. Розгляд складних прийменників досліджуваних говірок проливає світло на шляхи поповнення складу лексико-граматичного класу прийменника, а також з'ясування ряду інших питань розвитку української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

А. Б. — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг. К., 1892. *Протокул* — Протокул до записованя справ поточних на рокъ 1690. Чернигов, 1852. *ДАМБ* — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. *Слоўнік* — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе паграніча: В 5 т. Мінск, 1980. Т. 2. *СРНГ* — Словарь русских народных говоров. Л., 1981. Вып. 17. *Київ*. — Київська область. *Сум*. — Сумська область. *Черн.* — Чернігівська область.

¹ Так, у «Нормах української літературної мови» О. Синявського (Львів, 1941, С. 227—228) нараховуємо 31 складний прийменник, а І. Р. Вихованець у монографії «Прийменникова система української мови» (К., 1980. С. 62) подає 25 таких прийменників. ² *Сімович В.* Граматика української мови. К.; Львів, 1919. С. 325. ³ *Чередниченко І. Г.* Нариси з української фразеології. К., 1952. С. 116. ⁴ *Німчук В. В.* Прийменник // Історія української мови: Морфологія. К., 1978. ⁵ *Koreňny F.* Etymologický slovník slojanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. Svazek I. Předložky. Koncové partikule. Praha, 1973. S. 5—6. ⁶ *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. К., 1980. С. 62—63; *Грищенко А. А.* Синтаксис // Украинская грамматика. К., 1986. С. 262—263. ⁷ *Мельничук О. С.* Історичний розвиток функцій і складу прийменників // Слов'янське мовознавство. К., 1961. С. 152. ⁸ *Zeška O.* Govor sela Ubjla vostočnoj Slovaki. Etudy po ukraínskej dialektologii. Praha, 1973. S. 288. ⁹ *Колодяжний А. С.* Прийменник. Х., 1960. С. 14—15; *Добощ В. І.* Методичні розробки до практичних занять з діалектного синтаксису. Ужгород, 1981. С. 16, 25, 30; *Його ж.* Синтаксис українських південнокарпатських говірок (прийменникові конструкції). Ужгород, 1981. С. 9; *Брахнов В. М.* Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської обл. // Діалектологічний бюлетень. К., 1951. Вип. 3. С. 33; *Верхратський І.* Говір батьків // 36. філол. секції НТШ. Львів, 1912. Т. 15. ¹⁰ *Тимченко Є.* Локатив в українській мові. К., 1925. С. 63. ¹¹ *Німчук В. В.* Синтаксичні функції прийменників // Історія української мови: Синтаксис. К., 1983. С. 169. ¹² *Митвіас І. Г.* Іменник // Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К., 1969. С. 35. ¹³ *Расторгуев П. А.* Северско-белорусский говор: Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров. Л., 1927. С. 131. ¹⁴ *Кузьмина И. Б., Немченко Е. В.* О некоторых синтаксических явлениях в говорах юго-западных и центральных областей к западу от Москвы // Докл. и сообщения Ин-та языкознания АН СССР. 1956. № 10. С. 125. ¹⁵ *Кузьмина И. Б., Немченко Е. В.* О различительных явлениях русских говоров в области предложно-падежных сочетаний // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1964. Т. 23. Вип. 9. С. 319. ¹⁶ *Гуенко С. Г.* Прийменник за в українських діалектах. К., 1930. С. 68. ¹⁷ *Сващенко А. А.* Особенности предлогов и предложных конструкций в говоре села Новоивановка Белопольского района Сумской обл. УССР (пункт № 486) // Совещание по Общеславянскому атласу. Ужгород. Тез. докл. М., 1973. С. 154. ¹⁸ *Німчук В. В.* Значч. праця. С. 418. ¹⁹ Там же. ²⁰ *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. Т. 5. С. 156. ²¹ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1986. Т. 2. С. 13—14; 474—487.

Надійшла до редколегії 12.04.88.

ДІАЛЕКТНІ ЗОНИ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОПОЛІСЬКОГО МАКРОАРЕАЛУ

Ряд українськополіських ізоглос характеризує Полісся як територію, по якій проходять кордони досить своєрідних діалектних протиставлень. Вартим уваги є те, що вони не відображають специфіки традиційно вицленовуваних діалектних одиниць, які, очевидно, були зумовлені східнослов'янськими союзоплемінними ареалами і в давньоруський період оформилися в західно-, правобережно- й східнополіський діалекти, а виділяють значно більші територіально-діалектні утворення *.

Найобширнішу поліську територію охоплюють ізоглоси шосткинсько-корюківсько-вишгородсько-новоград-волинсько-камінь-каширського пасма. Лексичний матеріал на північ від них (*рикáйє*, *р'іка́йєт'* «голосно кричить (про велику рогату худобу)» та *лич*, *леч*, *л'іч* «кінчик свинячого рила») має прямі відповідники, окрім слов'янських, у литовській та латиській мовах¹. Дещо своєрідні контури мають ареали, окреслені третьою в даному пасмі — путивльсько-батуринсько-борзнянсько-бобровицько-київсько-коростенсько-рокитнівсько-столинською ізоглосою. Вона корелює різні результати депалаталізації губного [m] перед [a] в слові *м'ясо*: на північ від ізоглоси *мйáсо*, *мйáса* (рідше *м'áсо*, *м'áса*) — *мн'áсо*, *мн'éсо*, зрідка *мйáсо* на південь від неї.

Ізоглоси наступного, путивльсько-корюківсько-вишгородсько-давид-городоцького пасма тісно зближуються з ізофонами акання в поліських говорах. Вони характеризуються винятковою компактністю та оформленням на базі різнорівневого мовного матеріалу, що є свідченням стабільності, стійкості й виразності діалектної межі. Пасмо розділяє досліджувану територію на два ареали, протиставляючи північ півдню, наприклад, такими лексичними дистрибутами: *коп'іт*, *коп'іт*, *коп'іто*, *коп'іт*, *кап'іт*, *кап'іт*, *кап'іт*, *кап'іт* — *ракопит*, *ракоп'іт*, *ракоп'ітен'*, *ракоп'ен'*, *ракопитиц'а*, *ракотиц'а*, *рапиц'а* «рогове утворення на кінці ноги парнокопитної тварини»; типовими опозитами *то́плєне*, *то́плине*, *то́пл'анє*, *тапл'оне* — *пáрене*, *парéне*, *парбóне* «молоко, приготовлене шляхом кип'ятіння й тривалого витримування в легкому жару». Підтвердженням стабільності аналізованого пасма є наявність у його складі не лише лексичних, а й семантичної та фонетичної ізоглос, які стосуються значень слова *мáтка* («мати» — лінгвістичний нуль при загальнополіських «внутрішній орган, у якому розвивається зародок», «плідна самка») та наголошування в слові *ску́ла* (*ску́ла* — *ску́ла*). Останнє вживається із загальнополіськими значеннями «опукла кістка черепа, що міститься між оком і верхньою щелепою», «нарив,

* Наведений у статті діалектний матеріал зібраний автором під час поліських експедицій.

виразка» та регіональними значеннями «мало (експресивно)» в північних районах лівобережного Полісся (*скула́ рабо́ти аста́лас'*) і «велике м'язове утворення» на північ від Ровно. Накладання в цій маргінальній зоні ареалу акання на ареали цілого ряду лексико-семантичних явищ підтверджує складність прояву в українсько-поліському регіоні багатьох діалектних процесів. Адже «ареал акання в українських говорах є окраїною східнослов'янського акаючого масиву, що з певними застереженнями дозволяє припустити тут можливе збереження особливостей, властивих багатьом маргінальним зонам»².

Утворюючи досить широку перехідну смугу, по обидва боки від лінії, яку умовно можна провести через Глухів — Корюківку — Остер — Іванків — Коростень — Олевськ — Дубровище, проходить п'ять ізоглос цікавих явищ, що стосуються територіальних особливостей лексики різних тематичних груп, морфологічного та фонетичного вираження окремих слів. Більш компактно групуються вони біля Корюківки, розгалужуючись на інших ділянках, однак зберігаючи при цьому єдиний напрям, часто переплітаючись і перетинаючи одна одну. Крім того, майже всі ізоглоси пасма є виразними кордонами чітко протиставлених ареалів, що виключають взаємоперехідні зони. Центральною частиною пасма проходять дві найбільш близькі ізоглоси різних мовних рівнів — фонетичного та лексичного. Вони протиставляють вимову останнього приголосного в слові, що позначає жовто-зелену гірку рідину, яка виділяється печінкою (на північ *жо́йт'*, *жо́йц'* — на південь *жо́йч*), і вживання слів із значенням «народила передчасно нежиттєздатний плід» (відповідно в тих же ареалах *зв'є́ргла*, *зв'є́ргла*, *св'є́ргла*, *ізв'є́ргла*, *зверглі́* — *скі́нула*, *ск'і́нула*, *скéнула*, *іскі́нула*). Найпівнічніша ізоглоса пасма є південним кордоном поширення слів *л'є́ча́т'*, *л'а́гша́ти*, *л'є́гца́ц'*, *л'а́гча́а́ц'*, *л'є́йча́т'*, *л'є́ча́т'*, *лє́ча́т'*, *л'є́ча́т'*, *л'є́ша́т'*, *л'є́ша́ти*, *лє́ша́ти*, *л'є́ча́т'*, *л'є́йча́ц'*, *лє́ча́ти*, *лє́гча́т'*, *л'є́хча́т'*, *л'а́гча́т'*, *л'є́хча́ц'*, які позначають дію «припиняти діяльність статевих залоз». Біля Олевська вона відхиляється на захід від пасма й проходить територією межуючих із БРСР районів Ровенської та Волинської областей, виділяючи вузьку смугу вздовж республіканського кордону й перетинаючи його біля Малорити. Дієслова північного ареалу на Правобережжі межують зі своїми відповідниками *хара́ша́ти*, *хара́ш'є́ти*, *хара́ша́т'*, *хоро́ша́т'*, *хара́ша́т*, *хоро́ш'і́т'*. На Лівобережжі вони, як правило, вживаються з іншими назвами, в першу чергу з широко представленими тут словами *викла́да́т'*, *в'і́клада́т'*, *вика́да́ц'*, *ві́ложит'*, *в'і́лаж'і́ц'*. Дещо інше накреслення має ізолекса поширення назв свіжонадоєного молока: північних — *сиро́дбій*, *сиро́дій*, *сиро́дубій*, *с'і́родубій*, *сиро́дубій*, *сиро́дубій*, *сира́дбій*, *сира́дій*, *сира́дубій*; південних — *св'і́же мо́локо́*, *св'є́же мо́локо́*, *св'і́҃же мо́локо́*. Від останніх ізоглос пасма вона відрізняється тим, що на сході опускається на південь, захоплюючи частину території лівобережжя Сейму та Десни, а на заході, починаючи від Коростеня, поступово піднімається до Турова. Слід зазначити, що північний ареал у плані діалектного

вираження неоднорідний. На північному сході говірки Ямпільського, Середино-Будського районів Сумської та прилеглі до них говірки Новгород-Сіверського району Чернігівської області територіально характеризуються назвами *парної малак*, *парної малак* (рідше іншими), які в різних фонетичних варіантах спорадично зустрічаються й на решті поліської території. Біля Сейму, по обидва боки від ізоглоси, його також називають *ц'їне*, *ц'їл'не*; *ц'їне молоко* відоме й на Волині. Швидше всього, тут відображається характеристика молока як цінного продукту харчування чи віра в його цілющу силу. Зміст північного й південного ареалів останньої, путивльсько - кролевецько - корюківсько - броварсько - київсько-житомирсько-емільчинсько-туровської ізоглоси морфологічного рівня, становить поширення двох похідних варіантів основи з коренем *пах-*, якими називають місце між стегном та нижньою частиною живота: північних — *пахвіна*, *пахв'їна*; південних — *пахва*, *пахва* і лише в кількох випадках *пах* (село Реутинці Кролевецького району Сумської області, село Кочерів Радомишльського району Житомирської області). Як правило, кожна з форм у межах кордону, що склався, є єдино можливою, а їх спільне вживання обмежене рамками кількох із обстежених нами населених пунктів. Найбільш характерною особливістю розміщення ізоглоси є значне відхилення її на півдні до Києва та Житомира, а також виділення компактного острівного ареалу слова *пахв'їна* на Волині, в районі Володимира-Волинського й Любомля.

Розглянуті в статті пасма ізоглос виділяють у Поліссі найбільші територіально-мовні утворення в системі українськополіського макроареалу — північну й південну діалектні зони з кордоном по лінії Путивль — Кролевець — Корюківка — Остер — Вишгород — Поліське — Давид-Городок. Крім того, ареальна характеристика проаналізованих ізоглос, які загалом утворюють на кордоні північної та південної діалектних зон досить широку інтерферентну смугу, підтверджує складний характер мовних відношень у східнослов'янському континуумі на стикові виділених нами структурно-територіальних діалектних одиниць.

¹ Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : В 2 т. М., 1959. Т. 2. С. 950; Трубачев О. Н. О составе праславянского словаря : Проблемы и задачи // Славянское языкознание. М., 1963. С. 181; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. М., 1965. Т. 3. С. 527—528.

² Назарова Т. В. Аканье в украинских говорах // Общеславянский лингвистический атлас 1975. М., 1977. С. 211.

Надійшла до редколегії 17.03.88

І. В. САБАДОШ, д-р філол. наук,
Ужгород. ун-т

ЗБАГАЧЕННЯ СКЛАДУ БОТАНІЧНОЇ ЛЕКСИКИ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ядро староукраїнської ботанічної лексики становлять назви рослин, успадковані з давньоруської мови. Переважна більшість

їх (нерідко з відповідними фонетичними чи морфологічними змінами) стала літературною нормою сучасної української мови. Однак протягом XIV—XVIII ст. ботанічна номенклатура староукраїнської мови поповнилась значною кількістю новотворів. Правильно визначити їх склад можна, на нашу думку, за двох основних умов. По-перше, необхідно встановити більш-менш повний список ботанічних номенів, успадкованих староукраїнською мовою з давньоруської. При цьому не слід обмежуватися тільки назвами, зафіксованими в давньоруських писемних пам'ятках, а необхідно також відтворити порівняльно-історичним методом інвентар праслов'янських назв флори, одержаних у спадщину староукраїнською мовою через давньоруську, але не відзначених у текстах останньої. Розв'язання цього завдання дозволяє уникнути помилок окремих дослідників, які цілу низку ботанічних номенів праслов'янського походження розглядають як староукраїнські інновації, напр.: *чорнобыль*, *черница*, *горыцѣтъ*, *чемерица*, *девятьсиль* «оман високий», *дятелина* «конюшина» та ін.¹

По-друге, треба здійснити ідентифікацію усіх зафіксованих назв рослин староукраїнської мови та порівняльно-історичне вивчення їх. Встановити лексичне значення найменувань диких, екзотичних та деяких інших рослин за текстом пам'яток староукраїнської писемності майже неможливо. І тут найбільше стає в пригоді «Лексикон латинський» Є. Славинецького, котрий є одночасно і найбільшим зібранням староукраїнської ботанічної номенклатури (особливо назв дикої флори, які в інших пам'ятках відображені надто бідно), і ключем до розкриття семантики більшості зафіксованих староукраїнських ботанічних номенів, оскільки в цьому словнику кожне староукраїнське слово має відповідник, узятий із середньовічної латини.

Отже, друге завдання зводиться до «перекладу» за допомогою відповідної літератури середньовічних латинських назв мовою сучасної латинської ботанічної номенклатури, яка, як відомо, функціонує тільки з середини XVIII ст. Якщо цього не зробити, то дослідника цієї лексики будуть постійно супроводжувати помилки. Ось приклади лише деяких з них. У словнику Є. Славинецького наявні ботанічні номени *трава гречка*, *ле(н) зеліє*, *вересъ трава*, *бо(з) трава*, *ива трава* та ін. Не ідентифікувавши їх, а звернувши увагу тільки на помітки *трава*, *зеліє*, можна подумати, що це вторинні назви, оскільки в українських говорах нерідкі випадки утворення назв диких трав від назв культурних рослин і дерев. Однак з'ясування семантики перелічених слів у зазначеній пам'ятці показує, що всі вони вжиті в первинному значенні: *гречка* «гречка», *ле(н)* «льон», *вересъ* «вереск», *бо(з)* «бузина», а слово *ива* має значення «горлянка ялинковидна». Славинецький узяв його з польської мови, порівняємо старопольське *iwa* id. (Kn) < середньолатинське *iva* id (Cal)², тобто воно не пов'язане із староукраїнським *ива* «вид верби», походить з давньоруського *ива* id. < праслов'янського *jbva id.

При дослідженні назв флори лексикона Славинецького слід

матн на увазі й те, що український лексикограф, перекладаючи поміщені в словнику А. Калепіна середньовічні латинські назви рослин далеких від України земель, користувався польськими відповідниками здебільшого латинсько-польського словника Г. Кнапського (зрідка А. Калепіна), попередньо пристосувавши їх до української чи «словенороської» фонетики. За нашими підрахунками, кількість таких найменувань сягає далеко за сотню, напр.: *козоокъ* — *aegorhtalmus* (старопольське *koźiook id.*— Кп) *песъ(ѣ) огорекъ* — *cusumis anquinus* (старопольське *psi ogórek id.*— Сал), *струсее перо* — *pteriop* (старопольське *strusie pióro id.*— Кп) та ін. Подібні назви не зустрічаються ні в інших староукраїнських пам'ятках, ні в джерелах української мови ХІХ—ХХ ст.

Новотвори в складі староукраїнської ботанічної номенклатури становлять біля чотирьохсот лексичних одиниць. Збагачення цієї лексики однослівними назвами відбувалося в основному двома шляхами: через утворення нових найменувань засобами староукраїнської мови і шляхом запозичення готових ботанічних назв з інших мов. Кількість інновацій, що прийшли кожним з цих шляхів, приблизно однакова. Серед власне українських утворень розрізняємо флористичні номени, що виникли в результаті словотворення і номени, що постали внаслідок переосмислення раніше існуючих у мові слів.

Словотвір. Найпродуктивнішим в утворенні староукраїнських назв рослин був морфологічний спосіб, переважно суфіксація. Як і в праслов'янській, давньоруській, у староукраїнській мові при творенні назв флори продовжують найчастіше використовуватись суфікси *-(н)ик*, *-ец(ь)*, *-иц-я(-а)*, *-к-а*: *блощи(ч)ни(к)* «багно звичайне» (Бер), *щавник* «щавель» (С), *слюзникъ* (КГ), *проскурникъ* «калачики» (Леч—І), *ужовникъ* «вероніка дібровна» (УТ), *переступникъ* «переступень білий» (КГ), *ярець* «ячмінь» (Пан), *горець* «ракові шийки» (ЛГЦ), *яриця* «ярова пшениця» (АЖ), *нѣмица* «блекота чорна» (Сал), *камянка* «брусниця» (Д—Х), *ясотка* «глуха кропива біла» (С) та ін.

Продовжує бути активним суфікс *-ин-а*, однак у порівнянні з праслов'янською і давньоруською в староукраїнській мові його функція поступово змінюється: якщо раніше за його допомогою утворювались переважно назви масивів заростей певного дерева (куща) і рідше — назви окремих видів дерев (кущів), то в староукраїнській мові цей суфікс уживається здебільшого для номінації окремих дендрологічних об'єктів. Показовим у цьому плані є список назв дерев («Рахуба деревьям разным») К. Зінов'єва, в якому більшість дендронімів (кілька десятків) наводиться з цим суфіксом: *грабына*, *вербына*, *грушына*, *бучина*, *глодина* і т. д. (ЗК).

Менш активні в утворенні нових ботанічних номенів суфікси *-ень*, *-иц*, *-ач*, напр.: *переступень* «переступень» (М), *приворотень*, *воротич* «пижмо звичайне» (ЛГП), *дѣвичъ* «королиця звичайна» (Тр), *вусак* «вид грибів» (Д—Х), *репѣ(к)* «лопух справжній» (УТ) та ін. Малопродуктивні суфікси *-ах-и*, *-ух*, *-ин*, *-в-а*, *-л-о*, напр.:

кіяхи «кукурудза» (Б), *маслюк* «маслюк звичайний» (Д—Х), *виж-ли(н)* «ротики» (С), *жалива* «кропива» (УРЗ), *молодило* «молодило» (Леч—З) та ін.

У староукраїнській мові, як і в праслов'янській, більшість назв рослин утворена від іменних (субстантивних та ад'єктивних) основ і порівняно мало — від дієслівних (*молодило*, *жалива*, *переступникъ*, *воротичъ*, *приворотень* та ін.).

Що ж до староукраїнських ботанічних номенів, що є складними словами, то їх порівняно мало. Вони поділяються залежно від типів мотивуючих синтаксичних словосполучень на такі групи: 1) мотивовані сурядним словосполученням: *мать-и-мачеха* «підбіл» (Леч—З); 2) утворені на основі атрибутивних словосполучень: *біловусъ* «біловус стиснутий» (Леч—І), *бьлокпитникъ* «підбіл звичайний» (Леч—З), *чорнобривецъ* «чорнобривці» (Д—Х), *дивдерево* «дурман звичайний» (RS) та ін.; 3) мотивовані підрядним словосполученням, у якому поєднуються прикладка та означуване нею слово: *татар-корнь* «лепеха» (Інт.); 4) утворені на основі підрядного словосполучення з об'єктним відношенням: *перекотиполе* «перекотиполе» (Чеп); 5) мотивовані кількісно-іменним словосполученням: *тризілля*, *пресзілля* «конюшина лучна» (Д—Х) та ін.

Переосмислення. Цим шляхом появились ботанічні номенн, мотивовані назвами тварин, частин їх тіла, різних предметів, напр.: *рачки* «ракові пийки» (С), *язики* «біловус» (Леч—І), *кропило* «гадючник шестипелюстковий» (С), *калачики* «мальва» (ЛГП) та ін. Частина номінацій виникла шляхом метонімічного перенесення значення, напр.: *кожа* «скумпія звичайна» (ЗК) — за використання цього дерева для фарбування шкіри, *п'яниця* «буяхи» (Леч—І) — за оп'янюючою дією ягід рослини, *козлики* «валеріана вузьколиста» — за різким запахом рослини та ін.

Процес перейменування відбувався і всередині ботанічної номенклатури. Перенесення переважно стародавньої назви загальновідомої рослини на менш відому здійснювалося внаслідок подібності цих рослин або їх характерних частин, напр.: *губка* «гриб дощовий їстівний» (ЛГП) ← «трутовик», *лобода* «гірчиця польова» (С) ← «лутига», *бабка* «підбіл» (С) ← «подорожник», *горчица* «тирлич» (С) ← «гірчиця» та ін. Переосмислюються також демінутиви, утворені від назв культурних та інших загальновідомих рослин, напр.: *лучо(к)* «цибуля порей», *овесокъ* «вівсюг», *ленокъ* «льон звичайний», *напоротка* «багатоніжка звичайна» (С), *сосенка* «хвощ польовий» (МДЛ) та ін.

Іншомовні запозичення. Чужомовні нашарування в складі староукраїнської ботанічної номенклатури становлять біля двохсот лексичних одиниць, причому половина з них належить до полонізмів, близько сорока — до латинізмів, решта — запозичення з тюркських, російської, німецької, угорської та інших мов. Основна маса запозичень фіксується в староукраїнських пам'ятках писемності XVII і XVIII ст.

Що ж до полонізмів, то з них тільки п'ята частина слов'янського походження, а решта потрапила в українську мову через

польське посередництво з інших мов — латинської, німецької та ін. Із полонізмів слов'янської етимології відзначимо: *слонвіникъ* «сосяшник» (ЛГП), *яскирь* «жовтець», *тольдъ* «аконіт» (С) та ін. Значна частина польських запозичень має праслов'янське походження: *беръ* «бор» (УМ), *осетъ* «осот» (Бер), *дзингель* «дягель лікарський», *чомбъръ* (КГ), *чоборъ* «чабер садовий» (Тр), *лопанъ* (С), *лопанъ* (ЛГП) «лопух» та ін.

Основна маса полонізмів у староукраїнській ботанічній лексиці греко-латинської етимології. Пояснюється це тим, що через польську мову українці знайомилися з багатьма вертоградами, травниками, лікарськими порадниками, укладеними латинською мовою, а потім перекладеними багатьма живими європейськими мовами, в тому числі й польською. Аналогічні староукраїнські джерела — здебільшого переклади відповідних польських текстів. Багато ботанічних номенів прийшло до нас через Польщу разом із самими рослинами або їх плодами, що привозилися з південних країн, напр.: *мигдаль* «мигдаль» (Бер) < старопольське *mygdal* id. (RS) < латинське *amygdalus* id. < грецьке (Ф); *ганишъ* «аніс» (С) < старопольське *hanyż* id. (RS) < латинське *anisum* id. < грецьке (ЕСУМ); *майранъ*, *маєранъ* «майоран садовий» (С) < старопольське *majeran*, *majoran* id. (RS) < лат. *majorana* id. < грецьке (Ф); *салата*³ < старопольське *salata* id. (RS) < латинське *insalatum* (Br) та ін. Через польське посередництво в українську мову прийшло чимало германізмів: *морель* (Леч—1), *мореля* (Марц) < старопольське *morela* id. (RS) < німецьке *Morelle* id. < латинське (Br); *цибуля* (АЖ) < старопольське *cebula*, *cybula* id. (RS) < німецьке *Zebulle*, *Zibolle* id. < латинське (Br); *рижъ* «рис» (УМ) < старопольське *ryż* id. (RS) < середньоніжньонімецьке, нижньонімецьке *ris*, німецьке *Reis* id. < італійське < латинське < грецьке < афганське < давньоіндійське (Ф); *бруква* (М) < старопольське *brukiew* id. < нижньонімецьке *bruke*, *wrûke* id. < італійське < французьке < латинське (ЕСУМ) та ін.

Майже всі русизми потрапили в староукраїнську лексику флори в XVIII ст.: *гунба* «кмин» (Леч—1) < староруське *гунба* id. (ЕСУМ), *помаранецъ* «померанецъ» (Х) < староруське *помаранецъ* id. (Ф), *анисъ* (Леч—2) < староруське *анисъ* id. (ЕСУМ), *кафе* (Б), *кофе* (М) < староруське *кофе* (Ф) та ін.

Із запозичень безпосередньо з латинської мови відзначимо: *лявръ* *Laurus* (С), *платанъ* *Platanus* (Б), *мандрагора* *Mandragora officinarum* (Бер); *календула* *Calendula officinalis* (МДЛ) та ін.

Досить помітним був вплив тюркських мов на розвиток староукраїнської ботанічної номенклатури, напр.: *каве* «кофейне дерево» (М) < турецьке *kahwe* < арабське (MES), *га(р)бузъ* (Т) — порівняємо половецьке *харбуз*, *карбуз*, кримсько-татарське *къарпуз* id. < персидське (ЕСУМ), *кавунъ*, *каунъ* (Б) — порівняємо турецько-татарське *каун*, *кавун* id. (Ф), *аєръ* «лепеха звичайна» (Марц) < турецьке *âğır* id. < грецьке (ЕСУМ) та ін.

Безпосередній вплив німецької мови на староукраїнську лексику флори порівняно слабкий, порівняємо, напр.: *персики*, *пер-*

сика (М) < середньовісньонімецьке persik < латинське malum persicum «персидське яблуко» (Ф), *цитронъ* < німецьке Zitronе id., *нарци(с)* (С) < німецьке Narcisse id. (Ф) та ін. Значно більше германізмів прийшло до нас через польське посередництво.

Мадяризмів виявляються в староукраїнських пам'ятках, пишаних здебільшого на Закарпатті: *кромплі* «картопля» (УРЗ) < угорське krumpli id. < німецьке ⁴, *пасулі* «квасоля» (ПДПЗ) < угорське paszuly < сербохорватське < новогорське ⁵, *догань* «тютю» (Пан) < угорське dohany id. ⁶ та ін.

Основна маса іншомовних запозичень в староукраїнській ботанічній номенклатурі — це назви нових культур, а також дерев і трав далеких від України земель. Порівняно мало іншомовних нашарувань серед українських назв диких рослин, що споконвіку зростають на Україні.

У складі номенів-іновацій чимало лексикалізованих словосполучень, їх приблизно стільки, скільки дериватів, утворених способом афіксації. За типом синтаксичних зв'язків усі вони атрибутивні. У деяких з них означення може вказувати на вид рослини і здебільшого є перекладом латинського видового епітета: *молодило русское* Sempervivum rutenicum (Леч—3), *чемерица чорная* Veratrum nigrum, *папорот(ъ) же(н)ска* Athyrium filix-femina (С). У багатьох номінаціях-словосполученнях означувале слово — назва культурної або загальновідомої рослини, а означення — лексеми *дикий*, *лїсний*, *полий* «польовий», напр.: *яблон лїсна* «дика яблуня» (С), *дика грушка* (КГ), *кринъ полий*, *кринъ лїсний* Lilium martagon (С); порівняємо *кринъ* (Lilium candidum), *чеснокъ лїсний* «цибуля виноградикова (вид дикої цибулі)» (Бер), *рябинка полевая* «гадючник шестипелюстковий» (Леч—3). До цих назв тісно примикають номени, у яких означення мотивується назвою тварини: *конський*, *кобилий*, *заячий* і т. п. Ці прикметники в ботанічних найменуваннях-словосполученнях втратили власну семантику і набули спільного значення «дикий, несправжній; з низькими смаковими (кормовими) якостями», нерідко виступаючи еквівалентами означень *дикий*, *лїсний*, *полевий* і легко взаємозамінюючись, напр.: *заячий чесно(к)* (С), *чеснок дикий* «цибуля овочева (бур'ян)» (МДЛ), *конський (кобилий, єлений) щавѣ* «кінський щавель» (С), *кобиля (дика, лїсна) мята* «м'ята польова» (Леч—2; ЛГП), *птича (полевая) рута* «рутка лікарська» (С) та ін. Означення, пов'язані з назвами тварин, могли іноді вживатися в найменуваннях-словосполученнях, що позначають отруйну рослину (*волче млеко* «молочай» — С) чи рослину, використовувану для лікування при укусах гадюк (*гадъчей зѣля* «вероніка дібровна» — ЛГП) або таку, яка чимось (листя, суцвіттям і т. д.) нагадує якусь частину тіла тварини (*курячое зѣля* «перстач гусячий» — МДЛ) та ін.

Частина означень у номенах-словосполученнях мотивується батьківщиною рослини або шляхом проникнення її на Україну: *фи́ги индийские* «вид смоковниці», *пишеница турецкая* «кукурудза» (Б), *орѣхи грецкіе* (Леч—2), *перець турецкий червоный* «перець

стручковий» (КГ), *татарское зѣлье* (Бер), *татарская трава* «лепеха звичайна» (С) та ін.

Деякі ботанічні назви цього типу появились у результаті метафоричного перенесення значення на основі подібності рослини збо її частини до анатомічної частини тварини: *котчий хвост* «хвощ польовий», *елений язикъ* (С), *оленный языкъ* «листолик сколопендровий» (ЛГП) та ін. Однак ці номінації слід відрізняти від подібних, що є перекладами відповідних латинських, напр.: *пестый языкъ* «чорнокорінь лікарський» (С) — переклад латинського *lingua canis id.*⁷, може, через старопольське *psi język id.* (Кп); *ме(д)вѣжая лапа*, *ме(д)вѣжая стопа* «борщівник європейський» (С) — переклад латинського *branca ursina id.*, можливо, через старопольське *miedźwiedzia noga*, *niedźwiedźla stopa id.* (RS; Кп)⁸; *ушко мишее* «нечуйвітер волохатий» (С) — переклад латинського *auricula muris id.* (Сал) та ін. Ці переклади іноді не виправдано зараховують до староукраїнських утворень на власному ґрунті⁹.

Серед ботанічних номенів староукраїнської мови немало повторів, спільних з іншими слов'янськими мовами, перш за все з найбільш спорідненими російською та білоруською. Після розпаду давньоруської етномовної спільності в мовах трьох братніх східнослов'янських народів продовжують діяти основні тенденції номінації рослин, характерні для давньоруської ботанічної лексики. Цей фактор, а також активна взаємодія цих мов у силу тісних взаємозв'язків їх носіїв — російського, українського і білоруського народів — обумовили появу багатьох спільносхіднослов'янських інновацій у лексиці, зокрема ботанічній. Сюди відносяться: *трусликъ* «очерет» (у < о), *копытень* «копитняк», *звѣрбой* «звірбой», *бѣлокопитникъ*, *мать-и-мачеха* «підбіл» та ін. Відзначається ряд спільних українсько-російських утворень: *бѣлоусъ* «біловус», *ко(с)тяне(ц)* «костянець», *молодило* «молодило», *земляница* «суниця», *красоля* «красоля», *проскурникъ* «мальва», *зоря*, *заря* «любисток» та ін.

Тісні взаємозв'язки українського і польського народів протягом ряду століть зумовили появу українсько-польських лексичних паралелей: *жагва* «гриб *Polyporus fomentarius*», *татарка* «гречка татарська», *заячий чо(с)нок* *Allium vineale*, *полевая рута* *Fumaria officinalis*, *покрикъ* *Polygonatum multiflorum* та ін.

Умовні скорочення

АЖ — Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.). К., 1965. Бер — Лексикон словеноросійський Памви Беринди. К., 1961. Б — Странствовання Василя Григоровича-Барського по святих місцях Востока с 1723 по 1747 г. СПб., 1885—1887. Д—Х — Українські народні пісні в записках Зоріана Доленти-Ходаковського. К., 1974. ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т. К., 1982—1985. ЗК — Зіновій К. Вірші. Приповіді і посполиті. К., 1971. Інт. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., 1960. КГ — Книжиця для господарства // Зап. Наук. товариства ім. Шевченка. Львів, 1915. Т. 122. ЛГП — Лікарські та господарські порадники XVIII ст. К., 1984. Леч—1 — Лѣчеб(нѣ)къ, сиричъ Книга доктор(с)кая (XVII ст.) // Рукопис ЦНБ АН УРСР, 186/362. Леч—2 — Лѣчебникъ (I половина XVIII ст.) // Рукопис ЦНБ АН УРСР, 1.759. Леч—3 — Лѣчебникъ. Исписа-

пис травъ ... (1781 р.) // Рукопис ЦНБ АН УРСР, ДА/п537. М — Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1734 гг.). К., 1893—1897. Дневник Якова Марковича (1735—1740 гг.). К.; Львів, 1913. Дневник Якова Марковича (1744—1767 гг.) // Рукопис ЦНБ АН УРСР. Ф. XXVIII, № 336; Ф. 1, № 66859; Ф. 1, № 66860; Ф. 1, № 66861. *Марц* — Разновидности маришпанъ и ганнусовой горѣлки // Киев. старина. 1893. Т. 7. *МДЛ* — *Потѣбня* А. А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киев. старина. 1890. Т. 28. *Пан* — *Панькевич* І. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців // Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику. Пряшів, 1970. Т. 4. Кн. 2. *ПДПЗ* — *Дзюже* Л. Памятники деловой письменности Закарпаття. Будапешт, 1965. *С* — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973. *Т* — Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. Х.; К., 1930—1932. *Тр* — Рукописний травник, лікарські та господарські поради, замовлення (кін. XVIII ст.) // Рукопис ЦНБ АН УРСР. 146. *УМ* — Устави о мытах в Великом Княжестве Литовском // Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов: В 2 т. К., 1897—1898. *УРЗ* — Угровські літописні записки // Записки Наук. товариства ім. Шевченка. Львів, 1911. Т. 104. Кн. 4. *УТ* — Український травник XVI ст. // *Romanoslavica*, 1967. Vol. 14. (фотокопія). *Ф* — *Фасмер* М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1964—1973. *Х* — Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727—1753 гг.) / Под ред. А. Лазаревского. К., 1884. *Чеп.* — *Строженко* Н. В. Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (Рукопись Чепы А. И.) // Киев. старина. 1892. Т. 36. *Br* — *Brückner* A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1970. *Cal* — *Calepino* A. Dictionarium undecim linguarum... Basileae, 1598. *Kn* — *Knapski* G. Thesavri polonolatinograeci... Cracoviae, 1644. Т. 2. *MES* — *Machek* V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968. *RS* — *Rostafiński* J. Symbola ad historiam naturalem mediae aevi. Cracoviae, 1900. Т. 1.

¹ *Карпова* В. Л. Староукраїнські вторинні назви рослин // Мовознавство. 1984. № 2. С. 46—54. ² *Machek* V. Česká a slovenská jména rostlin. Praha, 1954. С. 193. ³ Історія української мови: Лексика і фразеологія. К., 1983. С. 328. ⁴ *Дзєндзелівський* Й. О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття // *Studia Slavica Hung.* Budapest, 1960. Т. 6. С. 124. ⁵ *Ibid.* С. 120—121. ⁶ *Ibidem.* С. 140. ⁷ *Machek* V. Česká a slovenská jména rostlin. С. 187. ⁸ *Ibid.* 166. ⁹ *Карпова* В. Л. Знач. праця. С. 51—53.

Надійшла до редколегії 21.03.88

Г. П. СТРЕЛЬЧУК, викл.,
Київ. ун-т

ВЖИВАННЯ Ї У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРМЕДІЙ

Для дослідження фонетичних особливостей мови інтермедій першої половини XVIII ст. досить цікавий матеріал подає літера [ѣ], яка, за свідченням багатьох мовознавців, ще задовго до написання вказаних пам'яток, вимовлялася, як монофтонг [i], що тепер являє собою одну з фонетичних диференційних ознак не тільки української літературної мови, а й українських говорів усього південно-східного й переважної більшості південно-західного діалектного масиву¹.

Проте за своєю природою [ѣ] мав єдність лише в графіці, а його неоднакова на різних етапах розвитку і в різних діалектах вимова зумовлювалась тим, що він не зберігав у собі власного звуку². Це, на нашу думку, і пояснює ті змішування [ѣ] з іншими го-

лосними -а, и(і), а, 'а, які, мабуть, були колись складовими компонентами дифтонгів, що позначались літерою [ѣ].

Очевидно, рукописні пам'ятки не можуть відтворити точну картину історії цього звука, але навіть неунормованість правопису, неусталеність, хаотичність графічної системи письма інтермедій все-таки дає нам деяку можливість зробити певні висновки і про звучання [ѣ] та його рефлексів в розмовній мові.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати вживання літери [ѣ] в інтермедіях вказаного періоду і визначити характер вимови голосних на місці [ѣ].

З цією метою розглянемо використання літери [ѣ] згідно з етимологічними принципами, а також — замість давніх [е], [и], [о], і відзначимо випадки вживання цих же голосних на місці [ѣ] в кореневих морфемах та флексіях. При цьому звернемо увагу на позицію [ѣ] щодо наголосу та його консонантного оточення.

Вживання етимологічного [ѣ] і літери [ѣ] розглянемо за такими напрямками:

ѣ в кореневих наголошених морфемах перед наступним твердим приголосним: *бѣдній* [III, 224 зв., *7]; *бѣле* [I, 220 зв., 11]; *вѣлю(т)* [II, 223 зв., 13]; *грѣхъ* [I, 219 зв., 16]; *дѣтскихъ* [IV, 225 зв., 5]; *звѣръ* [I, 220 зв., 9]; *в кѣльцѣ* [IV, 227, 9].

В кореневих морфемах спостерігаємо також вживання [ѣ] замість етимологічних [о], [е]: 1) називний відмінок однини чоловічого роду *вѣнъ* [II, 223, 8]; 2) друга особа однини наказового способу не *бѣсѣд* [III, 223 зв., 21]; 3) третя особа однини минулого часу *не встерѣхъ* [III, 224, 20]; 4) обмежувальна частка *тѣлько* [I, 220, 17] та ін.

Відзначаємо так званий новий [ѣ] замість давнього [е] перед колишнім [ѣ] у формі числівника *сѣмъ* [V, 228 зв., 2], де $e > ѣ > i$, тому подальші зміни (тобто чергування [е] з [і] у відкритому і закритому складі) такі ж, як і в словах з [е].

Заміну етимологічного наголошеного [ѣ] голосним [и] фіксуємо:

На початку слова і в позиції після префіксів особових форм дієслів: *исти* [II, 222 зв., 6]; *ѣсть* [II, 223, 8]; *ѡ(т) — иде(т)* [IV, 227, 11]; *поиде(т)* [V, 227 зв., 27]; *не проишлоь* [I, 220 зв., 7]. У цих морфемах відбито традиційне звукове значення літери [и], що дорівнювало українському [і].

У формах вказівних займенників орудного відмінка однини чоловічого роду з попереднім непалатальним приголосним: *симъ* [II, 222 зв., 18]; *тимъ* [II, 222 зв., 3, 17], де вимова [и] була співзвучна голосному, утвореному з давніх [і], [у].

ѣ в ненаголошеній позиції перед складом із м'яким приголосним засвідчений формою прислівника *ѡтсѣль* [I, 219, 18], яка мало чим

*Спостереження над особливостями вживання літери ѣ здійснювалося за рукописом інтермедій до драми М. Довгалецького «Властотворний образ», який зберігається в ЦНБ АН УРСР, III, 521 п/1710. Римська цифра позначає порядковий номер інтермедій, перша арабська цифра вказує на аркуш рукопису, друга — на рядок. Винесені над рядок літери взято в дужки.

відрізняється у звуковому відношенні від сучасного *відціль, відцільа*.

Ъ в ненаголошеній позиції перед споконвічно твердими і стверділими приголосними: 1) родовий відмінок однини жіночого роду *звѣрини* [II, 223, 5]; 2) інфінітивні форми *засѣдати* [II, 222 зв., 3]; *звѣстити* [II, 222, 15]; *знѣмати* [III, 224, 19]; 3) третя особа однини минулого часу *залѣпивъ* [IV, 226 зв., 20]; 4) перша особа множини наказового способу *позасѣдаймо* [I, 220, 16]; 5) третя особа однини теперішнього часу *прибѣгае(т)* [IV, 225 зв., 8].

Оскільки в інтермедіях твердість шиплячих незаперечна (за винятком поодиноких прикладів), розглянемо положення [ѣ] перед [ж], [ч], [ш] незалежно від наголосу: третя особа однини і множини теперішнього часу *бѣжить* [V, 228, 8]; *вѣщують* [V, 228, 19]; родовий відмінок однини заперечного займенника *нѣчого* [III, 223 зв., 19]; називний відмінок однини середнього роду *прибѣжище* [IV, 225 зв., 1]; клична форма *чоловѣче* [V, 228 зв., 19].

Простежується заміна інших голосних літерою [ѣ]. Вживання [ѣ] замість голосних [ʼa], [a] у формі дієслова першої особи множини теперішнього часу *лѣгае(мѣ)* [IV, 226, 1] та в формі давального відмінка множини іменників — *икъ свѣтъмѣ* [III, 224 зв., 13]; *къ свѣтъмѣ* [III, 223, 23].

Відповідь на те, чому [ѣ] вживається замість [ʼa], [a], мабуть, криється в найдавніших епохах, коли, як зазначав П. Г. Житєцький³, для позначення кириличних [ѣ] і [ѣd] в глаголиці існувала літера Ѧ, яка згодом у переписувачів кириличних рукописів втратила своє первісне звучання і стала виражатись ними за допомогою двох різних знаків — Ѣ і Ѧd, що теж вимовлялись однаково.

Це твердження знаходимо і в П. Ф. Фортунатова⁴, на думку якого у глаголиці була умовно названа літера ѣ, що відповідала кириличним ѣ і ѣd, які в своїй вимові, очевидно, були подібними. Мабуть, ця давня звукова близькість дає про себе знати і в подальші віки.

Тільки в народних говорах ми можемо знайти відповідь на запитання, що виникають у випадках сумнівних писемних вказівок⁵. Саме тому, звертаючись до діалектних говорів, ми вбачаємо в них підтвердження висловленим раніше міркуванням про вимову [ѣ] на місці [ʼa], [a]. Оскільки в деяких південно-західних діалектах (покутсько-буковинських та наддністрянських) замість голосного [ʼa] незалежно від його походження (чи то з етимологічного [a], чи з давнього [e]) виступає голосний [i], звичайно, поряд з іншими голосними. Така вимова твориться, мабуть, внаслідок впливу попереднього м'якого приголосного на голосний [a], артикуляція якого починає пересуватися із заднього до переднього ряду, набуваючи при цьому середньо-високого піднесення⁶.

Отже, ці збережені архаїчні риси в сучасній мові, які завжди залишаються для нас «дорогоцінною спадщиною, неоціненним скарбом»⁷, ще раз засвідчили правильність попередніх тверджень.

В кореневих морфемах фіксуємо також вживання *ѣ* замість етимологічного [o]: 1) друга особа однини наказового способу *пѣди* [III, 225, 2]; етимологічного [и]: 1) перша особа множини майбутнього часу *зальцатись будемъ* [IV, 226, 21]; 2) знахідний відмінок множини *пѣворѣзовъ* [IV, 225, 14].

Вживання [ѣ] замість [и] не завжди можна було пояснити фонетичними чи іншими причинами. Бо, як писав П. Г. Житецький, українські письменники ще в XVII ст. вживали [ѣ] замість [и] не тільки згідно з слов'янським правописом, а й там, де наявність літери *ѣ* не могла бути пояснена ні вмілим словотвором, ні особливостями народної фонетики⁸.

Отже, [ѣ] майже послідовно вживався згідно з етимологією, або ж позначав голосні, які у своїй вимові збігалися з [і]. Проте і в ненаголошеній позиції є випадки заміни [ѣ] іншими голосними, а саме; голосним [и]: 1) у дієслівних формах *віиздить* [III, 222, 15]; *віихавъ* [IV, 228 зв., 19]; *произдзатись буду* [II, 222 зв., 2]; *не иси* [II, 223, 3]; 2) у префіксі заперечного займенника *ничого* [I, 219 зв., 17]. Тільки вторгненням народної вимови пояснює П. Г. Житецький появу в писемності [и] замість *ѣ*, який своїм звучанням ще в XVII ст. був рівнозначний голосному [и], що вживався постійно для вираження звука [i]⁹; народнорозмовним [e] з попереднім твердим приголосним: 1) орудний відмінок однини жіночого роду з *бедю* [III, 224 зв., 8], що є яскравою ознакою північноукраїнських говорів.

ѣ в ненаголошеній позиції перед складом із м'яким приголосним: 1) друга особа однини теперішнього часу *мьнѣдешъ* [II, 222 зв., 21]; 2) знахідний відмінок однини жіночого роду *заповѣдь* [II, 222, 4, 14]; 3) місцевий відмінок однини жіночого роду *по стѣнѣ* [IV, 225 зв., 24]. У цій же позиції зустрічається новий [ѣ] замість давнього [e], який у формі знахідного відмінка однини чоловічого роду *гребѣнь* [III, 223 зв., 9] позначав подовжений чи дифтонгічний [e]. В іншому випадку етимологічний [e] зберігається у формі називного відмінка однини чоловічого роду *каме(н)* [IV, 225 зв., 1], не пом'якшуючи попереднього приголосного і приблизно передаючи дифтонгічну народну вимову.

Розглянемо вживання *ѣ* в словах старослов'янського походження, використання яких в інтермедіях до драм М. Довгалецького досить обмежене. Відзначимо етимологічний *ѣ* в наголошеній та ненаголошеній позиціях: 1) давальний і місцевий відмінок однини особового та зворотного займенників *тебѣ* [II, 222, 18]; *в себѣ* [II, 222, 4]; 2) у дієслівних формах *владѣти* [II, 222, 7]; *скорбѣти* [III, 223, 17]; *прелѣзу* [IV, 227, 7]; 3) перша особа множини у формі аориста *обрътохомъ* [II, 222, 1]. А в формі аориста третьої особи двоїни *утѣшиста* [IV, 227, 7] вживається [ѣ], хоч в старослов'янському* і в давньоруському** написанні мав би

* *утѣшишь, утѣшишь* (Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка СПб., 1847 Т. 4. С. 372).

** *утѣшати, утѣшаю* (Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1903. Т. 3. С. 1310).

бути етимологічний [и]. Щоправда, в кореневій морфемі після префікса замість етимологічного *ѣ* маємо звукосполюку [иі] — *ѡбиідоша* [IV, 227, 6], яка своєю вимовою, очевидно, була дуже близькою до сучасного йотованого [і].

Таким чином, незважаючи на традиційну графіку, в інтермедіях відображено народну вимову [ѣ], властиву і книжній мові того часу.

Автор інтермедій не йшов всупереч традиційній українській вимові, дбав про наближення до неї письма, користуючись літерою [и] замість *ѣ* в значенні [і]. Лише поодинокі випадки засвідчують старослов'янське написання, а отже, й відповідну вимову в атематичних дієсловах: 1) першої особи однини теперішнього часу *не ѣмѣ* [II, 222, 13]; 2) другої особи однини наказового способу *ѣждѣ* [II, 222, 17]; *не ѣждѣ* — [II, 222, 18], де вживання *ѣ* замість *ѣ* пояснюється, звичайно, старослов'янським походженням таких слів, оскільки, як зазначав Мейє, тільки в болгарській мові для цього слова існує рефлекс *ja* — *ям*¹⁰.

Як бачимо, етимологічний *ѣ* засвідчений переважною більшістю в наголошеній і ненаголошеній позиціях, незалежно від якості наступного складу. Вживання *ѣ* замість інших голосних, очевидно, теж підтримується давньою традицією народної вимови. Проте деякі змішування [ѣ] з іншими голосними не можна пояснити фонетичними змінами, оскільки вони зумовлені морфологічними особливостями розвитку мови в час написання інтермедій. З цією метою і розглянемо вживання *ѣ* у флексіях іменників, займенників, прикметників, у формах дієслів та прислівників.

Етимологічний *ѣ* у флексіях іменників представлений такими прикладами: родовий відмінок однини колишніх *ѣ*-основ м'якого різновиду — *без праць* [I, 219 зв., 20]; *горьмиць* [IV, 225 зв., 19]; давальний відмінок однини *ѣ*-основ — *ик дорожь* [III, 223, 20]; *небозь* [III, 224, 21]; *ѣкъ собаць* [I, 219 зв., 21]; *Солось* [III, 228 зв., 8]; (тут простежується специфічна риса української фонетики, яка виявляється у чергуванні задньоязикових приголосних *г, к, х* із передньоязиковими); місцевий відмінок однини *ѣ*-основ у наголошеній і ненаголошеній позиціях — *по головь* [I, 220 зв., 71]; *в ту(р)мь* [V, 228, 5]; *во державь* [II, 225, 5]; *в кльтиць* [IV, 227, 9]; *в школь* [IV, 225, 23]; місцевий відмінок однини *ѣ*-основ чоловічого роду *на возь* [III, 223, 21]; *в нось* [I, 219, 24]; *в роть* [III, 223 зв., 17]; місцевий відмінок однини *ѣ*-основ середнього роду — *на мьсть* [III, 223 зв., 3]; *в небь* [I, 219, 23]; *у прозь* [I, 219, 23]; місцевий відмінок однини *ѣ*-основ *в мирь* [II, 222, 17]; знахідний відмінок множини *ѣ*-основ *пария* [I, 219, 16].

Отже, в інтермедіях до драм М. Довгалеського майже послідовно дотримувались написання давнього *ѣ* з незначними винятками в кореневих морфемах. Ми не наводимо всі приклади написання *ѣ* згідно з етимологією, але завжди брались до уваги всі випадки заміни літери *ѣ* іншими літерами. Особливо показовою є така заміна у флексіях родового відмінка однини іменників колишніх *ѣ*-основ, де замість [ѣ] виступають голосні: [и] — родовий відмінок однини

жіночого роду — без кондиції [IV, 225, 9], де [и] вимовляється, як український [і]; [ь] — родовий відмінок однини жіночого роду — *горьлицы* [IV, 225, 23], тут літера [ь] вжита, мабуть, за аналогією до твердого різновиду іменників *а*-основ знахідного відмінка множини. Очевидно, заміна [ѣ] на [ь] в знахідному відмінку множини іменників жіночого роду м'якого різновиду пояснюється морфологічним походженням, оскільки тут явно простежується вплив відповідної відмінкової форми твердого різновиду.

В інтермедіях найбільше випадків уживання [ѣ] замість [и]: давальний відмінок однини *ја*-основ — *к тру(б)ницѣ* [IV, 225 зв., 24], де теж відчутна взаємодія і зближення флексій твердої і м'якої групи іменників, внаслідок чого закінчення м'якого різновиду витіснилось закінченням твердого.

Флексія давального відмінка іменників *а*-основ теж впливала на флексію цього ж відмінка колишніх *г*-основ, в результаті чого відбулась заміна давнього [и] на [ѣ]: *к матерѣ* [I, 220, 18]. Спостерігається [ѣ] замість [и] і в знахідному відмінку іменників *і*-основ: *у (т)ры погибель* [I, 219, 22], очевидно, за аналогією до м'якого різновиду *а*-основ.

Отже, внаслідок взаємодії і зближення між твердим і м'яким різновидом іменників *а*-основ та *г*-, *і*-основ флексія твердого різновиду *а*-основ поширюється на флексії м'якого різновиду цієї ж відміни, а також на флексії *г*-, *і*-основ.

[ѣ] замість [и] вживається також у флексіях: 1) називного відмінка множини колишніх *о*-основ: *всѣ титарѣ* [IV, 226, 25]; 2) давального відмінка однини *о*-основ — *легкобитовѣ* [IV, 227, 3], який, прийнявши флексію колишніх *й*-основ, зберігає при цьому [ѣ] замість [и]; 3) знахідного відмінка двоїни *о*-основ *плечѣ* [III, 225, 6], очевидно, за аналогією до твердого різновиду відповідної граматичної категорії; 4) кличного відмінка множини *о*-основ — *братѣ* [III, 220 зв., 8].

Щодо етимологічного *ѣ* в прикметниках, то тут його вживання засвідчене лише у формах ступенів порівняння: *пе(р)ѣ* [IV, 225, 11]; *собо(р)ѣ* [IV, 225 зв., 7]. Змішування [и] з [ѣ] зустрічається у флексії родового відмінка однини жіночого роду, де мав би бути традиційний *ѣ*: *з по(д)тубной* [IV, 225 зв., 20].

В закінченні прикметника знахідного відмінка множини м'якого різновиду замість [ѣ] вжито звукосполюку [iel] — *разіе* [V, 225 зв., 12], яка, очевидно, вимовлялась як подовжене [e], котре потім перейшло в [i], що знову ж таки підтверджує дифтонгічну вимову [ѣ] у північноукраїнських говірках. Отже, в наголошеній позиції зберігається дифтонг [ie], не перетворюючись після м'якого приголосного в [i], хоч за всіма ознаками північноукраїнських говорів наявна сполюка двох голосних («двогласне»), про яке писав П. І. Житецький¹¹ і в якому сумнівався О. О. Потебня¹², мала б зазнати таких змін, оскільки занепад цих двогласних розпочався саме в ненаголошених складах, а згодом поширився і на

наголошені¹³. За твердженням П. І. Житецького, із коротких [e], [и] не можна вивести північномалоруських дифтонгів, оскільки вони могли утворитися лише з довгого [e]. «Якщо вони існують тепер, як архаїзми, то тим більше могли існувати колись, як новоутворені звуки, котрі дали життя великоросійському е і малоруському и замість ѣ»¹⁴.

В займенниках збереження традиційного ѣ спостерігаємо у флексіях: 1) давального відмінка особових займенників — *минѣ* [II, 222, 20]; *мнѣ* [I, 219 зв., 23]; *тобѣ* [I, 219 зв., 8]; 2) давального і місцевого зворотного займенника — *собѣ* [I, 219, 23]; *в себѣ* [II, 222, 4]; 3) знахідного відмінка множини означального займенника *усѣ* [IV, 226 зв., 21]. Проте вживання [ѣ] замість [и] фіксуємо у відмінкових закінченнях: 1) називного відмінка однини означального займенника *всѣ* [IV, 226, 5]; 2) називного відмінка множини присвійного займенника *нашѣ* [IV, 225, 26], очевидно, за аналогією до знахідного відмінка множини.

[и] замість [ѣ] спостерігаємо у флексії родового відмінка однини жіночого роду присвійного займенника *до своєї* [II, 223, 12]. Аналогічну заміну маємо в цій же відмінковій формі числівника *о(д)но(и)* [II, 222 зв., 10], де [и] у своїй вимозі збігається з [і].

Розглянемо вживання [ѣ] в дієсловах першого класу другої особи множини наказового способу *скажуть* [IV, 226, 8, 24]; *скажете* [IV, 226, 18]. Очевидно, їх безпосереднім впливом пояснюється вживання [ѣ] в першій та другій особах множини дієслів четвертого класу: *ходьмѣ* [IV, 226, 13]; *заидѣмѣ* [III, 223, 20]; *не хвальтєсь* [IV, 225 зв., 25], що свідчить про відсутність давнього розрізнення у творенні наказового способу дієслів першого і четвертого класів, про стирання різниці у вживанні тематичних голосних в основах дієслів першого та четвертого класів. Тематичний [и] витіснився літерою [ѣ], що позначав голосний [i], який у даних формах є нормою сучасної української літературної мови.

Простежимо вживання [ѣ] у прислівниках. Відповідно до етимологічного [ѣ] фіксуємо адвербіалізовану форму давального відмінка зворотного займенника *собѣ* (сиди(ть) *собѣ* їдѣ жураве(ль) у прось) [I, 219, 23] та інші форми: *зѣло* [III, 223, 17]; *вкупѣ* [IV, 226, 71]; *годѣ* [I, 220, 12], [IV, 228 зв., 27]; *никѣ* [II, 222, 2]; [IV, 226, 12]; *справдѣ* [I, 220 зв., 13]. Відносимо також до цих форм прислівники з часткою -дѣ: *гдѣ* [IV, 225 зв., 2]; *здѣ* [IV, 225 зв., 13], хоч в уривках, писаних книжною мовою, та в інших випадках аналогічно вживається -де: *где ж намыриваете ше(с)товати* [IV, 226, 12]; *где и дѣковаты* [IV, 226, 13]; *где бѣ то ... мѣсце прои(с)кати* [IV, 225, 16]. Відзначимо вживання [ѣ] замість кінцевого етимологічного [и] у прислівниках, утворених поєднанням адвербіалізованої форми давального відмінка іменника з прийменником *кѣ- гречѣ* [III, 225, 5], та місцевого відмінка з прийменником *у* — *уноцѣ* [IV, 227 зв., 23]. Використання ѣ на місці етимологічного [o] в кореневих морфемах прислівників свідчить про певне тяжіння до унормованості щодо вимови секундарного [i], який походить з давнього [o]: *тѣлко* [I, 220, 17], хоч є також *толко* [II, 222 зв., 10].

Отже, після огляду інтермедій виявилось, що у переважній більшості випадків згідно з етимологічним [e] вживається літера [ѣ] в наголошеній і ненаголошеній позиціях незалежно від якості наступного складу. Відхилення від етимологічного принципу написання спостерігається в заміні літери [ѣ] іншими літерами: [и], що пояснюється традиційним звуковим значенням цієї літери, яка дорівнювала українському [і];

[e], що пояснюється особливостями північноукраїнських говірок, особливо в ненаголошеній позиції, або навпаки—заміну інших літер літерою [ѣ], що веде до певного унормування мови художніх творів, оскільки звукове значення літери [ѣ] — традиційне, народне. Приклади вживання [ѣ] замість етимологічних [o], [e] дають підставу зробити висновок, що в літературній мові того часу, мабуть, не було розрізнення в звучанні [e], [ѣ] та [і]. Оскільки літерою [ѣ] позначали голосний, утворений з етимологічного [e], а також [і], що походить з етимологічних [o], [e].

Деякі відхилення від традиційного правопису у вживанні [ѣ] зумовлені причинами нефонетичного характеру, їх можна пояснити лише певними морфологічними змінами, зафіксованими в даних інтермедіях.

¹ Історія української мови. К., 1979. С. 241. ² Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876. С. 86. ³ Там же. С. 73. ⁴ Фортунатов П. Ф. Избранные труды: В 2 т. М., 1957. Т. 2. С. 13. ⁵ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. С. 86. ⁶ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980. С. 57. ⁷ Крымский А. Украинская грамматика. М., 1907. Вып. 1. С. 22. ⁸ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. С. 106. ⁹ Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII—XVIII в. 1889. Ч. 1. С. 80, 82. ¹⁰ Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 68. ¹¹ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. С. 91. ¹² Потёбня А. А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871. С. 47. ¹³ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. С. 91. ¹⁴ Там же. С. 81.

Надійшла до редколегії 12.02.88

ЗІСТАВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

М. П. ЛЕСЮК, канд. філос. наук,
Івано-Франків. пед. ін-т

ІСТОРІЯ ФОРМ МИНУЛОГО ЧАСУ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Праслов'янська мова характеризується складною системою часових форм дієслова, яка в свою чергу являє собою, за словами Г. Бірнбаума¹, результат глибокої еволюції праїндоевропейської системи і може бути охарактеризована як інноваційна в порівнянні з останньою як на формальному, так і на функціональному рівнях

Складність системи часових форм праслов'янської мови обумовлюється перш за все складністю системи форм минулого часу.

Дієслова праслов'янської мови мали дві прості і дві складені форми для передачі минулої дії. Одна з простих форм — аорист — уживалася в розповідях для позначення минулої дії в її нетривалому або одиничному виявленні; ця дія не була пов'язана з моментом мовлення. Другою простою формою минулого часу був імперфект, який на відміну від аориста означав минулу дію в її тривалості або повторюваності. Як і аорист, імперфект теж уживався лише в розповідях, тобто був релятивною часовою формою ².

Праслов'янський імперфект являє собою інноваційну форму, яка виникла після розпаду індоєвропейської прамови ³. Необхідність його виникнення була викликана відсутністю протиставлення доконаного і недоконаного видів дієслова ⁴, і в зв'язку з цим за ним функціонально закріпилася роль показника минулої незавершеної (недоконаної) дії. Саме такий імперфект, утворений від основи дієслова недоконаного виду, вважається «нормальним» ⁵ типом імперфекта. Він уживався часто для описання обставин, що супроводжували дію, виражену аористом, звичаїв, певних ситуацій, які створювали відповідний фон для динаміки розповіді. Зустрічається й імперфект, уживаний в інших значеннях.

На відміну від імперфекта аорист утворювався в основному від дієслів, співвідносних з доконаним видом, чим і була обумовлена його основна функція — констатування завершених подій. Разом з тим інколи можна зустріти в старослов'янських пам'ятках також аористи, утворені від дієслів із значенням незавершеної дії.

Таким чином, основними функціями праслов'янського аориста та імперфекта було вираження відповідно завершеної та незавершеної дії в минулому.

Інші дві форми минулого часу праслов'янської мови були аналітичними. Це — перфект та плюсквамперфект. Перфект означав дію, що відбулася в минулому, але актуальну в момент мовлення, тому його називають ще теперішньо-минулим часом. Часове значення, що виражалося перфектом, було абсолютним. На відміну від аориста та імперфекта перфект уживався при розмові. Плюсквамперфект передавав дію, яка передувала в часі іншій минулій дії; він міг уживатися як у розмові, так і в розповідях.

Давні слов'янські мови, що витворилися на основі праслов'янської, успадкували від неї всі названі форми минулого часу, однак доля їх у різних мовах була неоднаковою.

Ще в дописемний період у давньопольській мові пройшли зміни в особових формах імперфекта. Полягали вони в контракції (стягненні) *aa* в *a* та *éa* в *e*, в результаті чого праслов'янські форми типу **dēlaachъ*, **vidēachъ* змінилися на *działach*, *widziech*. Крім того, пройшли зміни у другій особі множини, де праслов'янські форми **dēlaašete*, **vidēašete* у давньопольській поряд із закономірними відповідниками *działaszecie*, *widzieszecie* мали форми *dzitascie*, *widziscie*, що виникли під впливом аористних форм. Аналогічні зміни у формах імперфекта пройшли і в давньоруській мові.

З усіх праслов'янських аористних форм у старопольській мові зберігся лише сигматичний аорист з інфінітивно-аористною основою на голосний типу **delachъ*, **chwalichъ*. Якщо основа інфінітива збігалася з коренем на приголосний, то особові закінчення приєднувалися через з'єднувальну голосну *e**.

Зазнавали змін і особові закінчення старопольського аориста. Так, праслов'янське закінчення третьої особи множини *-šę* змінилося в старопольській (очевидно, під впливом імперфекта) на *chę*. У результаті цих змін парадигма старопольського аориста мала такий вигляд: *dziatach*, *dziata* (друга, третя особи), *dziatachom*, *dziataście*, *dziatacha*; *idziech*, *idzie* (друга, третя особи), *idziechom*, *idzieście*, *idziecha***.

До цього слід додати, що ні в аористі, ні в імперфекті старопольська мова не зберегла форм двоїни, які використовувалися в праслов'янській мові⁶.

Отже, аористні та імперфектні форми у старопольській мові взаємно впливали одна на одну. Контракція голосних в імперфекті, заміна закінчення третьої особи множини в аористі та другій особі множини в імперфекті привели до того, що парадигми аориста й імперфекта стали ідентичними (за винятком другої—третьої особи однини) і встановити з певністю, яка саме форма вжита в тексті — аористна чи імперфектна — стало неможливим. Злиття парадигм цих двох часових форм послужило однією з причин занепаду імперфекта й аориста.

Широке вживання всіх видів аориста та імперфекта засвідчено пам'ятками класичної старослов'янської мови, однак у цілому ряді слов'янських мов ці дві форми претериту були втрачені. Збереглися вони лише в сучасних болгарській, сербохорватській, македонській, верхньо- та нижньолужицькій мовах. У східнослов'янських, чеській, словацькій, польській, словенській мовах ці форми в різний час були витиснуті формациєю минулого складеного часу — перфектом, який був легший до узгодження з почуттям різниці між доконаністю / недоконаністю, що поступово посилювалася в слов'янських мовах. У зв'язку з цим існування двох різних форм для розрізнення минулого доконаного і минулого недоконаного стає зайвим або навіть обтяжливим.

У давньоруській мові форми аориста й імперфекта з живого мовлення, як вважає більшість дослідників, зникають уже в XII—XIII ст., що обумовило широке вживання перфекта і разом з тим привело до змін його форм і семантики. Такі припущення дозволяє зробити той факт, що в пам'ятках ділової і побутової писемності XII—XIV ст. були відсутні форми імперфекта і рідко зустрічалися

* Це так званий «новий» аорист, який у давньоруській мові утворювався шляхом додавання до основи закінчень через з'єднувальну голосну *o*. Цікаво, що в таких близькоспоріднених мовах, як давньочеська та давньословацька, «новий» аорист утворювався за допомогою різних з'єднувальних голосних: у давньочеській — *e*, у давньословацькій — *o*.

** Порівняємо у давньоруській мові: *идохъ*, *идохомъ*, *идосте*, *идоша*.

аористні форми; разом з тим вони широко вживалися як у ранніх, так і в пізніших книжно-слов'янських текстах. Так, досліджуючи давньоруські пам'ятки, С. П. Обнорський виявив, що в «Слові о полку Ігоревім» аорист уживається досить часто — 155 разів, імперфект — 40 разів. Така поширеність уживання імперфекта й аориста, як зазначає С. П. Обнорський, служить важливим свідченням приналежності обох форм загальним нормам літературної мови періоду створення «Слова». По-друге, на думку вченого, поширеність аориста знаходить пояснення в розповідному характері пам'ятки⁷.

Більш вирішальним фактором, як нам здається, тут є характер пам'ятки, її жанр, а, можливо, й освіченість укладача-автора. Так само рясніють аористними формами тексти «Поученія» Володимира Мономаха, Галицько-Волинський літопис, які теж мають розповідний характер. Зате в «Руській правді» форм імперфекта немає жодної, і лише п'ять прикладів уживання аориста, які, однак, як встановив С. П. Обнорський, є пізнішими вставками в текст. Учений робить висновок, що давньоруська мова найстарішої доби уже не знала аористних форм, що вони були втрачені нею внаслідок функціонального збігу з перфектом⁸, але пізніше аорист привився у давньоруській мові як книжна традиційна форма.

Форми аориста та імперфекта як простих форм претериту були успадковані й староукраїнською мовою, але вживаються вони вже не як явища мови української народності, а «як пережитки, що використовуються з метою стилізації під старослов'янську мову»⁹. У пам'ятках староукраїнської мови з тенденцією до архаїзації форми аориста вживаються ще порівняно довго, захоплюючи навіть XVII ст. Так, уживання обох простих форм претериту простежується в творах Петра Могили, причому навіть у текстах, далеких від конфесіонального плану, але стилізованих під «старовину»: «Въ градъ Бѣлоцерковскомъ Яну Пигловскому родися дщи По обычаю же баба, въспріемши отроча, пупок урѣза нѣ недобрѣ связа. Не внемшижъ се бабѣ, положи отроча въ корытцѣ, обѣ ношѣ же кровь из отрочатѣ течаше пупкомъ, кровію же испльвъ, умираше»¹⁰.

У староукраїнських грамотах XIV—XV ст. аорист майже не вживається. Засвідчені дві аористні форми (*размыслихъ*, *поклони-хомъ са*) в грамоті 1446 р., зовсім відсутні в Крехівському апостолі, однак у творах А. Радиволовського, в літопису Грабянки вони ще вживаються досить часто¹¹. Сказане стосується й імперфекта, який уживався ще рідше і втратився ще раніше.

Аналогічна доля спіткала аорист та імперфект і в старопольській мові. У найдавніших старопольських писемних пам'ятках форми аориста та імперфекта зустрічаються як рідковживані архаїчні залишки. Так, у найстарішій польській пам'ятці «Kazaniach świętokrzyskich» (пам'ятка XIV ст., яка, однак, є списком із значно ранішої пам'ятки, мова якої вказує на XIII ст.) засвідчено лише вісім форм аориста та імперфекта, в «Psalterzu floriańskim» — 13, в «Psalterzu puławskim» — дві, в «Zapisce sądowej» (1401 р.) — дві, в «Biblii szarospatackiej» — лише одна. Таким чином, дослідники

історії польської мови налічують у найдавніших пам'ятках лише 26 форм аориста та імперфекта ¹², причому лише три з них (*mołwich, pospieszycha, poczecha*) з певністю можна віднести до аориста і лише сім (*siedziesze, mołwiasze, mołwiah, biesze, wychadzazse, błodostowiacha, biecha*) до імперфектних форм. Інші форми ¹³ можна вважати як аористними, так і імперфектними, оскільки обидві ці форми, як було відзначено вище, взаємовпливали одна на одну, в результаті чого злилися.

«Розпізнавання» аориста утруднювалося ще й тим, що його форми в другій — третій особі однини збігалися з формами третьої особи однини теперішнього часу, які вже на старопольському ґрунті втратили праслов'янське закінчення *-tъ (-tъ)*. Внаслідок цього інколи навіть контекст не міг дати чіткості у визначенні часової форми, напр.: «Gdyż wynidzie Tobiasz chcąc swe nogi umyć w rzece, wysunawszy się jedna wielika ryba, chcąc ji polknać. Jejże się Tobiasz uzałł, pocznie wolać wielikim głosem...» ¹⁴

У наведеному уривку дієслова *wynidzie, pocznie* можна кваліфікувати як аористні форми *вийшов, почав*, але разом з тим можна вважати й за форми теперішнього доконаного, вжитого у значенні минулого: «Коли вийде Тобіаш, маючи намір помити в ріці свої ноги, висунулася з води одна велика риба, яка хотіла проковтнути їх. Злякався Тобіаш, як почне кричати сильним голосом...»

Таким чином, прості форми минулого часу і в старопольській мові виходять з ужитку. Слід зазначити, однак, що в сучасних українській та польській мовах збереглися залишки аористних форм дієслова *бити*. В українській мові — це частка *би* (*б*) в умовному способі, а також елементи *би, б* у сполучниках *якби, аби, щоб*, які етимологічно являють собою форму другої—третьої особи однини аориста дієслова *бити*. У російській мові, крім того, як вважає П. С. Кузнецов, залишком аориста є вигук *чу!*, що являє собою колишню форму другої особи однини аориста дієслова *чути* ¹⁵.

У гуцульських, буковинських говорах в умовному способі збереглася й форма першої особи однини аориста *бити* — *бих*: «Довбуш: — Йк бих ділив свій маєток, то межі усіма по рівні пайці. Натє вам по вівці, ек багатому, так бідномуя бих давав усім рівно» (Г. Хоткевич); «—А чому бих мала мовчати, га? Я не буду мовчати!» (Ю. Федькович).

У польській мові залишки аориста дієслова *byti* теж уживаються в умовному способі, однак, як і в українській, збереглася лише форма другої—третьої особи однини *by*. Форма першої особи однини *bych* уживалася ще до половини XVII ст., але вже в XVI ст. зустрічається рідко, а їй на зміну прийшла форма *był*. Форма *bych* залишилася й до нині в деяких говорах польської мови, а в чеській мові вона є літературною нормою ¹⁶. У різний час, але не пізніше половини XVI ст. були втрачені й форми першої і третьої особи множини *bychom, bychą*. У сучасній польській мові колишня аористна форма *by* в умовному способі об'єдналася з видозміненими формами дієслова *byti* в теперішньому часі: *był, był, byś, byście*.

Таким чином, імперфект, а за ним і аорист поступово зникли не лише з усно-розмовної, а й з книжної мови. Вони були замінені, як було зазначено, аналітичною формою — перфектом. Причин, які викликали це явище, можна виділити кілька. Основною з них було те, що в слов'янському дієслові розвивається граматична категорія виду, тобто сама семантична структура дієслова вказувала на внутрішню межу дії. Активну роль у видовому розрізненні дієслів почали відігравати префікси, натомість система закінчень аориста та імперфекта втратила релевантність, що в значній мірі було обумовлено попереднім злиттям особових закінчень цих двох часових форм.

Другою важливою причиною занепаду простих форм претериту було все частіше і ширше вживання перфекта для позначення минулої дії, причому як дії завершеної, так і незавершеної. Таким чином, перфект виявився універсальною формою претериту, яка могла утворюватись і від дієслів доконаного, і від дієслів недоконаного виду¹⁷.

Трете — як в аористі, так і в імперфекті не розрізнялися (тобто були омонімічними) форми другої і третьої особи однини. Отже, сама граматична форма не вказувала на особу — вона могла встановитися тільки в контексті. Перфект же своїм допоміжним дієсловом *быти* чітко розрізняв особи, а тому й виявився більш раціональною формою.

І, нарешті, остання причина — злиття, а звідси й омонімічність форм аориста й імперфекта, про що вже йшлося вище. Внаслідок контракції злилися і в давньоруській, і в старопольській мовах форми першої особи однини й множини (*знаахъ* — *знахъ*, *знаахомъ* — *знахомъ*), під впливом аориста в обох мовах змінилася й стала подібною до аористної форма другої особи множини імперфекта; під впливом імперфекта змінилося закінчення *-sze* третьої особи множини аориста на *chą* у польській мові, відбувалися спорадичні змішування форми третьої особи множини з формою другої — третьої особи однини аориста в давньоруській мові (*повѣдаше*, *стояше* замість *повѣдаша*, *стояша*). Усі ці причини прискорювали розклад системи форм аориста та імперфекта, обумовили їх занепад.

Однак і перфект у такому вигляді, як він був успадкований з праслов'янської мови, проіснував недовго. Для окремих слов'янських мов, які прагнули до стислості, економії виразу, як і для старопольської та староукраїнської, перфект виявився надто громіздкою конструкцією і в зв'язку з цим в обох мовах уже в найдавніших пам'ятках зустрічаються деформовані, скорочені форми допоміжного дієслова *быти* у першій і другій особі обох чисел і повна їх втрата, відсутність у третій особі однини й множини. Сприяв цьому той факт, що вживалися форми допоміжного дієслова переважно в постпозиції і носили енклітичний характер. Більше того, в староукраїнській (як і в інших східнослов'янських) мові уже в XIV—XV ст. нерідко зустрічаються пропуски допоміжного дієслова у першій і другій особі, що стало можливим завдяки ак-

тивному вживанню в ролі підмета особових займенників. З метою уникнення плеоназму у визначенні особи допоміжне дієслово *бути* у формах теперішнього часу поступово зникає зовсім.

У старопольській мові праслов'янські форми дієслова *byti* **jesmь*, **jesi*, **jestь*, **jesmъ*, **jeste*, **sъtь* змінилися на *jeśm*, *jeś*, *jest*, *jeśmy*, *jeście*, *są*. Однак уже в XIV ст. вони втрачають значення виразності і перетворюються на закінчення, своєрідні приростки, що могли приєднуватись як до дієприкметника на *-i*, так і до будь-якого іншого слова в реченні, що, власне, й являє собою єдиний слід від колишньої їхньої самостійності.

Таким чином, форма *jeśm* скорочується в *-śm*, а далі в *-m*¹⁸, що засвідчується уже в *Spowiedzi powszechniej* (початок XV ст.): *jakosm zgrzeszył, com się dopuścił*. У другій особі однини форма *jeś* змінилася на *-eś* або на *-ś*: *iżeś jadł, słyszałaś* і под. Форма третьої особи *jest* у старопольській мові мала паралельну форму *leść* (порівняємо рос. *есть*), часто вживається також *je*. У першій особі множини форма *jeśmy* скорочується в *-śmy*, де звук [s] пом'якшився під впливом інших особових форм¹⁹: *robiliśmy, jechaliśmy, pisa-liśmy*. Первісна польська форма другої особи множини *jeście* скорочується в *-ście*: *czekaliście, robiliście, chlebaście nie jedli* та ін.

У староукраїнській мові скорочення складених форм перфекта відбувалося повільно і встановити чітко час занепаду допоміжного дієслова важко; його можна зустріти ще навіть у XVI—XVII ст.: «Создалъ еси сие или утробы матере с собою на жизнь еси то извлек?»²⁰.

Можна зустріти в староукраїнській мові й злиті форми першої і другої особи, як і в польській мові: «Климко: Зблудилесь! А хочеш міні вірити? Здаст мі ся, щом міл відити Тепер чоловіка того, що міл горщков вельмі много; Тась ти його не шукал? Стецько: Ніт, бо ся ти натрапилесь»²¹.

Подібно, як у польській мові, в українських пам'ятках знаходимо залишки дієслова *бути* *-м* (*-ем*, *-ем*), *-с* (*-сь*, *-есь*, *-есь*), *-смо* (*-змо*), *-сте*, які є рухомими приростками, тобто можуть приєднуватись до будь-якого слова в реченні: «Чоловікам ошукал — признам ся до того»²².

Сучасна українська літературна мова таких форм не знає — єдиною формою минулого часу в ній є колишні дієприкметники на *-а*, які перебрали на себе функцію показника минулої дії; на особу при цьому вказує особовий займенник *я*, *ти*, *він*. Однак у західних говорах української мови такі реліктові форми перфекта вживаються широко. Напр., у В. Стефаника: «А шо-м уздрів, та й сказав-ем; Сютку піби-с узев, а додому що несеш?; Та й навчила, та й сте по селі перечули, та й сте з діда насміхалися». У І. Франка: «— Що вам, Довбушуку, — уговорював Петрій, — чому налягате на мене, аби-м вертався, сли ніяк не можу?»

Цікавим явищем у сучасній українській мові (у її західних говорах) є вживання залишків форм теперішнього часу дієслова *бути* в ролі зв'язки в іменному складеному присудку. Часто це можна спостерігати в діалогах: «— Не чую, що ти кажеш. — Глу-

хий-с?» Подібні форми зустрічаються й у художній літературі: «То чого ж хочете від мене, сли-сьте такі фудульні?; Хроха-м нездоров, але то не шкодит» (І. Франко). У сучасній літературній мові ці архаїчні форми вживаються з стилістичною метою: «Ви месники тепер за них, ви месники *єсте*» (М. Бажан).

Плюсквамперфект у слов'янських мовах уживався там, де треба було вказати на минулу дію, що в якомусь ближчому чи дальшому часі попередила іншу минулу дію, виражену іншими формами минулого часу²³. Якщо перфект виражав дію, співвідносну з моментом мовлення, то в плюсквамперфекті дієслово *бути* в минулому часі заперечує всякий зв'язок результату дії з моментом мовлення²⁴.

Слов'янські мови успадкували від праслов'янської класичний плюсквамперфект, який складався з дієприкметника на -л та імперфекта дієслова *бути*. Однак у деяких мовах він з часом зникає, і на його місце приходять нова форма, яка складалася з перфекта дієслова *бути* та дієприкметника на -л. Таким чином, форми типу *бѣхъ писалъ* поступаються формам типу *есмь былъ писалъ*.

У давньоруській мові функціонували обидві ці форми, причому старіша з них широко вживалася навіть у протоукраїнських пам'ятках: «Въ то время ѣхалъ бяше Данилъ во Угры королеви, и еще бо бяшетъ не слышалъ прихода поганыхъ татаръ на Кыевъ»²⁵. Однак у пам'ятках української народності вживається новіша форма («были есмы послали нашего посла»²⁶, з якої з часом випускається (з тих же причин, що і в перфекті) допоміжне дієслово *бути* в теперішньому часі. Отже, форми типу *есмь былъ писалъ* спрощуються в *былъ писалъ* (*був писав*). Ця форма починаючи з XVI ст. стає панівною²⁷ і є нормою для сучасної української літературної мови: «О, щоб були мої осліпли очі, було б в душі ясніше й спокійніше» (І. Франко); «Знов узялися за лопати всі чорнороби, що вчора були зовсім покинули цей котлован» (Я. Баш).

У старопольській мові вживається новіша форма плюсквамперфекта. Особливо часто зустрічається вона в «Kazaniach gnieźnieńskich» (кінець XV ст.). «Maria swego synka jest porodzić była miała»²⁸. Слід зазначити, однак, що в багатьох випадках значеннєво давноминулий час не виправданий, не означає передминулої дії. Зрідка вживається він і в мові пізнішого періоду: «Niebo a morze—te dwie rzeczy były świat zastąpiły; wszystko był oranował cny naród słowiański»²⁹. У сучасній польській літературній мові форми давноминулого часу вживаються дуже рідко.

Таким чином, як показує зіставно-історичне дослідження, в еволюції системи претериту польської та української мов було немало спільних рис і тенденцій, що пояснюється спільністю витоків східно- та західнослов'янських мов; разом з тим кожній зокрема мові характерні суто свої, специфічні риси розвитку і становлення граматичної категорії часу і форм її вираження.

¹ Бирнбаум Х. Праславянський язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. М., 1987. С. 120—121. ² Історія української мови: Морфологія. К., 1978. С. 288. ³ Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. К., 1966. С. 223. ⁴ Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 220. ⁵ Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. Л., 1984. С. 111. ⁶ Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1981. S. 368. ⁷ Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. М., 1960. С. 59. ⁸ Там же. С. 133. ⁹ Історична граматики української мови. К., 1962. С. 342. ¹⁰ Житецький П. Очеркь литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣ К., 1889. С. 38. ¹¹ Там же. С. 341. ¹² Ibidem. S. 369. ¹³ Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego, część I. Doba staropolska (od czasów najdawniejszych do pocz. XVI w.). Warszawa, 1961. S. 118. ¹⁴ Цит. за: Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński M., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. S. 309. ¹⁵ Рызнецов П. С. Историческая грамматика русского языка: Морфология. М., 1953. С. 239. ¹⁶ Havranek Bohuslav, Jedlicka Alois. Ceska mluvnice. Praha, 1960. S. 251. ¹⁷ Мазон А. Вид в славянских языках (принципы и проблемы). М., 1958. С. 49. ¹⁸ Lehr-Splawiński T. Język polski: pochodzenie, powstanie, rozwój. Warszawa, 1978. S. 135. ¹⁹ Bak Piotr. Gramatyka języka polskiego. Warszawa, 1979. S. 303. ²⁰ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). К., 1967. С. 124. ²¹ Там же. С. 212—213. ²² Там же. С. 214. ²³ Генсьорський А. І. Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису. К., 1957. С. 64. ²⁴ Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI—XVII ст. К., 1959. С. 86. ²⁵ Волинсько-Галицька літопись, составленная с концем XIII вѣка 1205—1292. Львовъ, 1871. С. 61. ²⁶ Історична граматики української мови. С. 347. ²⁷ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971. С. 260. ²⁸ Lehr-Splawiński M. Język polski: pochodzenie, powstanie, rozwój. S. 132. ²⁹ Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński M., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. S. 373.

Надійшла до редколегії 18.03.88

В. Ф. ЧЕМЕС, канд. філол. наук,

Київ. ун-т

КАЛЬКУВАННЯ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ, ЩО ФУНКЦІОНУЄ В ІНШОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Порівнюючи «продуктивність» калькування і лексичного за-
позичення в літературному і розмовному втіленнях тієї чи іншої
мови—результату взаємодії мов,—можна дійти висновку, що
для інтерференції в лексиці розмовного вияву мови найхарак-
тернішим є лексичне запозичення. Останнє не потребує, на наш
погляд, від двомовної особи спеціального лінгвістичного знання
(підготовки), хоча б мінімального проникнення в структуру за-
позичуваної одиниці, в той час як калькування вимагає певного
мовознавчого досвіду, який формується в міру зростання за-
гального розвитку особи, її освітнього рівня. Так наприклад,
для української мови в Аргентині (розмовна) і для української
мови в Румунії* (літературна) за інших однакових умов, що

* Предметом статті є кальки слів, що використовуються в літературному
писемному мовленні кількох «варіантів» української літературної мови, яка
функціонує в іномовному середовищі—польському, румунському, словаць-
кому. Матеріал зібрано із україномовної зарубіжної преси («Наше слово»,
«Новий вік», «Нове життя»). Термін варіант не має соціолінгвістичного
змісту і вживається тут для характеристики тих чи інших інтерференційних
змін у мові.

дозволяють робити зіставлення, співвідношення власне лексичних запозичень і кальок досить неоднакове. Для варіанта української літературної мови в Румунії (далі — РВ) лексичні запозичення складають, за нашими підрахунками, усього лише близько однієї десятої всіх типів лексико-семантичної інтерференції, куди крім названого входять ще калькування слів і так зване семантичне запозичення. А для нелітературного варіанта української мови в Аргентині характерним є переважання саме лексичних запозичень — 77,9 %¹ і, навпаки, для калькування ці показники відповідно — одна третя і 13,4 % (в аргентинському варіанті семантичні запозичення не виділялись окремо). Тобто, одним із показників до лексичних запозичень «на шкodu» калькуванню слів і семантичному запозиченню є функціонування певної мови (у даному випадку — української) як розмовної. Тут важливо пам'ятати, що «калькування значно посилюється в умовах контактування писемних культур»². Далі розглядаються кальки слів у вказаних варіантах української мови з урахуванням різних типологічних характеристик.

Калькованість частин мови. Тут слід враховувати не лише наявність кальок певної частини мови, а й ступінь продуктивності калькування, тобто треба розрізнати варіант, в якому калькування тієї чи іншої частини мови має місце, і варіант, в якому воно являє собою активний процес. Калькуються: іменник, дієслово, прикметник, дієприкметник, прислівник. Усі частини мови калькуються лише в РВ; в ЧВ (чехословацький варіант) — усі, крім прислівника; в ПВ (польський варіант) — лише прислівник. Продуктивним більше ніж для одного варіанта є лише калькування іменників (РВ, ЧВ). В РВ продуктивним (значна кількість зафіксованих кальок) є калькування трьох частин мови — іменника, прикметника, дієприкметника. Наведемо характерні приклади кальок у варіантах.

РВ: *непереведення* — «збереження існування», «незнищення», напр.: рум. *nestîrpire*, а *stîrpi* — «винищувати», порівняємо ще укр. нормативне *переводити*. Румунська мова легко утворює віддієслівні іменники з заперечним префіксом *ne*. Напр.: *pedescimate*, *nelichidare*, *nedistrugete*, *nesuprimare*. У цій кальці очевидна особливості інтерференції лексико-семантичних систем: зіткнення попереднього мовного досвіду двомовних осіб (рідна мова) — *переводити* — з повим (мова, що здійснює вплив) — можливість утворення віддієслівного іменника з запереченням; закономірне прагнення до співвіднесення нової лексичної одиниці з існуючим у мові лексико-семантичним рядом (гніздом).

Кальковані прикметники мають насправді в румунській мові свої аналітичні прообрази, тобто калькуються як прикметники прийменниково-іменні конструкції з атрибутивним значенням. У румунській мові значна частина функціональних прикметників має саме такий вигляд. Мовний досвід двомовних осіб дозволяє їм без особливих ускладнень здійснювати в процесі калькування трансформацію румунської прийменниково-іменної

конструкції. Напр.: *інтер'єрний* (*інтер'єрні роботи*) — опоряджувальний (опоряджувальні роботи), рум. *lucrări de interior*. Нечисленні приклади кальок дієслів можна було б віднести до адаптованих морфологічно лексичних запозичень, коли б між румунською і українською мовами не було певної генетичної, а також типологічної близькості. Напр.: *діалогувати*, рум. а *dialoga* — «вести діалог, спілкуватися», *емоціонувати*, рум. а *emoționa* — «викликати емоції». Такі кальки творяться без особливих труднощів, оскільки в нормативній мові є вихідний матеріал — відповідні однокореневі слова — *діалог*, *емоції* тощо. Дієприкметники як частина мови, про що уже зазначалося, калькуються досить активно. У румунській мові вони більше поширені як кількісно, так і функціонально, ніж в українській мові. Маємо кальки відповідних румунських дієприкметників, в той час як нормативна українська мова падає перевагу в подібних випадках описовим конструкціям (*що* + дієслово в особовій формі); у реченні така конструкція відповідає підрядному означальному. Таким чином, у РВ спостерігається процес активізації утворення дієприкметників під стимулюючим впливом румунської мови. Найчастіше — це пасивні дієприкметники. Напр.: *появлені* (книжки), рум. *apărut* — «що з'явився»; (п'єса) *режисована*, рум. *regizat* — «у постановці». Конструкціям із скалькованим дієприкметником іноді у нормативній мові відповідає також дієприкметникова конструкція, але з іншим, синонімічним скалькованому, дієприкметником. Нормативна літературна мова вимагає дотримання стилістичної дистрибуції синонімів, використовуваних у словосполученнях різного ступеня фразеологізації. Подібні явища зайвий раз засвідчують, скільки формально-змістових параметрів необхідно враховувати двомовним особам при побудові фрази рідною мовою за умов односторонньої двомовності. Нечисленні прислівники, що з'явилися в результаті калькування, своїми прообразами в румунській мові мають прислівникові (за функцією) словосполучення. Порівняємо: *10-процентно* (*перевиконати*), рум. *cu 10 la sută* — дослівно «з десятима процентами», тобто прийменник *cu* — «з» оформляє значення інструментального відмінка, якого формально немає в румунській мові. Вживання цього прийменника характерне для румунської мови в прислівникових конструкціях на зразок *cu mâna* — «рукою», *cu sceișorul* — «олівцем». Маючи, очевидно, на увазі, що в українській мові подібним сполученням відповідає форма орудного відмінка іменника без прийменника (напр.: *бігом*, *колесом* тощо), носії РВ з метою уникнути якоюсь мірою румунської моделі утворюють безприйменникову конструкцію *10-процентно*, яка все одно є калькою, хоча, як усяка калька, й оформлена за законами граматики нормативної української мови.

ЧВ: *молодіжник* — «член молодіжної організації» — калька з конкретним значенням, що відображає реалії самої країни. В українській нормативній мові тут можлива описова конструк-

ція. Порівняємо слов. *mladežník*. Приклад дієслівної кальки *уквартируватися*, слов. *ubytovať sa* — «розміститися, поселитися, спинитися (про житло)» від *byť* — «квартира». Калька прикметника: *здоровельний (стан)*, порівняємо слов. *zdravotný stav* — «стан здоров'я». У кальці досить вдало дібрано суфікс *-ельн-*, що відповідає слов. *-otn-*. Дієприкметник: *(детально) розпрацьовані (кроки)*, слов. *rozpracovaný* — «розроблений».

ПВ: для цього варіанта характерним є калькування прислівників і прислівникових словосполучень. Напр.: *рівно ж*, пол. *gównieź* — «теж, також». При калькуванні намагалися врахувати особливості української орфографії — частка *ж (же)* справді вживається окремо, на відміну від польської мови, за винятком випадків, коли вона є компонентом складного прислівникового слова *також*. Тому написання кальки з відокремленням компонентів — гіперкоректне.

Кальки і оригінальність їх лексичної семантики. Лексико-семантична дублетність калькованих одиниць — характерне явище. Воно пояснюється принаймні двома причинами: 1) неадекватним володінням лексичним складом рідної мови в її загальнонаціональному вияві, що має для кожного з варіантів літературної мови конкретно-історичні причини; 2) активним впливом лексичної системи другої мови, яка викликає інтерференцію, тобто до потреби калькування двомовні особи приходять як до втілення внутрішніх і зовнішніх інтенцій мовного характеру. Слід мати на увазі, що «калька — це обов'язково нове слово, але не обов'язково — нове значення»³.

РВ: Іменник. До нормативного укр. *другорічник* додалося скальковане за румунською моделлю *повторник*, рум. *repetent, a repeta* — «повторювати»; *мурник*, рум. *zidar* — «муляр», *zid* — «стіна, мур».

ЧВ: Іменник — *розсяг* (розсягом 60—100 сторінок), слов. *rozsah* — «об'єм, величина». Для двомовних осіб відправним моментом при калькуванні було спільне для обох мов слово *obsah* — *обсяг* з близьким значенням словацькому *rozsah* з боку словацької мови і еквівалентним значенням з боку української мови. Тобто, в даному випадку слов. *rozsah* може відповідати тільки українському нормативному *обсяг*. Але з часом була запроваджена калька, що розвантажила семантично лексему *обсяг* за зразком словацької мови. При калькуванні майже повністю збережено фонеморфологічну єдність калькованого слова, так що з певної точки зору *розсяг* можна було б вважати і запозиченням. Отже, за умов взаємодії близькоспоріднених мов часто стирається межа між калькою і звичайним запозиченням, що пояснюється генетичною єдністю морфологічних елементів і спільністю моделей словотвору у двох мовах. У дихотомії *літературна мова / розмовна мова* можливе протиставлення шляхів появи слів на зразок *розсяг* — відповідно: *калька слова / лексичне запозичення*, оскільки в першому випадку має місце елемент співвіднесення двох мов і осмислення процесів, які від-

буваються в мові, що зазнає інтерференційного впливу. Перевага завжди в такому випадку надається кальці, а не запозиченню. Всі іменники-кальки є дублетними в ЧВ.

Дієслово. Лише частина дієслів дублетні. Напр.: *розпрацювати*, слов. *rozgrasovat'* — «розробити». Нечисленні кальки слів в ПВ (прислівники) також дублетні.

Кальки не всіх частин мови у варіантах, про які йдеться, призводять до появи дублетності. Існують і безеквівалентні кальки.

РВ: Повністю недублетні: 1) кальки дієслів (напр.: *оваціювати*, рум. а *ovaționa* — «влаштовувати овацію»); 2) значної частини прикметників (*поліспортивний* — «багатовидовий (про спорт)», рум. *polisportiv*. Нормативні українські лексеми — *політехнічний*, *поліфонічний*, *поліметалічний* тощо, які безсумнівно сприяли включенню в систему і кальки *поліспортивний*; 3) недублетна частина іменників. Напр.: калька рум. іменника *împrejurime* — «околиці» — *довколишність*, рум. *împrejur* — «довкола», *-ime* — суфікс для утворення слів із значенням збірності (пор. ще *studentime* — «студентство»), що частково за функцією відповідає укр. *-ість* (напр., у слові *молодість*) або ж нульовій флексії (напр., у слові *молодь*, яке характеризується якраз поняттям збірності). Але для калькування взято не прислівник *довкола*, а відповідний прикметник *довколишний* — звідси у кальці суфікс *-ишн-*. Те, що *довколишність* — калька, незважаючи на її «український вигляд», можна твердити, виходячи із того, що «Словник української мови» не відбиває цього слова, як і можливого в цьому випадку синоніма з іншим префіксом — *навколишність* (від нормативного *навколишній*); 4) калькуються і деякі дієприкметники (*режисований*, рум. *regizat* — «у постановці»).

ЧВ: Дублетними є кальки прикметників (напр., уже згадане *здоровельний*), частково дієслів (*уквартируватися*).

Отже, калькування слів є характерним явищем для української літературної мови, що функціонує в іншомовному середовищі. За своєю продуктивністю воно, однак, поступається так званому семантичному запозиченню, не поступаючись при цьому власне лексичному запозиченню, а іноді й кількісно переважає останнє (для української літературної мови в Румунії). Калькованість слів має різну мотивацію залежно від варіанта мови. Так, для української літературної мови в Польщі і в Чехословаччині (порівняно із її румунським різновидом) невисока продуктивність калькування слів пов'язана з тим, що, хоча й, з одного боку, кальки слів для близькоспоріднених мов — процес досить легкий, оскільки типологічна і генетична близькість (тотожність) елементів і моделей сприяє цьому процесу, з другого боку — близькість лексичних систем цих мов здійснює «стримуючий» вплив на очікувану продуктивність калькування як типу лексико-семантичної інтерференції. Це пояснюється тим, що до моменту закріплення відносно стабільних норм тієї чи ін-

шої мови ця мова в силу суспільно-політичних причин розвивалася в тісній дотичності, взаємовпливі тощо з іншою мовою, і в момент відокремлення соціуму—носія варіанта національної літературної мови певний інтеграційний шлях, зокрема і у сфері лексико-семантичної інтерференції, уже міг бути пройденим. Сучасне дослідження, таким чином, покаже невелику продуктивність кальки, оскільки і в мові, що здійснює вплив, процес «словотворчості» втратив ту активність, якою він свого часу характеризувався, тобто в період вироблення норм літературної мови. Ймовірність кальки за інших однакових умов зростає при взаємодії неблизькопоріднених мов незначної (порівняно з граничною) типологічної віддаленості (в даному разі — українська синтетична мова і румунська аналітико-синтетична). Характерною рисою калькованих слів є їхня лексико-семантична дублетність, безеквівалентні кальки трапляються більш ніж рідко.

¹ Рывзанюк С. А. Испанизмы в языке украинской иммиграции Аргентины: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1974. С. 6. ² Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. К., 1974. С. 178. ³ Там же, С. 194.

Надійшла до редколегії 23.02.88

З. В. РОЖЧЕНКО, асп.,
Київ. ун-т

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОТЕНЦІЙ ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ В ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕННЯХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

При адаптації на фонетичному рівні іншомовних запозичень слід враховувати два моменти: 1) невідповідність фонемного складу двох мов, необхідність пошуків заміни фонему, що не існує в мові, на яку здійснюється переклад, іншою або іншими фонемами; 2) невідповідність можливостей синтагматики фонем різних мов, що також призводить до пошуку заміни певного сполучення фонем (що неможливе в мові перекладу) іншим, можливим.

Додержання будь-якої з умов викликає певні труднощі, адже в кожному конкретному випадку виникає декілька варіантів, критерії вибору яких різні.

Іноді бувають випадки, коли система мови, на яку здійснюється переклад, потенційно допускає існування того чи іншого фонетичного явища, але практично воно залишається нереалізованим, тому на перший погляд і здається недопустимим. Необхідний певний комплекс умов, щоб ці потенційні можливості були реалізовані. Реалізація таких прихованих можливостей в українській мові під впливом іншомовних запозичень — явище досить поширене.

Фонологічна система української мови характеризується властивими тільки їй специфічними особливостями. Вважаєть-

ся, що в українській мові [б'], [в'], [м'], [ф'], [дж'], [ч'], [ш'], [г'], [г'], [к'], [х'] вимовляються напівпом'якшено, що це алофони відповідних твердих фонем¹. У напівпом'якшеному варіанті ці фонери виступають в позиції перед [і], піяких інших позицій для їх реалізації не існує. Щоправда, можливі фонологічні протиставлення *свата* — *свѣта*, *тъмавий* — *тъмѣний*, *реву* — *реву* для губних. Проте ці протиставлення визнаються поодинокими. Враховуючи дані історичної фонетики української мови, О. Т. Волох стверджує: «Випадки збереження напівпом'якшеної вимови губних — явище реліктове (залишкове) і системного, фонематичного значення не має»². Звідси випливає, що в українській мові неможливі сполучення [б'е], [б'у], [б'а], [в'е], [в'а], [м'е], [п'е], [п'а], [г'о], [к'а] та ін.

Ми розглянемо ці варіанти фонем, об'єднавши їх у групи за артикуляторними ознаками.

З історичним розвитком української мови в минулому м'які губні стверділи. Один із наслідків цього — поява між ними і наступним голосним [а] приголосного [й]: в'ялий [в'яйлий], м'ята [м'ята], полум'я [полум'я]. Отже, об'єктивні закони історичної фонетики повністю виключають можливість існування в українській мові сполучень [б'а], [в'а], [м'а], [п'а], [ф'а] (на письмі — *бѣ*, *вѣ*, *мѣ*, *пѣ*, *фѣ*). При передачі іншомовних запозичень цей об'єктивний закон вступає у протиріччя з такою ж об'єктивною ситуацією існування алофонів [б'], [в'], [м'], [п'], [ф'] у позиції перед [і]. Іншомовні слова розширюють можливості сполучуваності напівпом'якшених губних. Напр.: *Бялка*: «Треба послати когось у *Бялку* і на *Грунь*» (К. Тетмайер); *Перембѣ*: «Над Новим Торгом, в *Перембі*, в Медведю, в усій ближчій і дальшій околиці десятки тисяч вхопилися за зброю» (К. Пшерва-Тетмайер); *Пятра*: «Будинок Харамина стояв на перехресті доріг, що вели до Романа, *Пятри*, Баї...» (М. Садовяну). Як правило, в одному і тому ж тексті можуть співіснувати різні написання: *Бялка* і *Поремб'я*, *Пятра* і *П'ятра-Тейолуй*.

Завдяки численним запозиченням із французької мови нікого не дивують і не видаються неприродними сполученнями напівпом'якшених губних з [у]. Поряд зі словами *бюджет*, *пюре*, *фюзеляж* в українській мові імені *Бюрк* вже не доводиться відстоювати право на існування: «Тредльс грав роль Пітта, Фокса, Шеридана, *Бюрка*, лорда Кестльрі» (Ч. Діккенс).

Випадки сполучення напівм'яких з [е] в перекладах не такі часті, але не помітити їх неможливо (*Мешковський*: «За радою поручника від драгунів і пана Гоздави *Мешковського*... розпочали переговори з самим *Косткою*» (К. Пшерва-Тетмайер); *Свентоєрська*: «Невже не можуть пылувати... Налевок та *Свентоєрської*» (Б. Прус).

Окремо слід сказати про сполучуваність напівпом'якшених губних з [і]. Саме перед цим голосним переважно і виступають [б'], [в'], [м'], [п'], [ф'] у давніх українських словах: *біг*, *віра*,

міра, пісня, фіра. Отже, в фонологічній системі української мови об'єктивно не існує заборони для таких сполучень. Однак перекладачі послідовно їх уникають. Напр.: *Дембини*: «Читай листа, якого тобі на твій запит відписав каштелян Януш Костка з Дембин; *Ядвіга*: «Перед порогом стояли старі Нендзи і дві двоюрідні сестри Яношика: *Ядвіга* і Христка» (К. Пшерва-Тетмайер); *Михайлеску*: «Учора ввечері на Театральній площі стався зухвалий напад на нашого головного редактора пана Константина *Михайлеску*» (Й.-Л. Караджале). Ця заборона, що виникла якимось незбагненим чином, як правило, тут же й порушується, і в одному перекладі також незрозуміло мирно співіснують *Миколай* і *Мікулаш*, *Константин Михайлеску* і *Мишу* Захареску. А буває й таке: на одній і тій самій сторінці *Михайл* Константеску перетворився на *Михайла* Константи-неску (Й.-Л. Караджале). У чому справа? Чому особливо не таланить в перекладах на українську польським *Міколаєм* (*Mikołaj*) та румунським *Михайлаєм* (*Mihail*), і саме ці імена та походні від них антропонімічні та топонімічні утворення мають, як правило, по два варіанти написання?

Допоможе пояснити цей факт строга закономірність: там, де в іншомовному найменуванні можна вгадати спільнослов'янські або інші легко ідентифіковані корені, і виникають коливання у виборі написання: *би* чи *бі*, *ми* чи *мі* і т. д. Напр.: *Дембини* і *Дембіни* (К. Пшерва-Тетмайер), *Миколай* і *Мікулаш*, *Обидова* і *Обідова* (К. Тетмаер). У передачі англійського *Micawber* — *Мікоубер*: «Це містер *Мікоубер*» (Ч. Діккенс), румунського *Pintilîoaea* — *Пінтільоая*: «Адже ж не в корчмі *Пінтільоая*, де злодії тратять гроші і розводять бліх» (М. Садовяну) та інших подібних вагань не існувало.

Отже, несполучуваність напівм'яких губних з [i] — вигадана. Залишається тільки визначити, на чому заснована така точка зору і чому вона так глибоко укорінена. Причини, на наш погляд, слід шукати в історичній фонетиці української мови. Ще А. Кримський в «Українській граматиці» пояснив існування фонем [и] української мови злиттям історичних [ы] та [и], що призвело її до просунутої вперед артикуляції порівняно з російським [ы] ³. Відомо, що нове [i] української мови виникло на місці ѣ (із дифтонга *ie*) ⁴. Цілком природно, що при передачі іншомовного запозичення з коренем спільнослов'янського вживання дотримуються давнього історичного закону (злиття [и] та [ы] в одному голосному та передача його як специфічного [и]). Там, де немає можливості ідентифікувати слово із знайомим, спільнослов'янським, фонема [i] сприймається як нове і із *ie*, звідси й передача — *i*.

Перекладач, очевидно, здійснює свій вибір миттєво, не замислюючись над причинами: адже перед ним стоять інші, важливіші завдання. Тому саме в подібних випадках і з'являються такі очевидні протиріччя. До речі, таке пояснення не допомагає їх усунути, а навпаки, ставить інші питання. Наприклад, що

робити з румунськими іменами і назвами? *Filipeanu* передати як *Філіпяну*, а *Mihăilescu* як *Михайлеску*? Але розмірковуючи так, можна *Міхая Емінеску* перетворити на *Михая Еминеску*. Де ж вихід?

Тут доречно згадати про погляди О. О. Реформатського на проблему передачі назв іншомовного походження: «Те, що не суперечить нормі та можливостям своєї мови, нехай збережеться в транскрипції, і нехай це виглядає не зовсім як своє... адже чужі власні імена все-таки залишаються в тій чи іншій мірі «варваризмами» у складі своєї лексики, що важливо підкреслити і в їх орфографії»⁵. Звичайно, згадувані слова стосуються адаптації запозичень в російській мові, але їх можна розглядати і в загальнотеоретичному плані. Загалом очевидно, що ані нормам, ані можливостям української мови сполучення губних з [i] не суперечать.

Напівпом'якшеним алофонам задньоязикових [г], [к], [х] в українській мові відмовлено в сполучуваності із голосними передньої артикуляції. І знову іншомовні запозичення заперечують цій забороні. Напр.: «Добрий день, пані *Маргєоло!*» (Й.-Л. Караджалє); *Гьорц*: «Погрожували полічити... ребра великому армашу при Кульгавому Воді, пану Сімі *Гьорцу*»; *Бузенкя*: «Рейментар *Бузенкя* прошепотів на вухо Іону Воді...» (М. Садовяну).

Уявлення про напівпом'якшені губні, шиплячі та задньоязикові приголосні в українській мові як про алофони відповідних твердих фонем не є незаперечним. Тут існують відхилення, що потребують спеціальних застережень і пояснень. Протиставлення двох мовних одиниць в одному і тому ж фонетичному оточенні показує, що напівпом'якшені губні можуть виявити себе як самостійні фонemi: *витер* — *вітер*, *свата* — *свята*, *реву* — *реву*, *миру* — *міру*, *мила* — *міля*, *муза* — *мюзик-хол*, *пурист* — *пюре*. Головна аргументація полягає в тому, що таких випадків мало (вони поодинокі), не завжди фонетичні одиниці знаходяться в умовах повної тотожності звукового оточення (*реву* — [v'y] — позиція в середині кореневої морфеми, *реву* — [vu] — позиція на стику морфем; тут в наявності сполучення [v#y], де # — знак пограничного сигналу, що відділяє флексію⁶). Крім того, позиція напівпом'якшеного губного перед голосним заднього ряду, насамперед перед [a], визнається залежною від звукового оточення, зв'язаною⁷. Ці аргументи досить переконливі, приймаючи їх треба визнати: тверді і пом'якшені губні приголосні як самостійні фонemi — факт історії української мови. Але як тоді розцінювати таке явище? В «Українському радянському енциклопедичному словнику» вміщені статті про міста *Белград* (Югославія) і *Белз* (УРСР), *Бельці* (Молдавська РСР) *Бельсько-Бяла* (Польща). Порівняємо також: *Белов* (російський радянський письменник) і *Белич* (сербський мовознавець) *Бєлевцев* (український радянський геолог) і *Белев* (болгарський письменник), *Ветров* (російський і український радянський ак-

тор) і *Вертов* Дзіга (російський режисер), *Веркін* (український радянський фізик) і *Веркор* (французький письменник)⁸. Велика кількість власних імен, що прийшли з інших мов, стала фактом української мови. І тут вже нікуди дітись від протиставлення [б] — [б'], [в] — [в']. Отже, фонем [б'], [в'] (можна припустити, що і [м'], [ф']) ніде не зникли, а просто зменшили сферу поширення. Процес поширення в українській мові іншомовних запозичень триває, він буде підтримувати такий стан фонологічної системи.

Ще одне зауваження, що стосується можливостей синтагматики фонем. В українській мові існує фонема [л'], але в позиції перед [е] вона виступає в своєму варіанті [л':] : *лле* [л':е], *лється* [л': ет'с'а] (лише в одному дієслові). При запозиченні іншомовних слів у таких випадках [л'] замінюється на [л]: *Скулени*: «Будучи біля *Скулен* на Пруті» (М. Садовяну). Але і сполучення *ле* вже не видається неможливим (адже в інших позиціях частіше виступає алофон [л']). Напр.: «*Отетелешану*»: «Навпроти готелю «*Отетелешану*» посеред величезної театральної площі я згубив його у великому натовпі» (Й. Караджалє); *Блєха*: «Бац у Тихий той самий, що й торік: Андрусь *Блєха*» (К. Пшерва-Тетмайєр).

Стає можливим також і «неможливе» сполучення *че* [ч'е]. Напр.: *Цешковський*: «І всі твердили, що згодом його ім'я стане прийнятним таким же видатним, як імена *Цешковського*, *Лібелла* та інших» (Г. Сенкевич). Цікаво, що в даному випадку перекладач хотів уникнути іншого «неможливого» сполучення — *че* [ч'е] (польськ. *Cieszowski*), а обидва варіанти передачі — *че* і *це* — виявилися рівнозначними.

Отже, матеріал української мови свідчить, що в іншомовних запозиченнях відбувається реалізація раніше не використовуваних можливостей фонологічної системи.

Особливість розглянутих випадків полягає в тому, що лексичні одиниці, про які йдеться в статті, належать до сфери обмеженого використання (власні назви, далекі від узуального вживання). Це може призвести до думки про нехарактерність подібних явищ. Але не слід забувати, що дані лексичні одиниці в переважній більшості виявлені в перекладених текстах. Хоча проблеми фонетичної адаптації іншомовного слова для перекладача не першочергові, в цілому для школи українського перекладу можна відзначити прагнення строго додержуватись норми рідної мови в найменших, незначних на перший погляд деталях. Ось чому зібрати подібні дані в перекладених текстах — справа складна. Навіть ці факти, що на перший погляд здаються відхиленням від норми, можливостям системи мови, на яку здійснюється переклад, як правило, не суперечать. Так у перекладі здійснюється контактування і взаємовплив двох мов. Якщо частіше виникає «перенесення особливостей рідної мови на іноземну мову, що вивчається»⁹ (саме так дається визначення поняття «інтерференція» у «Словнику-довіднику лінгвістичних термі-

нів» Д. Е. Розенталя та М. О. Теленкової), слід визнати і можливість перенесення особливостей іноземної мови на рідну мову (тобто протилежний напрямок інтерференції). Мабуть, ніхто не заперечуватиме, що такі явища не зашкоджують мові, вони тільки розвивають, збагачують її, мобілізуючи безмежні можливості цієї складної системи.

¹ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. С. 238—241. ² Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. К., 1986. С. 56. ³ Крымский А. Украинская грамматика. М.; К., 1908. С. 208—209. ⁴ Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г. Історія української мови: Фонетика. К., 1979. С. 232—247. ⁵ Реформатський А. А. Орфография собственных имен. М., 1965. С. 10. ⁶ Про інтерпретацію подібних сполучень див.: Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. М., 1981. С. 84. ⁷ Докладно про це див.: Волох О. Т. Зазнач. праця. С. 55—56. ⁸ Український радянський енциклопедичний словник: У 3 т. К., 1986. Т. 1. ⁹ Словарь-справочник лингвистических терминов / Сост. Д. Э. Розенталя, М. А. Теленкова. М., 1985.

Надійшла до редколегії 10.03.88

О. М. КОРОСТИШЕВСЬКА, викл.,
Київ, Ін-т культури

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОСКЛАДНИХ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Порівняльне зіставлення граматичних конструкцій близькоспоріднених мов, зокрема української і російської, сприяє не лише їх структурно-граматичній типології, а й виявленню контрастивних властивостей, що висвітлюють сутність універсальної категорії. Однією з таких категорій є односкладність, що найбільшою мірою в типологізуючій мову характеристиці проявляється в односкладних безособових реченнях.

Кожна з мов володіє притаманними їй формами і засобами вираження одного і того ж пропозитивного змісту, і навіть близьким мовам властива своєрідність виразу різних відтінків сприйняття людиною навколишньої дійсності.

Для репрезентації фактів порівняння мов необхідно прийняти універсальний спосіб представлення (моделювання) синтаксичної структури речення.

З кінця 60-х років у синтаксисі існує вид опису, який ґрунтується на понятті структурної схеми-зразка, що становить мінімум компонентів, необхідних для утворення речення. За допомогою такого опису синтаксис частково абстрагується від поняття члена речення, яке погано служить уловленню його (речення) конструктивних основ.

Існує два розуміння структурної схеми: як предикативного і як помінативного мінімуму. Перше розуміння обернено до формальної будови речення, базується на традиційному вченні про його головні члени й уводить у структурну схему лише ті

компоненти, які створюють його предикативне ядро. Друге, більш поширене розуміння обернене не тільки до формальної організації речення, а й до його семантичної структури. Мінімум у другому розумінні — це «межа семантичної автономності... здатність виражати окресленого виду «подію», «ситуацію»¹.

Опис структурних схем речень, зокрема односкладних, ще не ввійшов в україністику, хоча він повинен служити критерієм зіставлення мов.

За способами вираження предикативного ядра й за значенням у російській та українській мовах виділяють такі основні структурно-семантичні типи безособових конструкцій: безособові конструкції, що виражають явища природи, стан середовища; безособові речення, що виражають стан живої істоти (особи чи неособи); модальні безособові речення, що виражають можливість, бажання, неможливість, необхідність, неминучість дії; заперечно-безособові речення.

1. Безособові речення, що виражають явища природи, стихійні дії і стан середовища. Предикативна основа цих речень в російській і в українській мовах має різне морфологічне оформлення (перехідне-неперехідне дієслово, безособово-предикатне слово). Тому односкладні безособові речення даної семантики відповідають кільком структурно-семантичним підтипам.

1.1. Безособові речення, що виражають явища природи. Такі речення втілюють дві структурні схеми. Структурна схема а 1. Предикативна основа складається з власне безособових (тих, що не мають особових форм) дієслів на -ся та без цього афікса типу *вечереть, смеркається, брезжить / розвиднятися, вечоріти, світати* та ін. *Рассветает. Смеркается. Вечерело / Розвидняється. Смеркае. Вечоріло*. Ці речення означають різні явища, стани та процеси, що відбуваються в природі, але не пов'язані у свідомості людини з якимось діячем (агенсом, виконавцем) або носієм вказаних дій.

Предикативний мінімум, який має таке лексичне наповнення, здатен функціонувати як самостійне речення, тому поширювачі речення не є облігаторними. Якщо ж вони наявні, то частіше за все означають місце прояву дії-стану і виражаються прислівником місця або непрямыми відмінками імені з прийменниками: *За окном светало / За вікном розвидняється*.

В обох мовах більшість безособових дієслів даної семантики становлять зворотні дієслова (на -ся), а дієслів без -ся значно менше. Можливо, це пояснюється тим, що афікс -ся (при визначеній семантиці кореневої морфеми дієслова) може зруйнувати логічний ланцюжок «суб'єкт — предикат — об'єкт», характерний для індоєвропейської системи мов.

Що стосується здатності до трансформацій, то такі речення в обох мовах не мають синтаксичних паралелей в жодній з форм двоскладного речення.

Структурна схема 2. Предикативна основа складається

з особових дієслів відповідної семантики, вжитих у безособовому значенні, типу *таять, холодать, стихать, греметь, темнеть / тануть, темніти, гуркотіти, холодніти* та ін. Предикативний мінімум таких речень вимагає поширювача такої ж семантики, вираженого тими ж формами, що й предикативний мінімум речень з безособовими дієсловами. Але в цій структурній схемі він вже має облігаторну позицію: *На улице тает. От окна дует. Здесь сквозит / В лісі потемніло. На дворі тепліє. Тут тягне.*

1.2. Безособові речення, що виражають стихійні дії. Структурна схема 1. Предикативне ядро виражається особовими дієсловами в безособовому значенні типу *пахнуть, тянуть, нести, дохнуть / тягнути, віяти, тхнути, нести* та двох структурно обов'язкових поширювачів: а) у формі орудного відмінка із значенням джерела, засобу поширення дії, що уточнює семантику дієслова; б) у формі місцевого або родового відмінка іменника, іноді у формі прислівника, що вказує на місце прояву дії і виконує функції детермінанта (належить до речення в цілому): *Здесь пахнет гарью. С моря веет прохладой / З лісу віє прохолодою. Від річки тягне холодом.*

Структурна схема 2. У російській мові предикативна основа виражається особовим перехідним дієсловом у безособовому значенні типу *зальєть, занести, оборвать, сжечь, убить* та обов'язковими поширювачами: а) у формі знахідного відмінка без прийменника із значенням об'єкта дії; б) у формі орудного відмінка без прийменника із значенням засобу, інструмента дії: *Дорогу занесло снегом. Тротуар залило водой.* В українській мові такі речення теж існують, але цей тип малопродуктивний.

Характерно, що в даних реченнях функціонують, як правило, перехідні дієслова із значенням стихійної дії, що викликає негативні стани об'єкта — його руйнування, пошкодження, знищення: *зальєть, занести, прорвать, затопить, оборвать, сжечь, разрушить, разнести / залить, зруйнувати, спалити* та ін.: *Ветром сломало деревья / Дощем залило поля.* Такі речення є синтаксичними синонімами особових конструкцій, тому що поширювач в орудному відмінку співвідноситься з підметом у двоскладному реченні: *Луг залило водой. — Вода залила луг.*

В українській мові реченням описаної семантики найчастіше відповідає дещо інша структурна схема 3. Замість дієслівних форм предикативне ядро тут створюють короткі форми пасивних дієприкметників середнього роду на *-но, -то* з тим же значенням, що й вказані дієслова у російській мові, напр.: *збито, знесено, потрощено, зламано*, а облігаторні поширювачі такі ж, як і в російських реченнях цього типу: *Вітром зламано дерева. Дорогу засипано снігом.* Ці речення також мають двоскладні трансформи: *Вітром зламано дерева. — Вітер зламав дерева.*

Розвинуті на основі двоскладних речень, де пасивні дієпри-

слівники на *-но, -то* виконують роль присудка, такі речення в українській мові мають значно більшу питому вагу і виражають не тільки еволюційні зміни в граматичній системі, а й своєрідність відображення цією системою позамовної дійсності. Причому ці українські конструкції «обслуговують» не лише вказаний розряд, а й інші семантико-структурні типи односкладних безособових речень.

Структурна схема 4. Предикативна основа речень в обох мовах представлена особовими перехідними незворотними дієсловами в безособовому значенні типу *качнуть, оторвать, насыпать, перекинуть / розірвати, насипати, перекинути*. Ці конструкції часто супроводжує поширювач із значенням об'єкта дії у формі знахідного відмінка без прийменника. Він має різноманітні форми вираження і носить факультативний характер: *Около берега лодку перевернуло. Недавно от скалы оторвало камень / Паркан похилило убік. Поміж деревами насипало коцугури*. В обох мовах ці речення зберігають відношення синонімії з двоскладними реченнями, що базується на зворотних дієсловах аналогічної семантики: *На повороте машину перевернуло. — На повороте машина перевернулася / Паркан похилило убік. — Паркан похилився убік*.

1.3. Безособові речення, що виражають стан середовища. Ці речення втілюються двома структурними схемами. Структурна схема 1. Предикативне ядро таких речень виражається безособово-предикатним словом (прислівником або коротким пасивним дієприкметником середнього роду минулого часу) та дієсловом-зв'язкою: *было, стало, холодно, тихо, сыро, тепло / було, стало, холодно, чисто, жарко, тепло, затишно; было, стало убрано, накурено / було, стало, напалено, насмічено* та ін. Облігаторне значення тут має поширювач місця дії, що виражається прислівником або формами непрямих відмінків (родового, місцевого) з прийменниками. Обов'язковим він стає під впливом семантичного фактора у зв'язку з необхідністю диференціації описаних конструкцій та односкладних безособових речень, що означають стан людини. Напр.: *На улице холодно. — Ему холодно / На вулиці холодно. Йому холодно; На улице ветренно. В лесу было сыро. На площади стало оживленно / На дворі тепло. В кімнаті стало затишно*.

В обох мовах активно функціонують безособові речення, що виражають наявність або відсутність певних кількісних змін у навколишній дійсності. Їм відповідає структурна схема 2. Предикативна основа складається з дієслів відповідної семантики — *(не)хватать / (не)вистачати, бракувати* — та обов'язкового поширювача у формі родового відмінка із значенням «об'єкта достатності або недостатності». Обов'язковим є тут і поширювач із значенням обставини місця, що виражається прислівниками або формами непрямих відмінків з прийменниками: *В комнате не хватает света / У коморі не вистачає світла*. Цей обставинний поширювач необхідний для відокремлення описа-

них речень від речень із тим же предикатним ядром, але пов'язаних із станом людини. Напр.: *В комнате не хватает света.*— *Мне не хватает света / У коморі не вистачає світла.*— *Дитині не вистачає світла.*

2. Безособові речення, що виражають стан людини, живої істоти. Слід зазначити, що в структурних схемах речень даної семантики в обох мовах місце об'єктного компонента посідає поширювач із значенням суб'єкта — носія стану. Предикативна основа та її поширювачі мають різне морфологічне наповнення, тому безособові речення із вказаним значенням утворюють кілька структурно-семантичних різновидів.

Структурна схема 1. В обох мовах предикативну основу таких речень складають: а) безособове перехідне дієслово без афікса *-ся* типу *лихорадит, знобит, тошнит / лихоманить, морозить, нудить* і под.: *Его лихорадит / Хлопця лихоманило*; б) особове перехідне дієслово у безособовому значенні типу *трясет, ломает, укачивает, продувает, сквозит / смикає, сніжить, трусить, хитає* та ін.: *Ребенка укачивает в машине. Меня целый день трясло / На вулиці дівчину захитало. Його весь час смикало*; в) стійкі словосполучення типу *бросать в жар, в холод, в дрожь; валить с ног / кидати в жар, в жаль, в сум; валити з ніг* і под.: *Его бросило в холод от ужаса / Мене кинуло в жар*. Обов'язковий поширювач із значенням суб'єкта — носія стану виражається тут знахідним відмінком без прийменника.

Структурна схема 2. Предикативну основу цих речень в обох мовах складають безособові неперехідні дієслова з афіксом *-ся*: *(не)спится, нездоровится, (не)работается, (не)сидится* — *(не)спиться, (не)живется, (не)работается, недужиться*. Обов'язковий поширювач має форму давального відмінка без прийменника і вказує на особу, яка лише сприймає, але не спричинює дію: *Мне не спится. Ему неплохо живется / Йому не спиться. Нам добре живется*.

Коли суб'єкт — носій стану має узагальнене значення, поширювач може опускатися: *У реки хорошо дышится (всем) / Тут добре відпочивається (всім)*. Обом мовам властиве те, що дієслова вказаної семантики вживаються, як правило, у формі недоконаного виду, напр.: *Ему не сидится на месте / Сегодня мени не пишется*.

Структурна схема 3 відповідає реченням із значенням наявності / відсутності якісних і кількісних змін у стані живої істоти. Предикативне ядро складають дієслова відповідної семантики — *(не)хватать* — *(не)вистачати, бракувати* — та два об'єктні поширювачі: а) поширювач із значенням суб'єкта — носія стану у формі давального відмінка; б) поширювач із значенням «об'єкта достатності або нестачі» у формі родового відмінка: *Мне не хватает терпения. Ему и без тебя забот хватает / Йому бракує смаку. Грошей вам ще вистачає*.

Структурна схема 4. Предикативну основу складають стійкі словосполучення: а) перехідне дієслово та знахідний від-

мінок іменника—*заложить ухо (нос), сдавить горло, захватить дух / закласти вуха, перехопити подих* та ін.; б) неперехідне дієслово в безособовому значенні та іменник у місцевому (рідше орудному) відмінку—*колоть в боку, шуметь в голове, першить в горле / шуміти в голові, дерти в горлі*. Значення суб'єкта—носія стану виражається у таких конструкціях обов'язковим поширювачем у формі родового відмінка з прийменником у: *У меня ломит суставы. У нее рябило в глазах от усталости / У мене перехопило подих. У неї дере в горлі*.

Структурна схема 5 охоплює безособові конструкції, предикативна основа яких виражена: а) безособово-предикатним словом—прислівником і дієсловом-зв'язкою—*быть, стать (жарко, холодно, грустно, весело и т. д.); бути, стати, зробитися (холодно, жарко, парко, сумно, весело)*. Обов'язковий поширювач із суб'єктивним значенням має форму давального відмінка: *Ребенку холодно в такой одежде. Мне было жарко / Хлопцеві стало холодно. Їй зробилося душно*. В обох мовах у таких побудовах після безособово-предикатного слова часто вживається поширюючий інфінітив, напр.: *Ей неудобно говорить об этом. Им стало скучно смотреть в окно.— Нам було прикро говорити про це. Йому стало важко дихати*; б) безособово-предикатним словом-іменником типу *жаль, грех, горе, лень, пора, время / шкода, сором, час* та дієсловом-зв'язкою: *Тебе грех говорить об этом.— Йому стало шкода друзів*.

Крім вказаних, до розряду безособових речень, що виражають стан людини, живої істоти, належать конструкції, що при таманні тільки українській мові і складають одну з її специфічних рис.

Структурна схема 6. Предикативна основа включає предикатне слово на *-но, -то* (коротку форму пасивного дієприкметника середнього роду), дієслово-зв'язку та обов'язковий поширювач у формі знахідного відмінка із суб'єктним значенням: *Греблю було зруйновано*.

Поширювач у формі орудного відмінка із значенням витворювача дії або джерела стану має факультативний характер, напр.: *Ворогами було зруйновано греблю*. Ці безособові речення синонімічні особовим (неозначено-особовим) і легко трансформуються у них: *Дитині було створено всі умови для праці.— Дитині створили всі умови для праці*. В російській мові цим реченням також відповідають неозначено-особові конструкції, напр.: *Його було отруєно.— Его отравили*.

3. Безособові модальні речення. Для всіх речень цієї групи структурно обов'язковим є поширювач у формі давального відмінка, що виражає суб'єкт дії як його об'єкт, як пасивний суб'єкт. За значенням і засобами втілення предикативного ядра модальні односкладні безособові речення поділяються на кілька підгруп, кожній з яких відповідає своя структурна схема.

3.1. Модальні безособові речення, що виражають можливість дії. Структурна схема 1. Безособово-предикатне

слово *можно/можна*, дієслово-зв'язка та інфінітив: *Завтра тебе можна будет гулять/Вчора йому можна було прийти*.

Структурна схема 2. Безособове дієслово відповідної семантики: *(не)удаваться, (не)случаться, (не)доводиться, (не)посчастливится — (не)удаватися, (не)траплятися, (не)щастити, (не)таланити, (не)фортунити*: *Мне удалось попасть на этот фильм. Ему не доводилось бывать здесь раньше / Мені пощастило зустріти цю чудову людину. Йому ще не доводилося бути в цьому місті*.

Слід відзначити, що дієслова *везти, фортунити, таланити, щастити* вживаються без інфінітива, напр.: *Ему всегда везет / Йому завжди фортунить*. Це зумовлено особливостями чинності мовного механізму: відсутність постфікса *-ся* та форма недоконого виду дієслова немовби перешкоджають вживанню прямого додатка, зводять «бар'єр» на шляху приєднання додаткового змісту.

3.2. Безособові модальні речення із значенням бажання (*небажання*), прагнення, тяжіння. Структурна схема 1. Дієслова відповідної семантики — *(не)хотеться, не терпится — (не)хочется, не терпится, кортить* — у поєднанні з інфінітивом зі значенням конкретної дії. Облігаторний поширювач у формі давального відмінка тут також має значення «пасивного» суб'єкта: *Мне хочется спать. Ему не терпелось высказать свое мнение / Мені хотілось співати. Дівчині кортить поговорити з подругою*.

Ці конструкції пов'язані відношеннями деривації з двоскладними реченнями, напр.: *Ей хотелось жить. — Она хотела жить / Тобі хочеться співати. — Ты хочешь співати*.

3.3. Безособові речення, що виражають модальність необхідності. Структурна схема 1. Безособово-предикатне слово *надо (нужно), необходимо/треба, необходимо* у поєднанні зі зв'язкою та інфінітивом: *Вам надо больше отдыхать / Тобі треба багато працювати*.

Структурна схема 2. Дієслова або предикативи відповідної семантики — *приходиться, требоваться, стоит, следовать, надлежать/доводиться, належати, слід, потрібно, варто* — у сполученні з інфінітивами: *Вам придется переделать эту работу / Дітям не слід знати про це*.

Структурна схема 3. Коротка форма пасивного дієприкметника середнього роду — *поручено, разрешено, приказано, рекомендовано / доручено, дозволено, наказано, рекомендовано* — у поєднанні зі зв'язкою та інфінітивом: *Мне разрешено взять эту книгу домой / Асистентові було доручено самостійно провести операцію*. Речення, що узагальнюються цією структурною схемою, в обох мовах співвідносяться з неозначено-особовими реченнями, імпліцитність вираження діяча тут найнижча. Напр.: *Мне разрешили взять эту книгу домой / Асистентові доручили самостійно провести операцію*.

3.4. Безособові речення, що виражають модальність недоцільності дії. Структурна схема: ті ж форми, що утворюють підвид 3.3. (схеми 1, 2), але в сполученні із заперечною часткою **не**: *Тебе не надо больше встречаться с этим человеком. Ему не стоит так переживать / Ий не треба думать про це. Вам не слід багато ходити.*

3.5. Безособові речення, що виражають модальність неможливості дії. Структурна схема 1. Предикатне слово *нельзя / не можна* у сполученні з інфінітивом. Предикатне ядро цих речень не включає обов'язкового поширювача, оскільки речення мають узагальнений характер: *На эту вершину нельзя подняться / В эту комнату войти не можна.*

Структурна схема 2. Безособово-предикатне слово *невозможно, невозможно, недопустимо / неможливо, немислимо, неприпустимо* та інфінітив (доконаного і недоконаного видів). Поширювач у формі давального відмінка із суб'єктним значенням тут також має факультативний характер: *Здесь пройти невозможно. Объяснять ему это сейчас немислимо / Уявити цю людину мертвою було немислимо. Неприпустимо так розмовляти з жінкою.*

Структурна схема 3. Стійкі словосполучення давального відмінка субстантива із заперечною формою родового відмінка іншого субстантива: *Ей не до смеха / Йому зараз не до тебе.*

Структурна схема 4. Стійкі словосполучення із семантикою «нет возможности» / «немає можливості» у поєднанні з родовим відмінком субстантива, що вказує на суб'єкт і є облігаторним компонентом, та інфінітивом: *У нее нет возможности ответить вам / У нього немає можливості взяти відпустку.*

4. Заперечно-безособові конструкції. Структурна схема. Заперечно-предикатне слово *нет / немає* або, рідше, дієслово, що має буттєве значення, із заперечною часткою **не** у поєднанні з родовим відмінком іменника, що вказує на об'єкт, наявність якого заперечується: *Нет снега. Нет воды. Препятствий не существует / Немає паперу. Нема крейди. Кращого виходу не існує.*

Такі речення в обох мовах розглядаються як деривати двоскладних або однокладних номінативних конструкцій. Напр.: *Существуют препятствия. — Препятствий не существует. На улице снег. — На улице нет снега / Иснують препятствия. — Препятствий не существует. За окном дождь. — За окном нема дощу.*

Крім того, російські заперечні безособові речення з дієсловами буття зберігають відношення синтаксичної синонімії з двоскладними реченнями: *Препятствий не существует. — Препятствия не существуют.* В українській мові вказане значення передається тільки безособовою конструкцією.

Здійснений аналіз дозволяє зробити певні висновки щодо особливостей функціонування безособових конструкцій в сучасній російській та українській мовах.

В українській мові у порівнянні з російською значно більшу питому вагу мають конструкції, предикативну основу яких становлять дієслова з афіксом *-ся* (див. розряд 2, структурна схема 2), оскільки практично кожне українське дієслово може рефлектуватися і вживатися в цьому значенні: *(не)спиться, (не)живеться, (не)відпочивається* та ін.

Крім того, високою продуктивністю відзначаються також специфічні для української мови конструкції, предикативне ядро яких базується на пасивних дієприкметниках на *-но, -то*. Якщо деяким видам безособових речень в російській мові відповідають особові конструкції, що існують з ними паралельно, то в українській мові функціонує лише один варіант — безособовий.

Отже, є підстави зробити висновок, що в українській мові потенційно вища здатність утворювати пасивні та безпідметові конструкції. Наведені факти свідчать також про особливу гнучкість української мови у передачі пасивних значень. Вказані якості служать додатковим виражальним засобом української мови, збагачують її емотивну палітру.

Правомірно, таким чином, припустити, що в українській мові поле функціонування категорії безособовості дещо ширше, ніж у російській, і має історично зумовлені особливості. Вивчення граматичної здатності мов різноструктурно виражати багатство змістів, як і яскравий прояв у мові тієї чи іншої переважальної здатності, вимагають ширших і системніших спостережень, хоч і в одному фрагменті граматичної системи можна бачити тенденції мовної закономірності.

¹ Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. М., 1977. С. 110.

Надійшла до редколегії 04.04.88

В. І. ПІЛЕЦЬКИЙ, канд. філол. наук, Львів. ун-т

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА І ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФІЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ НА *-ня* В ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКИМИ

Сучасне українське термінотворення здійснюється під безпосереднім впливом російської мови — мови міжнаціонального спілкування народів СРСР. Практика створення національних терміносистем в умовах білінгвізму нашої країни виробила принцип мінімальних розходжень щодо вживання термінів: із двох чи декількох можливих варіантів перевага, як правило, надається поширеному в інших національних мовах, зокрема в російській¹. Тому підхід до національних термінів у різних аспектах, у тому числі і з точки зору їх словотвірної структури, неможливий без урахування соціолінгвістичного фактора — впливу російської мови в плані термінотворення.

Другим фактором, що активно впливає на формування національних термінологій, є інтралінгвальний — внутрішній зако-

ни мови, на базі якої: утворюється термін. Вони можуть бути неоднаковими навіть у таких близькоспоріднених мовах, як українська і російська, що призводить до відмінностей у словотвірній структурі ряду термінів, нетотожності у продуктивності спільних словотвірних типів тощо. У зв'язку з цим постає необхідність дослідження загальних закономірностей і специфічних особливостей функціонування спільних для української і російської мов словотвірних типів у межах окремих терміносистем. Певний інтерес викликають у цьому плані українські і російські терміни-девербативи з суфіксом *-ння* (рос. *-ние*).

Суфікс *-ння* (рос. *-ние*) є найбільш продуктивним засобом творення найменувань процесів у фізичній термінології української і російської мов. З ним утворено відповідно 1136 термінів в українській мові і 710 — в російській.

Загальне словотвірне значення «абстрагована дія» девербативів на *-ння* / *-ние* в фізичній термінології реалізується в трьох окремих: а) спонтанні фізичні процеси (стати); б) технологічні операції; в) математичні дії.

Терміни — найменування спонтанних фізичних процесів вказують на дії, які відбуваються із об'єктами фізичного дослідження (твердими тілами, рідинами, газами, молекулами, атомами, елементарними частинками тощо): укр. *двійникування, змочування, коливання, намагнічення, плавлення, розтягування, тунелювання, тягіння*; рос. *двойникование, смачивание, колебание, намагничивание, плавление, туннелирование, тяготение*. Відображаючи різноманітні властивості тіл (механічні, оптичні, акустичні, електромагнітні та ін.), вони складають серцевину досліджуваної семантичної групи термінів — назв фізичних процесів.

До термінів — найменувань технологічних операцій належать мотивовані перехідними дієсловами назви різних технічних дій, спрямованих на пізнання фізичних властивостей предметів: укр. *аретирування, бронювання, вакумування, вдування*; рос. *арретирование, бронирование, вакуумирование, вдувание*.

Номінації математичних дій складають використовувані у фізиці назви різноманітних розрахункових понять: укр. *додавання, інтегрування, логарифмування, екстраполювання*; рос. *сложение, интегрирование, логарифмирование, экстраполирование*.

Фізика не лише вивчає якісні зміни певних об'єктів, а й дає їм кількісні характеристики. Серед українських і російських фізичних термінів на *-ння* / *-ние* досить поширене таке явище, коли термін означає певний процес і величину, яка кількісно характеризує даний процес/стан: укр. *прискорення, напруження, освітлювання, видовження*; рос. *ускорение, напряжение, освечивание, удлинение*. Тому модифікацію загального процесуального словотвірного значення фізичних термінів на *-ння* / *-ние* називаємо «кількість дії».

Теоретично кожне найменування спонтанного фізичного процесу може одночасно означати кількість дії. Практично це трапляється нечасто, оскільки для утворення назви величини до імені процесу додають, як правило, іменник кількісної семантики (укр. *коефіцієнт, кількість, градієнт, показник, кут* та ін.; рос. *коэффициент, количество, градиент, показатель, угол* та ін.), щоб уникнути категоріальної багатозначності * терміна. Напр.: укр. *намагнічення — коефіцієнт намагнічення, заломлення — показник заломлення, падіння — кут падіння*; рос. *намагничивание — коэффициент намагничивания, преломление — показатель преломления, падение — угол падения*.

Значче кількісне розходження фізичних термінів на *-ння* в українській мові і *-ние* в російській пов'язане із своєрідним використанням у них видових форм дієслів у ролі твірних. В українській мові наявна тенденція до структурного розрізнення тривалих чи постійних і короткочасних чи обмежених у часі фізичних процесів. Тому твірними для багатьох українських фізичних термінів є дієслова, які співвідносяться за видом: *вимкнути — вимкнення, вимикати — вимикання; намагнітити — намагнічення, намагнічувати — намагнічування; переопромінити — переопромінення, переопромінювати — переопромінювання; розрізати — розрізання, розріжджувати — розріжджування*. Таким чином, творення фізичних термінів підтверджує висновок про тенденцію до збереження видових відмінностей у віддієслівних дериватах на *-ння* сучасної української мови³.

Російська мова, як правило, використовує в ролі структурно мотивуючої основи одну видову форму дієслова — доконаного виду: *излучить — излучение, измерить — измерение, переохладить — переохлаждение, упрочить — упрочнение, растянуть — растяжение*, чи недоконаного: *взвешивать — взвешивание, выжигать — выжигание, заряжать — заряджание, обесточивать — обесточивание, обжигать — обжигание*. Ці терміни можуть відбивати і постійні, і короткочасні процеси, тобто семантично вони співвідносяться з дієсловами обох видів. Таке ж явище — закріплення за утвореннями від однієї видової форми в певних контекстах значення тривалого або короткочасного процесу — відзначають і дослідники українських девербативів на *-ння*⁴.

В українській фізичній термінології також простежується тенденція до нейтралізації видової семантики в дериватах на *-ння* і закріплення за одним із них значень тривалості і короткочасності.

Для підтвердження цього висновку проведено такий експеримент. Із перекладних російсько-українських термінологічних

* Категоріальній багатозначності термінів дається таке визначення: «Категоріальна багатозначність, яка полягає в тому, що зміст поняття складається з ознак, що належать одночасно декільком категоріям. Найчастіше це відзначається, коли між собою пов'язані властивість і величина («твердість», «стійкість»), процес і величина («тиск»), явище і величина («електричний струм»), процес і явище («випромінювання») і т. д.»²

словників вписано шість термінів російської мови і їхні українські еквіваленти: *излучение* — випромінювання; (*оконченное действие* — обычно) *выпроминення* (РУЭРТС*, С. 129); *отражение* — відбиття; (*неоконченное действие* — еще) *відбивання* (РУЭРТС. С. 201; РУФС. С. 99); *преломление* — заломлення; (*неоконченное действие* — еще) *заломлювання* (РУФС. С. 117); *насыщение* — насичення; (*неоконченное действие* — еще) *насичування* (РУФС. С. 80); *рассеяние* — розсіювання; (*неоконченное действие* — еще) *розсіювання* (РУФС. С. 134); *разщепление* — розщеплення; (*неоконченное действие* — еще) *розщеплювання* (РУФС. С. 136). З текстових джерел (переважно підручників із фізики для вузів) була зроблена вибірка по 100 терміновживань і визначена частотність кожного із рекомендованих словниками дериватів від дієслів різних видів. Одержано такі результати:

випромінювання	96	випромінення	4
відбивання	93	відбиття	7
заломлювання	—	заломлення	100
насичування	—	насичення	100
розсіювання	13	розсіюння	87
розщеплювання	—	розщеплення	100

Як показують приклади, фізична термінологія української мови вибирає з двох варіантів один, незалежно від того, від якої видової форми утворений термін — доконаного виду (*заломлення, насичення, розсіювання, розщеплення*) чи недоконаного (*випромінювання, відбивання*). Якщо існує потреба підкреслити довготривалість або короткочасність дії, то використовуються допоміжні дієслова в певних видах-часових формах (*здійснивалось, здійснилось розсіювання; відбувалось, відбулось заломлення* і т. д.).

Закріплення за українськими утвореннями від дієслів одного виду значень довготривалості і короткочасності обумовлене дією двох факторів.

По-перше, в сфері фізичної науки не завжди існує необхідність підкреслювати тривалість процесу. Тут важливіше інше — процес (стан) як постійна властивість певного предмета дослідження, а не його відношення до внутрішньої межі. Прагненням відбити в терміні дію (стан) як постійну властивість фізичного об'єкта і продиктований свідомий вибір одного із двох девербативів. Другий стає зайвим, оскільки дублює семантику першого.

По-друге, відчувається помітний вплив російських фізичних термінів на *-ние*, за зразком яких створено більшість українських аналогів.

Морфема *-ння* (рос. *-ние*) приєднується до різних типів дієслівних основ. У фізичній термінології української мови існує

* Умовні скорочення: РУЭРТС — Русско-украинский электрорадиотехнический словарь. К., 1961; РУФС — Русско-украинский физический словарь. К., 1959.

три варіанти досліджуваної моделі відповідно до трьох морфів суфікса *-ння*: з головним варіантом *-ння* і аломорфами *-ення* та *-іння*.

Більшість термінів містить у своєму складі морф *-ння* (829 із 1136). Можна виділити вісім типів твірних основ, від яких утворюються українські фізичні терміни на *-ння*: префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ува-* (*підмагнічувати* — *підмагнічування*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-ува-* (*індукувати* — *індукування*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-а-* (*розсіяти* — *розсіяння*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ва-* (*вдувати* — *вдування*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-овува-* (*розупорядковувати* — *розупорядковування*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-а-* (*обертатись* — *обертання*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-і-* (*твердіти* — *твердіння*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-і-* (*почорніти* — *почорніння*).

Морф *-ення* у фізичній термінології сучасної української мови приєднується до шести типів твірних основ: префіксальних дієслівних основ із суфіксом *-и-* (*опромінити* — *опромінення*), безпрефіксальних дієслівних основ із суфіксом *-и-* (*плавитися* — *плавлення*), префіксальних дієслівних основ із суфіксом *-ну-* (*перемкнути* — *перемкнення*), префіксальних дієслівних основ на приголосний (*накласти(ся)* — *накладення*), безпрефіксних дієслівних основ із суфіксом *-ну-* (*тверднути* — *тверднення*), префіксальних дієслівних основ із суфіксом *-і-* (*здвоїти* — *здвоєння*).

Українські фізичні терміни з морфом *-іння* переважно співвідносяться з безпрефіксними дієслівними основами на *-и-* (11 термінів із 13 зафіксованих): *іскритися* — *іскріння*, *крутитися* — *крутіння*, *світити(ся)* — *світіння*, *торосити* — *торосіння*.

Фізична термінологія сучасної російської мови використовує два варіанти словотвірного типу на *-ние-* з морфами *-ние* та *-ение*. Для творення дсвербативів на *-ние* (437 дериватів із 710) використовується 11 типів твірних основ: безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-ирова-* (*индуцировать* — *индуцирование*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ива-* (*намагничивать* — *намагничивание*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-а-* (*обтекать* — *обтекание*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ва-* (*вдувать* — *вдувание*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ирова-* (*дефокусировать* — *дефокусирование*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-а-* (*дрожать* — *дрожание*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-ова-* (*стекловать(ся)* — *стеклование*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-е-* (*гореть* — *горение*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ова-* (*затвердевать* — *затвердевание*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-овыва-* (*отшнуровывать* — *отшнуровывание*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-е-* (*почернеть* — *почернение*).

Більш як третину досліджуваних фізичних термінів-девербативів російської мови становлять похідні з морфом *-ение-* (273 із 710). Даний морф приєднується до семи типів твірних основ. У творенні російських фізичних термінів на *-ение* беруть участь: префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-и-* (*закоротить — закорочение*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-и-* (*пружинить — пружинение*), префіксальні дієслівні основи на приголосний (*навести — наведение*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-ну-* (*растянуть — растяжение*), безпрефіксні дієслівні основи з суфіксом *-а-* (*вращаться — вращение*), безпрефіксні дієслівні основи на приголосний (*течь — течение*), префіксальні дієслівні основи з суфіксом *-а-* (*сoudаряться — soudаре-ние*).

Як показує досліджуваний матеріал, фізичні терміни сучасної української і російської мов з суфіксом *-ння* (рос. *-ние*) мають ряд ізоморфних рис у своїй словотвірній структурі.

Деривати з морфом *-ння* (рос. *-ние*) переважають над утвореннями з морфом *-ення* (рос. *-ение*). В українській їх 72 % досліджуваних девербативів, у російській — 60 %.

В обох мовах наявна тенденція до активного термінотворення від декількох типів твірних основ. Так, у фізичній термінології української мови для більшості термінів у ролі твірних вживають три типи дієслівних основ — префіксальні з суфіксом *-ува-*, безпрефіксні з суфіксом *-ува-* і префіксальні з суфіксом *-а-*. Девербативи з цими твірними основами складають 79 % усіх дериватів з морфом *-ння* в фізичній термінології сучасної української мови.

78 % фізичних термінів російської мови з морфом *-ние* у функції твірних також використовують три типи дієслівних основ — безпрефіксні з суфіксом *-и-ова-*, префіксальні з суфіксом *-и-а-* і префіксальні з суфіксом *-а-*.

Абсолютна більшість фізичних термінів з морфом *-ення* (рос. *-ение*) утворена в досліджуваних мовах від основ префіксальних дієслів з суфіксом *-и-* (рос. *-и-*). В українській мові вони становлять 76 % дериватів із морфом *-ення*, в російській — 77 % дериватів із морфом *-ение*.

Кількісне збільшення термінів на *-ння* (рос. *-ние*) в обох мовах здійснюється за рахунок широкого використання відіменникових дієслів на *-ува-* (рос. *-и-ова-*, *-ова-*) у ролі твірних. Число таких дієслів в обох мовах постійно зростає. Утворюється словотвірний ланцюжок: термін — іменник (найчастіше інтернаціоналізм) — дієслово на *-ува-* (рос. *-и-ова-*, *-ова-*) — віддієслівний термін на *-ння* (рос. *-ние*). Напр.: *анод* — *анодувати* — *анодування*, *гетеродин* — *гетеродинувати* — *гетеродинування*, *екран* — *екранувати* — *екранування*, *скло* — *склувати* — *склування*; рос. *анод* — *анодировать* — *анодирование*, *гетеродин* — *гетеродинировать* — *гетеродинирование*, *экран* — *экранировать* — *экранирование*, *стекло* — *стекловать* — *стеклование*.

Проте не у всіх фізичних термінів цього типу експліцитно

представлена твірна основа. Очевидно, варто погодитися з дослідниками⁵, які вважають за можливе безпосереднє утворення терміна — імені опредметненої дії від імені предмета (минаючи дієслівну стадію), яке пізніше одержало назву «черезступінчастий словотвір» (О. М. Тихонов). Напр.: *двійник* — *двійникування*, *динамометр* — *динамометрування*, *канал* — *каналування*; рос. *двойник* — *двойникование*, *динамометр* — *динамометрирование*, *канал* — *канализование*.

Ступінчастий словотвір призводить до зростання довжини суфікса і скорочення словотвірних ланцюгів. Деривати, утворені таким способом, набувають нових відтінків значення порівняно з твірними основами, що не характерне для синтаксичної деривації. Порівняємо укр. *двійникування*, рос. *двойникование*, утворення в монокристалі ділянок з різною орієнтацією кристалічної структури, пов'язаних одна з одною операцією точкової симетрії, наприклад, дзеркальним відображенням у певній площині (площині двійникування), поворотом навколо кристалографічної осі (осі двійникування) та ін. Основна структура разом з двійниковим утворенням називається *двійником* (ФЭС*. С. 241) і укр. *кристалізація*, рос. *кристаллизация*, утворення кристалів із парів, розчинів, розплавів, із речовини в твердому стані (аморфному або іншому кристалічному), із електролітів у процесі електролізу (електрокристалізація), а також при хімічних реакціях (ФЭС. С. 319), тобто фактично «дія по дієслову *кристалізуватися* — перетворюватися на кристали, приймати форму кристалів».

Відмінною рисою фізичної термінології української мови є наявність у ній варіанта словотвірної моделі з морфом *-іння*, який приєднується переважно до безпрефіксних дієслівних основ. У фізичній термінології російської мови в аналогічній позиції виступає морф *-ение* (пор. *волошіння* — *волочение*, *гасіння* — *гашение*).

Словотвірна база фізичної термінології російської мови ширша за кількістю основ, які використовуються для творення термінів з морфами *-ние*, *-ение* (18 типів). Українські фізичні терміни з морфами *-ння*, *-ення* співвідносяться з 14 типами твірних дієслівних основ.

Відсутність семантичних обмежень (суфікс *-ння* (рос. *-ние*) утворює терміни з різними окремими словотвірними значеннями), високий ступінь дієслівності, кореляція з різноманітними типами твірних основ, у тому числі найбільш продуктивних дієслівних класів, — усі ці фактори сприяють розвитку продуктивності словотвірного типу «До+*-ння/-ние*» у фізичній термінології сучасної української і російської літературних мов, роблять суфікс *-ння* (рос. *-ние*) стійким засобом творення фізичних термінів-девербативів із загальним словотвірним значенням «абстрагована дія».

* ФЭС — Физический энциклопедический словарь. М., 1984.

Словотвірні можливості суфікса *-ння* (рос. *-ние*) у фізичній термінології української і російської мов стримують синонімічні суфікси — національний *-ка* (рос. *-ка*) та інтернаціональні *-ація, -аж*, які в багатьох випадках утворюють дублетні пари з девербативами на *-ння*: укр. *відкачування — відкачка, настроювання — настройка, абсорбування — абсорбція, адсорбування — адсорбція, іонізування — іонізація, зондування — зондаж*; рос. *откачивание — откачка, экранирование — экранировка, абсорбирование — абсорбция, экстраполирование — экстраполяция, зондирование — зондаж*.

¹ Русанівський В. М. Розвиток мов народів СРСР // Мова. Людина. Суспільство. К., 1977. С. 6—13. ² Как работать над терминологией: Основы и методы. М., 1968. С. 40. ³ Про цю тенденцію в загальнонавчальній лексиці і суспільно-політичній термінології див.: Наконечний М. Ф. Розмаїтість форм — багатство мови // Мовознавство. 1967. № 2. С. 57—65; Ращинська Г. М. Українські віддієслівні іменники на *-ува/-ння* // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. 1969. Вип. 6. С. 68—71; Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков. Львов, 1984. С. 191. ⁴ Лагутіна А. В. Віддієслівні абстрактні іменники на *-ння* в історії української літературної мови // Дослідження з української та російської мов. К., 1964. С. 220—221; Юрчук Л. А. Про лексикографічне відображення віддієслівних іменників на *-ння, -ття* // Мовознавство. 1975. № 2. С. 12—50. ⁵ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Тр. Моск. ин-та истории, философии и литературы. 1939. Т. 5. С. 17; Даниленко В. П. Словообразование в производственной терминологии // Вопр. культуры речи. М., 1959. С. 33; Канделаки Т. Л. О некоторых суффиксальных моделях технических терминов // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. 1962. № 1. С. 44.

Надійшла до редколегії 18.02.88

ЗМІСТ

<i>Лукінова Т. Б.</i> Л. А. Булаховський — дослідник проблем української мови	3
<i>Плющ Н. П.</i> Питання синтаксичної фонетики в працях Л. А. Булаховського	9
<i>Кучеренко І. К.</i> Істинність як риса граматичних знань	13

ЛЕКСИКА І СТИЛІСТИКА

<i>Снітко О. С.</i> Проблема породження номінативних одиниць у сучасній опомасіології	22
<i>Прадід Ю. Ф.</i> Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди	28
<i>Іванова Т. В.</i> Стилiстична символіка «дорogi» в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай»	35

ГРАМАТИКА

<i>Іщук М. В.</i> Словотвірні типи прикметників з префіксами <i>над-</i> і <i>понад-</i>	41
<i>Чернецький В. К.</i> Словотвірні гнізда унікальних дієслівних утворень із суфіксами суб'єктивної оцінки	45
<i>Вихованець І. Р.</i> Проблема словосполучення <i>Алексієнко Л. А., Семанчак С. М.</i> Спостереження над метафорами наукових текстів	49
<i>Кадомцева Л. О.</i> Ускладнення речень у світлі сучасної синтаксичної теорії	56
<i>Шульжук К. Ф.</i> Складні багатокomпонентні речення як ієрархічні структури	60
	65

ІСТОРІЯ МОВИ, ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

<i>Горобець В. П.</i> Загальна канцелярська документація XVIII ст.	72
<i>Железняк М. Г.</i> Складні прийменники в українських східнополіських говірках	80
<i>Куриленко В. М.</i> Діалектні зони в системі українськoволіського макроареалу	89
<i>Сабодом І. В.</i> Збагачення складу ботанічної	

лексики староукраїнської мови	91
<i>Стрельчук Г. П.</i> Вживання <i>ъ</i> у мові українських інтермедій	98

ЗІСТАВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

<i>Лесюк М. П.</i> Історія форм минулого часу сучасних польської та української мови	105
<i>Чемес В. Ф.</i> Калькування слів в українській мові, що функціонує в іншомовному середовищі	113
<i>Рожченко З. В.</i> Реалізація потенцій фонологічної системи в іншомовних запозиченнях в українській мові	118
<i>Коростишевська О. М.</i> Семантико-структурні особливості односкладних безособових речень у сучасній російській та українській мовах	123
<i>Пілецький В. І.</i> Словотвірна структура і функціонування українських фізичних термінів на <i>-ння</i> в порівнянні з російськими	131

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Лукинова Т. Б.</i> Л. А. Булаховский — исследователь проблем украинского языка	3
<i>Плющ Н. П.</i> Вопросы синтаксической фонетики в работах Л. А. Булаховского	9
<i>Кучеренко И. К.</i> Истинность как черта грамматических знаний	13

ЛЕКСИКА И СТИЛИСТИКА

<i>Снитко Е. С.</i> Проблема порождения номинативных единиц в современной ономазиологии	22
<i>Прайд Ю. Ф.</i> Структурно-грамматические типы фразеологизмов и их разновидности	28
<i>Иванова Т. В.</i> Стилистическая символика «дороги» в романе Лины Костенко «Маруся Чурай»	35

ГРАММАТИКА

<i>Ищук М. В.</i> Словообразовательные типы прилагательных с префиксами <i>над-</i> и <i>понад-</i>	41
<i>Чернецкий В. К.</i> Словообразовательные гнезда уникальных глагольных образований с суффиксами субъективной оценки	45
<i>Выхованец И. Р.</i> Проблема словосочетания	49
<i>Алексеевко Л. А., Семанчак С. Н.</i> Наблюдения над метафорами научных текстов	56
<i>Кадомяцева Л. А.</i> Усложнение предложений в свете современной синтаксической теории	60
<i>Шульжук К. Ф.</i> Сложные многокомпонентные предложения как иерархические структуры	65

ИСТОРИЯ ЯЗЫКА, ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

<i>Горобец В. И.</i> Общая канцелярская документация XVIII в	72
<i>Железняк Н. Г.</i> Сложные речевые предлоги в украинских восточнополюсских говорах	80
<i>Куриленко В. М.</i> Диалектные зоны в системе украинскополюсского макроареала	89

<i>Сабодан И. В.</i> Обогащение состава ботанической лексики староукраинского языка	91
<i>Стрельчук Г. П.</i> Употребление <i>ѣ</i> в языке украинских интермедий	98

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

<i>Лесюк Н. П.</i> История форм прошедшего времени современных польского и украинского языков	105
<i>Чемес В. Ф.</i> Калькирование слов в украинском языке, что функционирует в иноязычной среде	113
<i>Роженко З. В.</i> Реализация потенциалов фонологической системы в иноязычных заимствованиях в украинском языке	118
<i>Коростышевская Е. Н.</i> Семантико-структурные особенности односоставных безличных предложений в современном русском и украинском языках	123
<i>Пилецкий В. И.</i> Словообразовательная структура и функционирование украинских физических терминов на <i>-ня</i> в сравнении с русскими	131

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский
межведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 16

Киев, Издательство при Киевском государственном университете
издательского объединения «Выща школа»

Адрес редакционной коллегии: 252017 Киев, бульвар
Т. Шевченко, 14, Киевский университет, филологический факультет

Киевская книжная типография научной книги, 252004 Киев,
Репина, 4

На украинском языке

Зав. редакцією *М. Л. Скирта*
Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художній редактор *В. М. Петраков*
Технічний редактор *Т. М. Піхота*
Коректори *З. П. Чиркова, А. В. Дрожжина*

ИБ № 13020

Здано до набору 30.11.88. Підп. до друку 01.03.89. Формат 60×90/16.
Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,0. Ум. фарб.-
відб. 9,25. Обл.-вид. арк. 9,82. Тираж 500 пр. Вид. № 2772-к. Зам. № 8-911.
Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001 Київ,
Хрещатик, 10

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ, Репіна, 4

1 крб. 50 к.

ISSN 0320-3077. **Укр. мовознавство. 1989. Вип. 16. 1—144.**